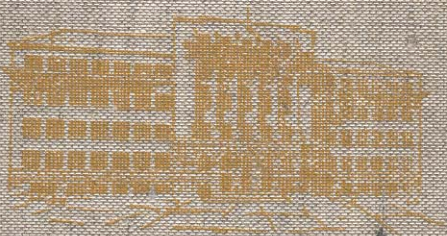

МИТАР ПАПИЋ
ШКОЛСТВО
У БОСНИ
И ХЕРЦЕГОВИНИ
1918-1941

Српски
национализам

БИБЛИОТЕКА „КУЛТУРНО НАСЉЕБЕ“

Редакциони одбор

*Ристо Бесаровић, Боривој Човић,
Сулејман Грозданић, Ибрахим Карабеговић и Иван Ловреновић*

Одговорни уредник

Милосав Поповић

МИТАР ПАПИЋ

ШКОЛСТВО У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ (1918–1941)

811879

Веселин Матевић

УВОД

Административно-управни положај Босне и Херцеговине у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца

Послије слома Аустро-Угарске Монархије, при крају 1918. године, Босна и Херцеговина улази у састав нове државне заједнице, која се назива Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, а од 1929. године Краљевина Југославија. Једну од организационих карактеристика нове државе представљале су врло честе административне измјене и територијална престојавања. Босна и Херцеговина је ушла у нову државу са 55 котарева и 25 котарских испостава са јединственом влашћу за цијело подручје. Међутим, ни једна од реорганизација нове државне управе, чије је битно обилежје централизам, не само да није полазила од историјских граница Босне и Херцеговине, него их је занемаривала и тамо гдје није било никаквих оправданих разлога. Тенденција разбијања Босне и Херцеговине као територијалне цјелине посебно је дошла до изражаја приликом формирања бановина, када се ово подручје дијели на четири бановине са четири административно-управна центра (Сарајево, Бања Лука, Сплит и Цетинје). Успостављање Хрватске бановине такође потпуно занемарује историјске границе Босне и Херцеговине. Ово се, разумљиво, на одређен начин, односило и на школску и просвјетну политику, која је вођена у раздобљу од 1918. до 1941. године.

Као посљедица војног слома централних сила већ је у септембру 1918. године почела врло жива политичка дјелатност у крајевима који су били у саставу Двојне Монархије. Радило се, напиме, о припремама за уједињење са осталим ослобођеним крајевима. У Босни и Херцеговини, као и у осталим крајевима Монархије, организују се земаљска и котарска народна вијећа, која преузимају власт. Затечени чиновнички апарат, иако збуњен, по правилу остаје на својим мјестима, сарађује са народним вијећима и чека нову организацију.

У Загребу је основан и Средишни одбор народних вијећа, у коме су били и делегати из Босне и Херцеговине. На предлог

Народног вијећа СХС за Босну и Херцеговину из Сарајева. Средњи одбор је именовао Народну владу СХС за Босну и Херцеговину, која се назива и Народна влада или, чешће, Влада Народног вијећа. Народно вијеће је преузело власт од раније управе 1. новембра 1918. године. О томе је записано: „Данас у подне положио је генерал Саркотић владу у руке Народног вијећа на челу генералитета и чланова Земаљске владе. Народно вијеће именovalo је владу.“¹ Већ 3. новембра Влада се обраћа окружним областима и котарским уредима с потребним инструкцијама, позивајући их да успоставе јавни ред и мир и обезбије сигурност грађана.²

Као посљедица уједињавања Срба, Хрвата и Словенаца у заједничку државу 1. децембра и оснивања прве заједничке владе 18. децембра, престала је функција народних вијећа. Не назива се више ни Влада народном него Земаљском владом. Бирање народних вијећа у котаревима, а било их је и у неким селима, народ је доживљавао одређене облике непосредне демократије, па се није у свим крајевима мирно са ликвидацијом народних вијећа. Стога у више котарских центара није, према инструкцијама централне власти, олако предавана локална власт у руке затеченим котарским органима.

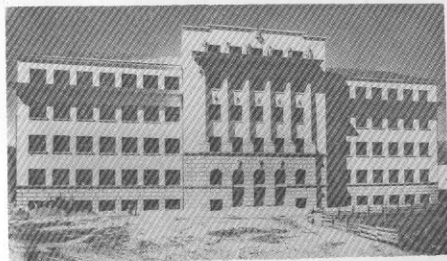
Од првих дана по завршетку рата интензивно је припремано концентрисање власти у једном центру. Организују се такви органи и уводе потребни инструменти, који ће омогућити централној власти посљедњу ријеч у свим битним питањима политичких кретања у земљи. Међутим, у крајевима који су били под доминацијом Аустро-Угарске Монархије нису се могла на брзу руку сва питања ријешити, него се ишло поступно, али убрзано. Организацију је водило Министарство унутрашњих дјела, на чијем се челу налазио Светозар Прибићевић.³

¹ Касим Исовић, „Структура и функционисање органа државне управе у Босни и Херцеговини у времену од 1918 до 1924. године“, *Гласник архива и друштва архивиста Босне и Херцеговине*, год. II, књига II, стр. 40.

² Исто, стр. 41.

³ Крајем 1918. и почетком 1919. године Министарство унутрашњих дјела савало је врло често унутрва Народној, а касније Земаљској влади Босне и Херцеговине. У њима се јасно испољава тенденција сужавања компетенција и наглашавање улоге централне власти. У овом времену почели су се потпуно преузимати неки ресурси из домена Владе у Сарајеву и стављати под непосредну надлежност Владе у Београду. Министарство унутрашњих дјела се на одређен начин мијеша у кадровска и нека друга политичка питања која су још остала у надлежности Владе у Сарајеву. У документима ове врсте често се, уз инструкције које се шаљу, налази реченица „док се друкчије не одреди“, а то је значило да се већ спрема нова мјера и ново сужавање овлашћења.

Земаљска влада се под тим именом одржава до Видовданског устава 1921. године, али са све мањим овлашћењима.⁴ Тако су Земаљској влади од ранијих десет повјереништава остала само четири у њеној непосредној надлежности. То су унутрашњи послови, правосудје, просвјета и вјерски послови и помоћ привреда, док је осталих шест ресурса стављено у надлежност појединих министарстава Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Треба нагласити да је Влада у Београду претрпјивала власт и управу у Краљевини проводила много брже него што је вршила потребне припреме за то. Стога ни једна промјена у првим годинама заједничке државе није почела функционисати даном прокламовања. Готово редовно је затечена организација пројављивала пословање по старом, или, нешто по ранијим прописима, а нешто по новим. Међутим, интенције свих промјена јасно су се испољавале, па су се у том правцу и вршиле промјене. Централна идеја која је прожимала све законе и друге

Средња техничка школа у Сарајеву

⁴ Устав је назван Видовданским према дану изгласавања 28. јуна 1921. године. Обичај да се име устава веже за празник била је пракса и раније у Србији (Српски устав). Но, овај назив за устав, који је под тим именом и популаризан, имао је и симболичко објашњење. Посљедња, наиме, на један од најзначајнијих датума у историји српског народа.

прописе о регулisaњу власти у земљи, била је обезбјеђена дигрoвaнa из једног центра.

Уставом је прокламована парламентарна монархија са ди-настијом Карађорђевића на челу. Краљ није био одговоран Народној скупштини. Устав је признавао само Србе, Хрвате и Словенце. И они су третирани као „три племена једног народа“. Заведено је, дакле, унитаристичко државно уређење, чији би-рократски централизам није остављао мјеста историјском на-љеђу крајана и земаља које су ушле у састав нове државне заједнице.

Уставом је шијела земља подијељена на области (жупани-је), на челу којих су били велики жупани. У члану 134. Устава утврђено је: „По ступању на снагу овога Устава остају привре-мено садашње покрајинске управе, свака на челу са покрајин-ским намјесником кога именује Краљ на предлог Министра уну-грашних дела.“⁵ Подјела Босне и Херцеговине регулисана је чланом 135. у коме, уз остало, стоји: „Законом о разграничењу области Босна и Херцеговина ће се разделити у области у својим садашњим границама. Док се то законом не уреди, окрузи у Бос-ни и Херцеговини важе као области.“⁶ Центри области остали су, дакле, ранија сједишта окупља и то: Сарајево, Бихаћ, Бања Лука, Мостар, Травник и Тузла. Иако су и раније почели да се употребљавају административни термини Краљевине Србије у-мјесто затечених назива (котар, предстојник, шеф одајла итд.), сада су то званични називи (срез, срески начелник итд.). Овадје је крај Земаљској влади Босне и Херцеговине, коју замјенује Покрајинска управа на челу са покрајинским намјесником. Иако је након територијалне подјеле Босна и Херцеговина оста-ла у својим историјским границама, то је имало, мање или ви-ше, само симболичко значење. Поједине области су се обраћале непосредно Влади у Београду, или појединим њеним ресорима. Мало је, дакле, остало од онога што се раније стичало у једном центру, Сарајеву, и ту се обједињавало за шијелу Босну и Хер-цеговину.

Покрајинска управа се као истурена власт Краљевине Ср-ба, Хрвата и Словенаца, задржала од 14. јула 1921. године до краја 1924. године. Постепено је ликвидирана једна по једна њена функција, док није у цијели докинута. Иако су се до шесто-јануарске диктатуре 1929. године промијениле 24 владе, основни смјер политике остао је исти. Владе су се, истина, образовале на псеудодемократској основи какав је био и карактер парла-мената. Што се тиче Босне и Херцеговине, у њој није, осим културно-просвјетних друштава, дјеловала никаква друштвена,

управна или политичка организација, која обједињава било шта у историјским границама Босне и Херцеговине.

Територијална подјела земље на бановине бољније се од-разила на Босну и Херцеговину, него на друге крајеве у земљи. Ни једна наша област са компактним историјским, политичким и културним наслеђем није била распарчана као што је Босна и Херцеговина.

Подјелом земље на бановине, 1929. године, територија Бос-не и Херцеговине распоређена је на четири бановине: Дринску, Врбаску, Приморску и Зетску. То је био крај компактној исто-ријској цијелини. Администрација, политички живот итд. немају чланом 135. у коме, уз остало, стоји: „Законом о разграничењу више један центар као што је било Сарајево. Једино је Врбаска бановина, са сједиштем у Бањој Луци, остала цијела у ранијим границама Босне и Херцеговине, док се остали дијелови припа-јају другим бановинама. Приморској бановини са сједиштем у Сплиту припади су срезови: Бугојно, Дувно, Комљин, Ливно, Лу-бушки, Мостар, Прозор и Столац. Зетској бановини са сједиш-тем на Цетињу припади су срезови: Биела, Фоча, Гацко, Невс-ине, Аудине и Требиње. Дринској је бановини поред ранијих срезова Босне и Херцеговине припадо и неколико срезова За-падне Србије.

Посљедња административно-територијална подјела земље извршена је 1939. године када је образована Хрватска бановина као посебно подручје. Ни ова подјела није прошла без повог атака на историјске границе Босне и Херцеговине. Наиме, поред ранијих срезова који су били у саставу Приморске бановине припајају се Хрватској бановини још срезови: Градачац и Дервента из Врбаске, као и Брчко, Травник и Фојница из састава Дринске бановине. По ранијој подјели су Приморској бановини припади срезови са већиним хрватског становништва. Исто се тако и касније Хрватској бановини прикључују срезови са ве-ћиним хрватског становништва. Занимљиво је истаћи да про-ценат муслиманског становништва није узиман у обзир прили-ком ових реорганизација.

Према наведеним територијалним помјерањима између два рата вршена је измјена компетенција у области школова, о чему ће доијије бити више говора.

Да би се боље схватили услови и клима у којима се разви-јало школова између два рата, треба, осим о уставним пром-јенама и измјенама у државном уређењу, рећи нешто и о поли-тичким и привредним кретањима. Ту, свакако, треба у првом ре-ду истаћи рад и међусобна гложења грађанских политичких странака. Омах у почетку Радикалска странка се наметнула као вођа снага и за себе монополисала државотворност, про-глашавајући се јединим чуваром државног поретка и династије. Такав положај у политичком животу гарантовао јој је и Двор

⁵ Касим Исовић, штирани рад, стр. 60.

⁶ Исто, стр. 61.

на челу са Александром Караборћевећем. Злоупотребљавајући дозвољене династије Караборћевећа на пријесту, као и борбу српског народа у првом свјетском рату, и све то приписујући себи у заслуге, истицали су своју странку као једину коју чува државу и поредак у њој. По тој логици, наспрот прокламованом демократском организовању политичког живота у новој држави, радикали су представљали привилеговану и повлашћену странку. Радикалима се придружио и један број Срба из крајева изван Србије, на чијем се челу налазио Светозар Прибићевић. У овој политичкој спреси донесен је Видовдански устав, Обзнана и још неколико најреакционарних докумената. Као фактори у политичком животу на другој страни јављају се Хрватска сељачка странка, на чијем челу стоје Стјепан и Павле Радић, те Југословенска муслиманска организација, коју води Мехмед Спахо. Обје странке, са незнатним изузецима, окупљају целокупно хрватско, односно муслиманско становништво. Главну политичку ријеч међу Словенима има Корошчева странка са изразитим клерикалним идејама. Пored Радикалске странке у дијеловима српског становништва дјелују Демократска и Земљорадничка странка.

Послије забране рада Комунистичкој партији Југославије, са изузетком неких мањих странака које су имале регионални карактер, ово су биле странке које су водиле међусобну борбу у Народној скупштини до 1929. године, када су, увођењем шестојануарске диктатуре, укинуте. Иако су се владе често мијенале и образовале на основу страначких компромиса и коалиција, радикали нису испуштали кормило из својих руку. Они су, чак и у шестојануарској диктатури, представљали окосницу режима. С обзиром на то да су политичке странке биле организоване на етничкој или вјерској основи, то су се дискусије у Народној скупштини често претварале у опасна међунационална и међувјерска трвења и крајње шовинистичке изјаве. Међу скандалима којима је обиловало скупштински рад најпогубљенији је, свакако, атентат на хрватске посланике и смрт Стјепана и Павла Радића. Послије укидања шестојануарске диктатуре обнављају рад раније укинуте странке, док Комунистичка партија Југославије и даље остаје забрањена. Поновно увођење парламентарног живота у земљи носи више обиљежја привада и обмане него грађанске слободе. Из таквог парламента произлазе и владе и целокупна политичка апаратура. Организују се нове политичке коалиције (Југословенска национална странка, Југословенска радикална заједница). Иако је у илегалности, Комунистичка партија Југославије искористила, да тако кажемо, мало одшкринута врата грађанских слобода, и развија врло широку пропаганду не само против режима, него и против укупног политичког и социјалног поретка. Незадовољство најширих слојева становништва је у сталном порасту и буржоаски политички по-

редак ослања се на све уже темеље у земљи. Стога двије посљедње владе, Милана Стојадиновића и Драгише Цветковића, траже ослонац изван земље. Такав политички курс завршава се потпуном националном издајом 1941. године, те пресупштањем земље у руке фашистичко-нацистичке спреге. Оваква политичка кретања имала су за позадину и одговарајуће економско стање у земљи. Сељаштво као најбројнији дио становништва било је доведено на руб потпуног краха. Ниске цијене сељачких производа, презадуженост сеља код приватних банака, лихвара и зеленаша у трговини, довели су сеља до потпуне пауперизације. Градска привреда, са незнатним изузецима, била је у рукама приватника који су експлоатисали радништво и остао градско становништво. Као посљедица оваквог стања, друштвене службе, а посебно социјална и здравствена политика, били су на пословично ниском нивоу.

Све се ово, разумљиво, тешко одражавало на услове живота и рада целокупног школског система, а посебно основног школовања и народног просвјешћавања.

Неке карактеристике просвјетне политике

Нова државна заједница, у коју су ушли крајеви са врло различитим историјским наслеђем, неједначеним културно-просвјетним развитком, с посебним политичким стремљењима итд., била је обузета пословима на усклађивању тих особености. Ти задаци окупирали су Владу, на челу с династијом и тадашњим регентом Александром Караборћевећем. Стога се, осим што је издавала најопшტიје прокламације, централна власт у почетку није с много бавила просвјетом и школама. Земање које су биле под Аустро-Угарском Монархијом, као и оне друге, наставиле су рад у области просвјете и школовања према прописима и програмима који су затечени. То, међутим, не значи да се централна влада и њени органи нису интересовали за токове којима ће кренути школовање у појединим крајевима. Унитаристичком државном уређењу могло је одговарати само такво школовање чији ће рад бити усмјеран с једног мјеста, и чији ће се задаци уклапати у интересе државе. Школски систем, врсте школа, наставни планови и програми, као и затечени задаци који су се у погледу васпитања постављали школама у појединим крајевима, били су толико дивергентни да је требало доста времена и стрпљива да се све то доведе до оног степена сагласности који би одговарао заједничкој просвјетној политици у цијелој земљи.

Први сукоби око уставних питања, затим, побуне, штрајкови радничке класе, протести Уједињене радничке партије итд., дубоко су потресали властодршце и династију. Режим је

био првенствено преокупиран овим питањима, па је питање унифицирања школства и организовање нове школе одлагано. Али, концепција за такву школу спремао се од самог почетка. У 16. члану Видовданског устава из 1921. године о настави је, поред осталог, утврђено: „Настава је државна. У цијелој земљи настава почива на једној истој основи, прилагођавајући се средини којој се намјењује. Основна настава је државна, општа и бесплатна. Вјерска настава даје се по жељи родитеља, односно старалаца, одвојено по вјероисповијестима а у сагласности са њиховим вјерским начелима.“ Овим ставовима, с обзиром на вријеме када су утврђени, не би се имало много шта приговорити. Но, то је била само прокламација, а пракса је кренула другим правцем. Прављени су нацрти закона и школских прописа, од којих су неки провјеравани и путем мишљења и предлога из свих крајева. Међутим, прогресивна педагошка мишљења остала су, углавном, од почетка по страни, јер их касније власти и њени органи за просвјету нису уопште узимали у обзир када се радило о документима који су усмјеравали наставу и васпитање у школама. Као окосница за највећи број школских прописа служила је ранија школска регулатива Краљевине Србије. Покупајући уједињавања школске терминологије, преузете претежно из школства у Србији, доводе до збрке, а мјестимично и до отворених отпора.

Министарство просвјете је од почетка, дакле прије него су законом утврђени односи, почело да преузима неке компетенције ранијих органа просвјете при земаљским и покрајинским владама. Почело се са средњом школом, за коју су режими били посебно заинтересовани, а нарочито када се радило о владању ученика, односима у школи и другим питањима битним за васпитне задатке школа. Кадровска питања у средњим школама међу првим прелазе у компетенције органа Министарства просвјете у Београду.

Свака врста школе имала је посебне образовне и васпитне задатке. Но, најуопштенији задатак школа уопште формулисан је према тексту једне групе педагога: „Задатак школе био је — одгојити омладину у духу „народног јединства“, вјерности и оданости краљу, династији Карађорђевића и отаџбини. Школа дјечи већ од најранијих доби утврђујева паролу о једном „троименом народу““.⁷

Школска политика у свакој земљи је само дио опште политике у тој средини, па ни школа између два рата није могла бити изузетак. Она је била, у текстовима званичних програма, прописаним уџбеницима и школској литератури, онаква какву су је жељели политички режими. Отпори које су пружали прогресивни просвјетни радници, ученици и студенти више су мије-

њали и револуционисали околину школе него њу саму. Наиме, није био мали број људи из редова наставничког кадра који се није слагао са владајућом просвјетном политиком. За читаво ово вријеме јављају се појединачни или скупни, спонтани или организовани, отпори против одлука Министарства просвјете. Најснажније су избијали на скупштинама и конгресима учитеља и професора. То, међутим, ни за даку није мијењало наставне програме нити је утицало на неке измјене у уџбеницима или неком другом облику запажљивог наставно-васпитног процеса у школама.

Идентификација школе и њеног васпитног рада са владајућим политичким режимом најдоследније је проведена од шестојануарске диктатуре па до краја овога периода, а нарочито непосредно пред други свјетски рат. Нови Устав Краљевине Југославије из 1931. године прокламовао је основно школовање као почетно образовно и васпитно подручје, а за школе у цијелини у 16. члану Устава је наведено: „Све школе морају давати морално васпитање и развијати духовну свијест у духу народног јединства и вјерске трпеливости.“ У односу на провођење васпитне улоге школе, сви су политички режими имали у цркви оданог савезника. Вјерске поуке у школи су биле не само по реду прве предмет у наставним плановима него и настава од које се много очекивало. Утврђујући своју сагласност са црквом, Министарство просвјете, и то Одаљење за основне школе, обавијештава земаљске владе „Одлуком господина Министра просвјете С. Н. број 6835, од 14. новембра 1922. године, а на основу чл. 12. Устава Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године трећа алинеја вријеште је да ученици који не припадају законом усвојеном вјерома не могу бити бади у школама наше Краљевине.“⁸ Ни једној цркви није сметало што је Министарство просвјете, никад и ничим овлаштено, прописало молитву за ученике, и то без обзира којој вјерској заједници припадају. Ограничавање уписа у средње школе за јеврејску дјечу спада, такође, у политику васпитања.⁹ Анационална политика коју је вођао Министарство просвјете посебно се испољила у предратним годинама. И школа је требало да служи фашизирању земаље. У 1940/41. школској години отвара се већи број школа на њемачком језику, међу којима има и гимназија, као и њемачка учитељска школа у Новом Врбасу. Увођење италијанског, умјесто француског, језика у неке школе спада, такође, у наведену политику.

Низак ниво основне писмености у цијелој земљи, а особито у неким крајевима, није много забрињавао ни Владу, ни

⁷ Школски гласник — Школски службени лист Покрајинске управе за Босну и Херцеговину, 30. април 1923, стр. 4.

⁸ Просвјетни гласник — Службени орган Министарства просвјете, 1940, број 11, стр. 1150—1151.

⁹ Пошлјест школства и педагогије у Хрватској, Загреб, 1958, стр. 308.

просвјетне органе. Повремене кампање алфаветских течајева гасиле су се на пода пута, да опет послје дужег времена то питање неко покрене или не покрене. По броју писменог становништва Краљевина се налазила сасвим при дну европске лествице, али то се није сматрало крупним културним проблемом. Низак проценат обухватања дорасле дјеце школом, нарочито у Босни и Херцеговини, Македонији и неким другим крајевима, није никад био предмет расправе не само у Народној скупштини или Сенату него ни у Министарству просвјете. Неке кампање бржег подизања школа, на примјер, једно вријеме у Македонији и Босанској Крајини, биле су мотивисане одређеном политиком у датом моменту, а не, као што би било природно очекивати, општом школском заосталошћу.

Идолопоклонство династији свакако представља једну од истакнутих компонената васпитне политике у школама. Популарисање династије нарочито се истиче од шестојануарске диктатуре а још снажније јача послје погибије краља Александра. Ово се, поред осталог, огледа и у давању имена школама. Наше школе раније, по правилу, нису носиле никаква имена осим самог назива школе. Од школске године 1929/30, велики број основних школа добија посебна имена. Од 1934/35. школске године настаје права поплава крштавања школа. Највећи број имена везан је за династију. Десетак школа носи име „Краља ујединитеља“, затим „Престолонаследника Петра“, или касније, „Краља Петра“ те имена краљеве браће и принца Павла. У свему овоме најнеозбиљније дјелује школа у Горњем Бакинцу срез бањалучки, која је названа школом принцезе Олге.¹⁰

ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

Затечено стање

Аустро-Угарска је пуних четрдесет година владала Босном и Херцеговином. Окупаторска је власт, као што је познато, цијелокупну политику, па и у области просвјете и културе, усмјеравала онако како је одговарало циљевима окупације. Полазећи унапријед са становништа да ће боравак у Босни и Херцеговини бити дугорочан, прављени су у свим областима, па и у школству, планови на дужку стазу. Стога су школе отварање и програмски усмјеравање према општим циљевима државе. Није се радило о подизању такве школске мреже чији би циљ био обухватање свх дјеце дорасле за школу. Школе су отварање споро и само у толикој мјери у којој би задовољиле потребе за напужнијим писменим кадром, који се и укључивао у занатство, нижу администрацију и индустрију која се почела развијати. Стање основне писмености и мрежа школа, при крају ове владавине, потпуно одговара просвјетној политици вођеној од 1878. до 1918. године.

Прије наведене окупације нису вођени статистички подаци о школама и стању писмености, али се претпоставља да је окупација затекла нешто више од 3% писменог становништва. За четрдесет година владавине, упркос хвалисању и истицању на међународним скуповима и изложбама културне мисије у овим крајевима, број писмених се није подигао ни за пуних 9%. Крај рата затекао је Босну и Херцеговину са 87,84% неписмених и то: 77,45% Хрвата, 89,42% Срба и 94,65% Муслимана. Најписменије становништво било је у дервентском, требњском и бијељинском котару. Ту се писменост кретала од 17% до 20%. По броју неписмених на првим мјестима стајали су казински, клучки, которварошки, влашки и маглајски котар, гдје се неписменост кретала од 95% до 97,26%.¹¹

Почетком првог свјетског рата укинута је око 120 српских конфесионалних школа, док је током рата затворен већи број државних основних школа.

¹¹ *Народно јединство*, 31. октобра 1919, стр. 2.

¹⁰ Исто, ... 1933, број 1, стр. 92.

У школској години 1917/18. у Босни и Херцеговини су радиле основне школе у следећим мјестима:

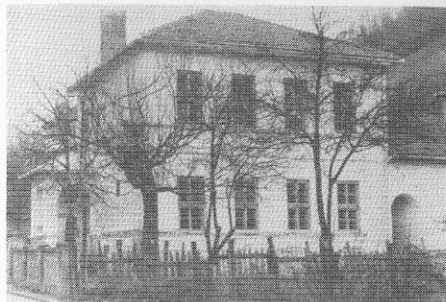
1) У околју сарајевском: у Сарајеву пет мушких, три женске и једна мјешовита, Чајничу, Горажду, Међурјечју, Миљену, Заборку, Фочи, Челебићу, Јелачу, Калиновику, Поповом Мосту, Устиколини, Фојници, Брестовском, Бусовачи, Гајевићима, Крешеву (једна мушка и једна женска), Рогатици, Борицама, Клечковцу, Међеви, Осову, Доњој Прачи, Сокоцу, Сјетлини, Блажју, Чвљановићима, Хашићима, Храсници, Илици, Илијашу, Кобиљу, Долу, Кулијешу, Нишићима, Пазарићу, Трнову, Вишоком, Брезу, Читлаку, Доњем Какњу, Краљупима, Пржићима, Радовљу, Краљевој Сутјесци, Варешу (мушка и женска), Вијаци, Згошћу, Вишegradу (мушка и женска), Бијелом Брду, Миоци, Рудом, Штрпцима и Вардишту.

2) У околју травничком: у Бутојну, Благају, Добрашину, Доњем Вакуфу, Горњем Вакуфу, Купресу, Доњем Вуковском, Заселу, Гламочу, Мокроногама, Прекаји, Старом Селу, Јајцу, Добретићима, Језеру, Стројицама, Шипову, Ливну, Аржином Бријегу, (Б. Грахово), Били, Црном Лугу, Чукалцу, Љубинчићу, Пећи, Подградини, Шујци, Тешковцу, Прозору, Шингу, Уздолу, Травнику (двје школе), Бучићима, Гучој Гори, Турбету, Витезу, Варшар Вакуфу, Билајцима, Герзову, Мајдану, Зеници (му-

Основна школа у селу Брњацима — Кисељак

шка и женска), Биљешеву, Немају, Жепчу, Новом Шехеру, Осову, Завидовићима, Дувну, Грабовици, Мандином Селу, Рашком Пољу и Виру.

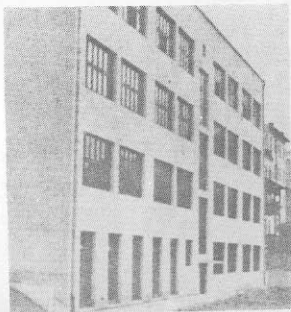

Основна школа Подоразак, Комац, 1929. година

3) У околју тузланском: у Бијелини (мушка и женска), Амајлијама, Батковићу, Брону, Црњеву, Драгаљеву, Дворовима, Франц Јозефелду, Јањи, Јоховцу, Корају, Корснитој, Великој Обарској, Савинаревцу, Трпанима, Углавнику, Трпанима, Забрцу, Заганима, Брчком (двје мушке и једна женска), Бијелој, Боћу, Боку, Брезовом Пољу, Буквику, Челићу, Дубравама, Јабланици, Лончарима, Доњој Махали, Обудовцу, Орашју, Оштрој Луки, Рахићу, Ражљеву, Толаци, Улицама, Водинама, Грачаници, Биљанићу, Граској, Кожухама, Осјечанима, Озрену, Порјечанима, Скуповцу, Градачцу, Црквинама, Домаљевцу, Гајевцу, Милошевићу, Модрици, Порјечанима, Горњем Скутрићу, Босанском Шамцу, Грамошници, Турићу, Брјаку, Горњој Зелени, Кладцу, Олову, Маглају, Горама, Хајдаровићима, Трбуку, Сребреници, Братунцу, Дрињачи, Факовићу, Кравици, Скеланима, Тузла (двје мушке и једна женска), Креки, Доњој Дубрави, Бурбеву, Јасеници, Горњој, Асупици, Луковцу, Модричанима, Пожарници, Пурачићу, Горњој Тузла, Власеници, Хан Пи-

јеску, Кнежици, Шековићима, Зворичку, Брањеву, Калесију, Козлаку, Прибоју, Скоричу и Триави.

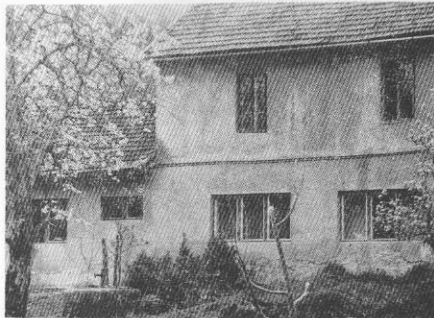
4) У окупљу мостарском: у Билећи, Фатници, Љубомиру, Мекој Грудн, Платој, Врањским, Доњем Врбну, Гацку, Автовцу, Коритима, Кули Фазлагина, Наданићима, Врби, Коњицу, Бјелићима, Борцима Јабланици, Острошцу, Сеоници, Љубињу, Котезима, Неум Кули, Равном, Тријебну, Влаховићима, Љубушком, Дриповићима, Грабу, Грдама, Хумцу, Клобуку, Међугорју, Посушју, Ракитну, Ружићима, Сивићима, Тихаљини, Вељашима, Витини, Мостару (двје мушке и једна женска), Благају, Черпцу, Читлаку, Дриновцима, Грабовој Драти, Градњићима, Ходбини, Јасеници, Кочерину, Љутом Доцу, Потошима, Распом, Широком Бријегу, Житомислићима, Невесињу, Бијељи, Фојници, Грабовици, Лукавцу, Рилима, Улогу, Зовом Долау, Стоцу, Берковићима, Брштаници, Црнићима, Чапљини, Домановићима, Драчеву, Елезовићима, Габели, Грацу, Дољем Храсну, Неум Каску, Ротимљу, Тасовчићима, Требижату, Требињу (једна мушка и једна женска), Причу, Доброманима, Грабу, Јасници-Аут, Крушевици, Растки, Рапнима и Суторини.

Основна школа
у Сарајеву

5) У окупљу бањалучком: у Бања Луци (три мушке и двје женске), Адрасовићима, Драгочају, Иванској, Клашницама, Крупи на Врбасу, Опсјечком, Пискавици, Слатини, Стратинској,

Шарговцу, Дервенти, Босанском Броду, Горњој Дубици, Фочи, Корачу, Лијенћу, Мајевцу, Новој Граду, Новом Селу, Опаку, Плехану, Подновљу, Поточанима, Горњем Свилају, Вилској, Жеравцу, Босанској Дубици, Босанској Градшци, Доњој Долици, Ламинцима, Ораховој, Разбоју, Романовићима, Котор Вароци, Скендер Вакуфу, Соколини, Босанском Новом, Босанској Костајници, Приједору, Ракелићу, Ферићима, Козарцу, Љубици, Ламовитој, Пњабору, Глоговцу, Босанском Кобашу, Лишњој, Мартинцу, Новом Мартинцу, Поточанима, Босанском Свињару, Шибовској, Вучјаку, Тешцу, Блатници, Чечави, Добоју (једна мушка и једна женска), Францскаинантовом Вису, Комутинама, Милановићима, Станарима, Шијама, Теслићу и Тешањки.

Основна школа Сеоница, Коњиц

6) У окупљу бихаћком: у Бихаћу (двје мушке и једна женска), Лиши, Рипчу, Врточју, Пазину, Глиници, Великој Клауци, Осретку, Пени-Граду, Ползвизду, Тржачкој Раштели, Врнограчу, Кључу, Бравском, Горњем Рибнику, Саници, Ситници, Соколовцу, Врбљанима, Босанској Крупи, Добром Селу, Великом Радичу, Босанском Петровцу, Бастасима, Бјелају, Буковачи, Великом Цвјетинићу, Дрвару, Крињци, Кулен Вакуфу, Трубару,

Санском Мосту, Будимлић Јапри, Лушци Паланки, Мајкић Јапри, Расовицима, Сасици, Старом Мајдану и Старој Ријеци.¹²

Пред први свјетски рат било је укупно основних школа: 374 државне, 123 српске конфесионалне, 31 католичка конфесионална, 2 евангелистичке конфесионалне и 13 приватних основних школа.¹³ Види се, дакле, да је у прве три године рата престао радити већи број основних школа. Међутим, у посљедњој ратној години затворен је највећи број школа. Тако је, од горе наведених око 440 школа, крај рата затекао само 320 основних школа.

Обнављање затворених и оснивање нових школа

Међу првим пословима Владе народног јединства Босне и Херцеговине у области просвјете био је нормалан наставак рада у школама. Тако је већ у септембру 1918. године почела посљедња школска година под окупацијом. Почело се и са оправљањем оштећених школских зграда и прикупљањем учитељског кадра. У народу се сматрало да у новој држави неће бити више тешкоћа око оснивања и издржавања школа. Осјетио се снажнији полет и на многим мјестима су се јављале иницијативе за отварање школа. И грађевински материјали, који су били рационалирани, одвајали су се за школе више него за друге објекте.

У погледу надлежности у почетку је утврђено да се послови у просвјети, који су раније били у надлежности Земаљске владе, и даље оставе Влади народног јединства, а да послове из раније надлежности Заједничког министарства финансија из Беча преузме Министарство просвјете у Београду. Основно школство је, дакле, остало Земаљској влади у Сарајеву. Са многих страна стизали су захтјеви за отварање школа, а нарочито из крајева гдје су школе раније радиле. На подручјима гдје су школе биле затворене у току рата три до четири генерације за школу дорасле дјете остало је без школе. У крајевима гдје никад није било школе, а таквих је било највише, владала је готово тотална неписменост јер су сви узрасли дјете остали без школе. Тако је на врата школе кучало више генерација. За прве разреде јављали су се ученици од 7 па до 15 година. Тамо гдје је већ била развијена свијест о потреби школе и писмености било је особито тешко одолијевати жељама и молбама дјечијих родитеља. Адаптирале су се приватне просторије за учioniце, предлагали писменији људи за наставнике, обећавао бесплатан огрев и друге школске потрепштине. Земља ратом опустошена,

¹² Бошњак — Званични календар Земаљске владе за Босну и Херцеговину, 1918, стр. 120—139.

¹³ Школски гласник — Службени лист Земаљске владе, 1914, стр. 198.

попаљена многа насеља, пресељавано становништво, нестација животних намирница, појава одметника и разбојништва, све је то потресало Босну и Херцеговину и задавало бригу првим органима власти. У том контексту треба гледати и невоље у погледу отварања школа.

На почетку друге школске године Влада народног јединства подноси Министарству просвјете извјештај о стању школске мреже у Босни и Херцеговини. Када се тај извјештај упоређи са стањем школства у нашим другим крајевима (Словенија, Хрватска, Војводина и Србија), види се с каквим сиромашним просвјетно-педагошким наслеђем улази Босна и Херцеговина у нову јединицу. Било је то довољно убједљиво да привуче озбиљну пажњу и бригу централних управних и просвјетних органа и да се пружи шира политичка и материјална помоћ за подизање писмености и ширење мреже школа. То је, међутим, остало до краја овога периода изван било какве посебне пажње према заосталој писмености и школству. Влада народног јединства је послала следећи извјештај:

Редни број	Школе	јавне	приватне	број наставника	Број бака	
					мушких	женских
1.	Гимназије	3	3	74	1.120	84
2.	Реалке	4	—	81	1.073	106
3.	Учитељске школе	3	1	32	70	257
4.	Трговачке академије	1	—	12	109	60
5.	Средње техничке школе	1	—	19	66	—
6.	Занатске школе	2	—	27	128	—
7.	Железничке школе	4	—	16	—	148
8.	Српјанска гимназија	1	—	10	34	—
9.	Богословија	2	—	17	65	—
10.	Грађанске школе	13	9	151	1.661	1.066
11.	Основне школе	440	58	1.007	48.199	15.452*

Према наведеном стању види се да је на почетку друге школске године у ослобођеној земљи порастао број школа за нешто више од стотину.¹⁴ Видљиво је, осим тога, да број женске

¹⁴ Архив Босне и Херцеговине — Фонд Земаљске владе, 1919, кутца 46.

¹⁵ Службени орган Владе народног јединства, као и касније покрајинске управе објављивао је документе о отварању појединачних школа. У архивској грави нису сачувани документи о томе када је и у ком мјесту отворена нова или обновљена ранија школа. Наазад се само зборим податци о броју школа, бака и наставника. Тек од времена када је Министарство просвјете преузело као своју надлежност не само отварање нових школа него и оснивање нових одељења у постојећим школама, могу се пратити године отварања поименично сваке основне школе у

дјеце изразито заостаје за бројем мушке дјеце уписане у основне школе. Истина, у односу на ранији период, постепено је растао и број женске дјеце. Оно што се из горње табеле не види, а што је представљало најтежи проблем у оскудној мрежи школа, то је неujедначеност мреже у појединим крајевима Босне и Херцеговине.¹⁶ Такво стање неће се знатлије мијењати ни касније, јер се школе, по правилу, отварају тамо гдје их и иначе било више. Распоред школа условљавали су различити фактори. Неки политички режими били су склонији према овим или оним крајевима. Утицајнији домаћи политичари усмјеравали су политику подизања школа према својим изборним срезовима. Ту свакако треба нагласити и иницијативе које су у народу покренуте и сметње које су им због овакве политике стајале на путу. Забаченији крајеви настањени муслиманским живљем најмање су се залагали да се у њиховим мјестима подигну школе. Посебна заосталост огледала се у њиховом односу на школовање женске дјеце. Ово питање покренули су прогресивни муслимански политичари већ у Босанском сабору. Оно је, међутим, снажнo и на широкој територији покренуто тек у току другог свјетског рата, а дефинитивно се скинуло са дневног реда после рата.

Готово све приватне школе, средње и основне, с изузетком нешто мањинских школа, припадале су католичком конфесионалном школству. Међу првим ставовима Владе народног јединства, у новембру 1918. године, који су се односили на школе биле су одлуке о приватним школама. Укинуте су школе на немачком језику у Тузли, Бањој Луци, Босанском Броду, Јајцу и одјеломе са наставом на њемачком језику у Мостару, затим школе на мађарском језику у Мостару, Требињу, Бијељини и Брчком. И даље су остале приватне школе у Франц Јозефелу (данас Ново село), Брањеву, Глоговцу, Шибовској, Теслину, Креки, Новом Мартиновцу, Опсјечком, као и четири мањинске школе у босанско градинском срезу. Све наслијеђене конфесионалне школе које су уписивале домаћу дјецу (основне и средње) остале су, а касније су се оснивале и неке нове. Статус ових школа је остао исти као и у претходном периоду. Српске школе затворене 1914. године, када је рат почео, нису се више као такве обнављале. Удружење српских учитеља изјавило је Земаљској вла-

ди да више не постоје разлози за посебне школе, па се чланови Удружења стављају на располагање за рад у заједничким државним школама. Удружење је, такође, своју имовину касније уступило заједничкој учитељској организацији. Раније зграде српских школа које су очуване уступљене су државним школама за новац или су поклоњене. Највећи број нових школа у прве двије године отворен је у мјестима гдје су раније радила српске конфесионалне школе. Учитељи ових ранијих школа су исто тако наставили радити у новим школама.

У редовима културних радника, нарочито међу просвјетним радницима, пробудиле су велике наде да ће у просвјети и школству у новим условима кренути све лакше и брже. Завладао је у прво вријеме и својеврстан оптимизам, који је касније, суочен са новом, неочекиваном реалношћу, спласнуо. У почетку је, наиме, подигнут већи број школа. Касније се тај темпо успорава. Нове школе је требало подизати готово искључиво у селима. Село је, међутим, било занемарено, и када се радило о његовим другим питањима, па није могао друштво бити ни са школама. И тамо гдје је народ тражио школу, све мање се излазило у сусрет, како од стране централних органа Краљевине тако и од покрајинских или среских органа управе. Ово се, ипак, најтеже одражавало на оне крајеве у којима никад није било школе, поготово ако за школом није ни изражавана жеља, а није био мали број таквих насеља. Политичке партије, организовање, са мањим изузетцима, на принципу етничке или вјерске припадности, крвно завабене, нити су могле нити су биле покретачи писмености и школе. Треба истаћи спате које су у овом периоду позитивно дјеловале и одиграле значајну улогу у просвјети. То су културно-просвјетна друштва, и то у првом реду друштва Просвјета, Напредак и Јагред. Уз њих, не смије се заборавити ни просвјетни кадар, особито његови напредни редови. Али, ни друштва ни просвјетни кадар нису располагали потребним материјалним средствима, без којих се, и уз велики ентузијазам, не може далеко стићи. То би била, по прилици, клима која је пратила ширење школске мреже у почетку. До краја овог периода више се погоршавала него што је пружала боље прилике за просвјетно-школски рад. У априлу 1920. године Влада народног јединства шаље податке Министарству просвјете из којих се види да има 480 школа, 1.130 учитеља, а да „Остаје још око 80% дјеце необухваћене школом, требало би око 200 школа.“¹⁷

До 1921. године отворене су нове основне школе у сљедећим мјестима: Гомјеница, Јашовка, Маглајанима (Бања Лука)¹⁸

цијелом земаљи. Само у оквиру овако латих могућности у овој књизи ће се наводити годишње отварања појединих школа. Треба нагласити и то да су се неке школе понекад привремено на краће или дуже вријеме затварале. Привремено затварање школа није служило објашњавајући па се не може установити колико је прекид у раду трајао. При поновном отварању у службеним списима је само стајало да се отвара нова школа. Стога ће се вјероватно и у овој књизи споменути неко мјесто у коме се по два пута отвара нова основна школа.

¹⁶ Према саму друштво свјетског рат било је више срезова у Босни и Херцеговини са укључено мање од десет школа, док је, на примјер, калањски срез имао свега три школе.

¹⁷ Архив Босне и Херцеговине — Фонд Земаљске владе, 1920, књига 149.

¹⁸ У зградил су наведена имена срезова у којима су се налазила мјеста с новим школама.

Дуго Поље, Јакеш (Дервента), Кукуче, Турјак (Босанска Градишча), Имљани, Масоваре (Котор Варош), Добрињ, Лешњани, Слабиња (Босански Нови), Ракелани, Вемли и друга основна школа у Приједору, Свилај, Каоци, Лепеница (Пљавор), Добој (друга основна школа), Буковица, Гајакован, Миљановац, Појезва, Прибинић, Путниково Брдо (Тешан), Горња Копринва (Цазин), Бужим, Босанска Крупа (женска основна школа), Рушица Велика (Босанска Крупа), Српетица, Трубар (Босански Петровац), Оштра Лука, Рушица Мала (Сански Мост), Изгори, Казани (Гашко), Поцрије, Струјић, (Љубиње), Мостар (једна мушка и једна женска), Глојнице (Мостар), Београд, Кишино Село (Невесинје), Елзовићи, Клешић, Опачићи, Поплат Доњи, Тријебан (Столар), Требиње (друга основна школа), Дужи, Славница (Требиње), Сарајево (четири мушке школе), Рељено, Војковићи, Семизовац (Сарајево), Дабравина, Мокропог (Високо), Добрушка Ријека, Бијело Брдо, Велетово (Вишеград), Чипулић, Добрашин Доњи, Закур (Бугојно), Потоци (Гламоч), Љубушкић (Ливно), Травник (женска школа), Чараак, Густоваре, Медна (Варвар Вакуф), Петрово Поље (Бијелина), Брка, Махала Доња (женска школа, Брчко), Грачаница (женска школа), Копринва, Жабар Горњи (Градачац), Тузла (друга женска школа), Милићи, Папраца, Лопаре, Тавна, Трнава (Зворник).¹⁹

У школској 1923/24. години број основних школа износио је 550, учитеља 1.177, ученика 58.250 и ученица 15.903.²⁰ Дакле, стање се побољшало у 1923. и 1924. години за испито више од 100 школа, око 150 учитеља и нешто око 11.000 ученика. Повећани број ученика се односио, углавном, на мушку дјечу, јер се и са око 100 нових школа број женске дјеце повећао само за 451 женско дијете.

Од 1924. године постепено почиње преузимање свих послова школовања у ресор Министарства просвјете. Осим тога нису сачуване архиве области (жуупанија) и не може се у времену од 1922. до 1926. године са сигурношћу утврдити локација основних школа, док, на примјер, и за овај период постоји документација о оснивању средњих и стручних школа, јер су оне спадале у надлежност Министарства просвјете, о чијем раду су сачувани службени подаци.

У 1921. години отворене су школе у: Острошцу (Цазин), Чараку (Жепче), Сарајлијама, Загорју (Дувно), Караули (Травник) и Ресановцима (Ливно).²¹

У 1927. години отворене су школе у: Драговићима (Пљавор), Врсти (Бихаћ), Турји, Смољој (Тузла), Горицама (Брчко), Вилином Селу, Богутову Селу (Бијелина), Жљебицу (Сребрешца), Солуну (Кладан), Хргама, Бочини (Маглај), Коприни, Какмужу (Градачац) Смољанима, (Босански Петровац), Храповицима (Кључ), Тукбобији (Сански Мост), Маловану, Ошаци, Грачаници (Бугојно), Врбци (Ливно), Подлишнику (Сарајево), Чаварини, Пешурићу (Рогатица), Паљинку (Маглај), Шљивцу (Бања Лука), Шњеготини, Телин Хану (Тешан), Паламичишту (Приједор), Брекићу (Дувно) и Штрпцима (Пљавор). У Требину су спојене мушка и женска у једну мјешовиту школу.²²

У 1928. години отворене су школе у: Брингову, Поджепљу, Реновици, Ракитници и Подроманији (Рогатица), Прелову (Вишеград), Рекавини (Бања Лука), Јелићки (Приједор), Сводни (Босански Нови), Црвци (Сребрешца), Величанима (Љубиње), Матићима (Брчко), Миетковићима (Чајнич), Горњем Зовику (Брчко), Главатићеву (Коњиц), Сребренику (Градачац), и Турковићима (Тузла).²³

До краја прве деценије живота у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца развила се следећа мрежа основних школа:

Област	Број школа	Број одјељења	Број бака мушких женских	Број наставника мушких женских
Врбаска	152	274	11.171	3.099
Бихаћка	64	128	5.256	893
Мостарска	125	194	7.648	1.742
Сарајевска	104	258	9.945	2.780
Травничка	78	154	5.346	1.733
Тузланска	131	237	9.508	2.371
Свега:	654	1.245	48.874	12.621
			891	739 ²⁴

Из наведене табеле се види да је за десет година отворено мали број школа. Према односу броја школа и одјељења произлази да се ради о малим школама. Но, свакако је најочигливији податак о малом броју женске дјеце обухваћене школом, који једва достиже 25% од укупног броја ученика. Повећан однос броја бака на једног наставника касније ће се стално погоршавати.

¹⁹ Исто, год. 1927, стр. 5, 8, 9, 484, 485, и 614.

²⁰ Исто, год. 1928, стр.: 8, 726, 806, 974, 1064, 1065, 1066.

²¹ Јубиларни зборник живота и рада у СХС, 1928, стр. 391.

¹⁹ Архив Босне и Херцеговине — Фонд Земаљске владе, год. 1921, кутија 67.

²⁰ Ристо Шушљаш, „Основна настава и народно просвјештавање у Босни и Херцеговини“ — Учитељ — Педагошки часопис у Београду, 1924, стр. 338—350.

²¹ Просвјетни гласник — Службени лист Министарства просвјете, 1926, стр. 484.

У 1929. години отворене су школе у следећим насељима: Тарчици (Сарајево), Шепак (Зворник), Бришници (Дувно), Слашица, Жупча, Виховићи (Високо), Устипрача (Рогатица), Озрен (Тузла), Убоско (Љубиње), Бистарац (Тузла) Врбаници (Котор Варош), Каоци (Пријавор), Црквица (Зеница), Јасеник, по други пут (Гацко), Прибелши, Грабовица (Јајце), Сајковићи (Аливно), Добро Село (Мостар), Ракаши (Босански Нови), Машићи (Босански Брод и Соколина (Котор Варош)).²⁵

У 1930. години отворене су школе у: Рујиштима, Гаочићима (Винеград), Доњем Жабару (Брчко), Бакуштићима, Шахданима (Чајинче) и Магнојеву (Бијељина).²⁶

У 1931. години отворене су школе у: Миљевици, Превили (Фока), Пљеву, Пруцу (Јајце), Дријенци (Брчко), Паројској Њиви (Требинје), Алипашином Мосту, XIII основна школа у Сарајеву (Немањина улица), Калаузовићима (Сарајево), Бадићу, Перни (Босанска Крупа), Крићима, Повелићу, Кокори, Отпочиваљцама, Деветини, Вијачанима, Мравци, Шишковићима (Пријавор), Береку (Босанска Градишка), Врђици (Тешаљ), Равници (Босански Нови), Врачама (Зеница), Слатини (Кључ), Врпољу, Слатини, Раткову Доњем (Кључ), Челину, Кадињу Води, Пониру, Горњој Јошавки, Ивањској (Бања Лука), Прусицима, Горњем Водичеву (Босански Нови), Трнову (Мркоњић Град), Голешу, Мехурићима (Травник), Чепелици, Бијељанима (Билећа), Јеловцу, Моштанци (Босанска Дубица), Толици, Горњем Сочковцу, Шеварлијама, Раковци (Грачица), Булозима (Сарајево), Ризвановићима и Миљковцу (Приједор), Преоду (Гламоч).²⁷

У 1932. години отворене су школе у: Шитољу (Фојница), Требовљанима (Босанска Градишка), Новој Касаби, Доњем Залужници (Власеница), Чарлашци, Горњем Челину, Ханколима, Горњим Бакинцима, Јапиков Води, Дебелашима, Штрпцима, Доњим Бакинцима, Брајковцу, Стрићима, Крџима (Бања Лука), Осеници (Чајинче), Пријевољу (Требинје), Буковицима, Брњацима (Фојница), Блатној, Ивањској, Муслиманској Јасеници, Бенковцу, Бањанима, Врањској Мосури, Сухаји (Босанска Крупа), Доњем Водичеву, Витосавцима (Босански Нови), Шпанама, Милановићима, Бучетићу (Тешаљ), Добрици, Хутову (Столац), Пркосима, Кестеновцу (Босански Петровац), Главницама, Прибелу, Рорама, Халапову (Гламоч), Клокотници (Грачица), Звирићима (Љубушки), Бројнику (Љубиње), Мркоњићима (Требинје), Горњој Прачи (Рогатица), Солаковој Кули, Подорашцу (Ко-

њици), Хрграу, Комуши (Бихаћ), Грабовици (Котор Варош), Јоховцу (Дервента), Козици, Осници (Чајинче), Подвидачима, Апилику, Подоавама, Кљевцима (Сапски Мост), Бршци (Зеница), из манастира Добрићева пресељена је школа у село Дубочане (Билећа).²⁸

Године 1931. и 1932. биле су најплодније у погледу отварања школа. Отворен је већи број школа, од чега највише у Врбаској бановини.

Од оснивања бановина па до краја 1932. године у Врбаској бановини је изграђено и отворено 118 школа.²⁹

У 1933. години отворене су школе у: Растичеву (Бутојно), Шпанацу, Жеравци, Јапнику, Равном, Зигранима, Придворици (Гацко), Забрву (Котор Варош), Алиши (Пријавор), Рисовцу (Босански Петровац), Мештровцу (Фока), Вијенцу (Јајце), XIV основна школа у Сарајеву, Подградини (Аливно), Ораховцу, Придворицима, Дражин Дољу, Беговића Кули, Арсланагића Мосту (Требинје), Лукавцу (Невесиње), у Дјечјем дому у Ремеу (Сарајево), Осову (Жепче), Тоочку, Растичици (Зворник), Заглавици (Босански Брод) и Горњем Угљевцу (Бијељина).³⁰

У 1934. години отворене су школе у: Ораховици (Грачица), Пишталицима, Зоралицима (Пазин), Печинку (Градац), Домашеву, Звијерци (Билећа), Неум Кули (Љубиње), Гражићи (Требинје), Ошак, Поповићима (Гламоч), Подоскоју (Котор Варош), Каменици (Босанско Грахово), Мокром (Мостар), Јасеновим Потоцима, Подбру (Мркоњић Град).³¹ Великићима (Кључ),

²⁵ Исто, год. 1933, стр.: 115, 116, 211, 322, 706, 921, 1017, 1018, 1019, 1027, и 132.

²⁶ На челу Врбаске бановине налазио се тада пензионисани генерал Светислав Милосављевић. Милосављевић је, нема сумње, желио да своју владавину обележи неким успесима. У Бањој Луци је подигао дивиз, тада једна од највећих грађевина у земљи, једну од банских дво-ре, а другу за бановинску администрацију. Почео је и асфалтирање пута Бања Лука—Босанска Градишка. То је први асфалт у Босанској Крајини. Врбаска бановина простирала се на подручју које је пасајелило врло сиромашну мрежу основних школа. За првих десет година посматрања, такође, није знатније проширивања та мрежа. Подизање и отварање основних школа Милосављевић ставља у први план бановинске просветне политике. За његово вријеме отворен је релативно велики број основних школа. Треба, свакако, као резултат ових настојања забележити и око 50 нових школских зграда, које су тада запале у најкомфортније школске зграде у земљи. Генерал Милосављевић је, очигледно, добро стајао са режимом у Београду, који му је омогућавао издацима материјална средства. Да ли је, осим личне амбиције, подизање школа и других грађевина било мотивисано још неким идејама, не може се поуздано рећи. Но, иза себе је оставио, гледано у тадашњим условима, значајно дјело.

²⁷ Просвјетни гласник, год. 1933, стр.: 221, 353, 479, 640, 698, 891, 9898.

²⁸ Раније школе у овом срсцу налазе се под именом среза Варшар Вакуф.

²⁵ Просвјетни гласник — Службени лист Министарства просвете, 1929, стр.: 7, 8, 185, 860, 950, 951, 1099, 1324.

²⁶ Исто, год. 1930, стр.: 373, 503, 1309, 1434.

²⁷ Исто, год. 1932, стр.: 510, 640, 700, 767, 768, 769, 850, 851, 852, 994, 996, 1189, и 1190.

Губеру, Придизи, Вагању, Челебићу, Подхуму (Ливно), Металци (Чајнице), Долашима (Прозор), Оштрој Луци (Сански Мост), Драчеву (Љубиње), Доњић Чевановићима (Сарајево), Какљу (Високо) и Ошаку (Невесиње).³²

У 1935. години отворене су школе у: Банчићима (Љубиње), Бојинку (Сарајево), Крушевљанима (Невесиње), Тобуту (Тузла), Дулићима, Башићима и Горњем Бодажишту (Гацко), Циму (Мостар), Биљанима (Кључ), Обљу (Невесиње), Великом Очијеву (Босански Петровац), Новом Шехеру (Жепче), Мокроногама (Вишеград), Мириловићима и Дивину (Билећа), Спјековцу (Дервента), Доњој Трнави (Бијељина).³³

У 1936. години отворене су школе у: Хотовљу (Фоча), Чавашу (Љубиње), Малој Сочаници (Дервента), Глебевцима (Љубиње), Доњој Буковици (Маглај), Рупама, Згоњеву Лугу, Јасену, Грешима (Требиње), Бастасима (Грахово), Грабовици (Дувно) и Биограшима (Мостар).³⁴

У 1937. години отворене су школе у: Сухачи (Сански Мост), Дивјешћу (Зворник), Подхуму (Коњић), Средњој Трнави (Бијељина), Доловима (Рогатица), Бјељацима (Вишеград), Полому, Слапишници (Сребреница), Горњем Скиповцу (Грачица), Увцу (Вишеград), Годијеву и Горњем Вардишту (Фоча), Врањиву (Котор Варош), Солуну (Кладањ), Брвнику (Брчко), Шебешићу (Травник), Шумићима (Гацко), Бурмазима (Столац), Лоскуну (Бихаћ), Боковици (Бања Лука), Капавици (Љубиње), Кочерпцу (Мостар), Груборским Наслонима (Босанско Грахово), Шепку (Зворник), Доброј Води (Рогатица).³⁵

У 1937. години била је следећа мрежа основних школа у Босни и Херцеговини:

Срезови	Број становника	Број школа	Број бака
Бања Лука	98.002	45	5.273
Бихаћ	39.309	18	2.835
Љубица	33.129	15	1.879
Грачица	57.235	27	3.889
Крупа	46.946	23	2.481
Бос. Нови	38.737	20	2.331
Петровац	32.557	15	2.334

³² *Просвјетни гласник*, 1934, стр.: 100, 262, 346, 435, 534, 603, 738, 739, 841, 928, и 1053.

³³ Исто, год. 1936, стр.: 83, 266, 444, 549, 695, 1002, 1202, и 1283.

³⁴ Исто, год. 1936, стр.: 192, 334, 465, 515, 599, 600, 871, 958, и 1068.

³⁵ Исто, год. 1937, стр.: 106, 221, 296, 451, 891, 893, 1015, 1155, 1346, и 1482.

Срезови	Број становника	Број школа	Број бака
Грахово	26.118	18	2.145
Цазип	47.283	17	1.706
Дервента	67.305	28	3.806
Добој	23.919	14	1.870
Грачица	55.759	9	1.250
Градац	50.992	25	3.270
Јајце	48.510	15	1.723
Кључ	37.288	19	1.746
Котор Варош	27.236	17	1.193
Маглај	20.147	7	714
Мркоњић Град	27.014	14	1.617
Приједор	55.919	24	3.165
Риљавор	63.653	29	3.467
Сански Мост	46.777	24	2.562
Теслић	42.091	18	1.836
Гламоч	24.877	15	1.523
Билећа	21.273	18	1.589
Фоча	39.118	21	2.413
Гацко	15.235	17	1.742
Љубиње	14.980	18	1.537
Невесиње	25.285	20	1.698
Бијељина	78.602	33	4.959
Брчко	97.962	36	5.808
Чајниче	30.123	11	1.147
Фочица	25.146	10	1.824
Кладањ	14.620	2	331
Рогатица	44.203	26	2.531
Сарајево	143.910	51	11.547
Сребреница	35.210	13	1.486
Травник	45.386	13	1.783
Тузла	100.341	25	4.202
Високо	54.916	20	3.550
Вишеград	28.425	17	1.991
Власеница	37.532	10	982
Зеница	35.833	9	1.600
Зворник	47.326	9	1.621
Жепче	31.399	9	1.300
Бугојно	42.947	14	2.108
Дувно	26.150	9	1.160
Коњић	32.189	15	1.653
Ливно	33.260	10	1.445
Мостар	83.190	33	5.849
Прозор	14.730	5	456
Столац	41.156	28	3.707
Свјета:	2.323.955	1.018	134.404 ³⁶

³⁶ Борбе Пејаљовић, *Становништво, школство и писменост у крајевима бивше Босне и Херцеговине*, Сарајево, 1939, стр. 13—14.

Шта је у ствари ова мрежа представљала најбоље се види по томе што је она обухватала од око 335.000 дјеце дорасле за основну школу, тј. само око 40%. Остало је, дакле, 60% дјеце изван школе, док су, на примјер, у истој години у Дравској оловини сва дјеца оида обухваћена школом. И у осталим оловинама остало је неуписане дјеце: у Вардарској и Зетској по 3%, у Моравској 29%, а у Дунавској 15%. Брло је уладило изражена и неравномјерност броја школа у односу на број становника у појединим подручјима. Тако, на примјер, иако Клавањ и Љубиње имају готово једнако становника, Љубиње има 18, а Клавањ само двије школе. У години на коју се односе ови подаци једна школа у Босни и Херцеговини долазила је на 2.150 становника и на 4/ км², док је, на примјер, у Дравској оловини једна школа долазила на 1.137 становника и на 15,5 км². Од укупно око 550.000 дјеце у Југославији, која су дорасла за школу а нису уписана, на Босну и Херцеговину је отпадало 36,60%.

У 1938. години отворене су школе у: Доњој Драгојини (Приједор), Мрежици, Родитељу, Пребељу, Драгојини (Фоча), Кокорини (Гашко), Доњем Свилају (Градац), Тетару (Сребреница), Братучу (Невесиње), Глухој Смокви (Требине), Горњој Рати, Клишевићу (Бихаћ), Горини (Зеница), Витовљу (Травник), Топлици (Сребреница), Козјој Луци (Фоча), Југовићима (Невесиње), Босанском Клавару (Дервента), Мирковцу (Босанска Дубица), Подлутовима (Високо), Челићу (Брчко), Порјечанима (Високо), XV основна школа у Сарајеву, Пјеновцу (Власеница), Дервенту (Власеница), Цркоти (Вишеград), Пољци (Тузла), Надроманија (Сарајево), Великим Трновцима (Високо), Белојци (Сребреница), Нехориница (Сарајево), Кадином Селу (Сарајево), Ступарима (Клавањ), Делијашћу (Сарајево), Шибовићима (Брчко), Иловачи (Чајинче), Трновцима (Високо), Милавићима (Билећа), Враћу и Горини (Љубушки).³⁷

У 1939. години отворене су школе у: Агићима (Бос. Нови), Миљковцу (Добој), Средњој Бурковици (Босанска Градишка), Совићима (Љубушки), Челикову Пољу, Равним Њивама, Цретићима и Заводиштима (Фоча), Трновци (Невесиње), Ратковима (Сребреница), Раштанима (Мостар), Шимић Козари (Бања Лука), Зборишту (Босанска Крупа), Оскоруши (Вишеград), Бухоу (Мостар), Рањтелици, Лединица, Загори и Кијеву (Сарајево), Јасену (Прозор), Скакавцу (Босански Петровац), Амајлијама (Бијељина), Босанској Јагодини (Вишеград), Кнеж Пољу и Дужинама (Мостар), Дринском (Вишеград), Великом Чајку (Високо), Бабини (Зеница), Кисељку (Тузла), Бијелим Водама (Власеница), Кутима, Мјешаји, Качанима, Шубима, Крушевцу, Крњој Јели, Игочу, Доњим Папратима и Јабуци (Фоча), Ђеленци (Бијељина), Прерацама (Билећа) и Кобиљој Глави (Сарајево).³⁸

У 1940. години отворене су школе у: Савићанима (Невесиње), VI основна школа у Бањој Луци, Клобуку, Горњем Грчареву (Требине), Пабиница (Билећа), Мајкић Јапри (Сански Мост), Југроготи (Приједор), Штовини и Боровићима (Фоча), Мирушама (Билећа), Жеравици (Власеница), Подгајевима, Живиницама и Горњој Јасеници (Тузла), Вељој Меви (Љубиње), Клићу (Невесиње), Делибашином Селу (Бања Лука), Брду (Високо), II основна школа у Рогатици, Обиру (Љубиње), Мирјановићима (Фоча), Чентлићу (Бијељина), Лесковој Воли (Добој), Малој Кавдаши (Цазин), Влакову (Сарајево) и Јасеницама (Рогатица).³⁹

Ето, то би била мрежа основних школа у Босни и Херцеговини при крају овога периода. Овом треба додати и чињеницу да је један број и ових школа повремено затваран због различитих узрока. Рат је затекао 1.181 основну школу са 170.000 ученика и 3.200 учитеља.⁴⁰ Док је у неким другим крајевима Југославије расла и мрежа виших основних школа и повећавао се број дјеце од 11 до 15 година обухваћених школом, докле је у Босни и Херцеговини остао огроман број дјеце између 7 и 11 година која нису могла ићи у школу. Слично је стање било и у другим крајевима Југославије и када се радио о бројном стању учитеља. Наиме у школској години 1934/35, на једног учитеља долазила су просјечно 44 ученика,⁴¹ док је у Босни и Херцеговини пред сам почетак рата један учитељ радио са 56 ученика. По једном апроксимативном рачуну требало би да једна основна школа покрива око десет квадратних километара. Међутим, у травничкој области је 1928. године једна школа долазила на 142 квадратна километра.⁴² Врбаска бановина затекла је 1929. године свега 152 основне школе. Иако се у њој мрежа основних школа, као што је раније наведено, ширила у посљедњој деценији брже него у другим крајевима. Према подацима за 1935. годину то је била бановина са највећим бројем аналфабета (72,60%).

У поређењу с другим крајевима Југославије, изузев Македоније у једном периоду основне школе су се у Босни и Херцеговини подизале и отварале нешто брже. Неравномјерност мреже основних школа, која је затечена почетком другог свјетског рата, посљедница је, првенствено, наслијеђеног стања прије уједињења у заједничку државу. И у току другог свјетског рата основно школовање у Босни и Херцеговини претрпјело је испунредиво већа разарања него у другим крајевима.

³⁷ Исто, 1940. год., стр.: 30, 126, 213, 304, 382, 699, 851, и 999.

³⁸ Ђиро Капаџ, "Наше школовање", *Просвјетни лист* — *Орган Министарства просвјете Федералне Босне и Херцеговине*, 1945, број 1, стр. 2.

³⁹ Илија Кејмановић, *Наша просвјетна политика у свјетлу званичне статистике*, Београд, 1938, стр. 6.

⁴⁰ Исто, стр. 5.

³⁷ Исто, год 1938, стр.: 111, 216, 338, 896, 897, 1026, 1303.

³⁸ Исто, год 1939, стр.: 132, 215, 278, 598, 729, 1056, 1199, 1402.

Нека питања неравнојерности мреже основних школа

Укупна мрежа основних школа у односу на број становника и дјете дорасле за основно школовање била је сиромашна и у свим показатељима заостајала за другим крајевима у држави. Но, није то била једина слабост мреже. Територијални распоред школа био је врло неуједначен. Распоред школа није одговарао како у односу на поједине крајеве тако и у погледу броја становника и школских припадника. То се огледа у броју школа у појединим крајевима и постотку обухватања дјете. Број писменог становништва је готово искључиво зависно од распореда основних школа. У то нас убјеђује једна сачувана статистика којом ћемо се послужити при разматрању овога питања.⁸¹ Најгушћа мрежа школа била је у Херцеговини, гдје је у тадашњих 9 срезова (Мостар, Столац, Лубушки, Требње, Бијељина, Гацко, Невесиње, Лубиње и Коњиц) на 305.620 становника долазило 209 школа. На овом подручју број ученика на једну школу је варирао од 604 у Требњу до 2.250 у Лубушци. У остала 44 среза живјело је укупно 1.900.855 становника, а радио је 797 основних школа. На једну основну школу у овим срезovima долазило је просјечно 2.386 становника, а тај просјек се кретао од 1.437 у Кључу до 7.318 у Каадиљу, 5.575 у Грачаници, 4.732 у Зворнику, 3.584 у Зеници и 3.488 у Жепчу. Највећи број школа имао је сарајевски (57), а најмањи клањски срез (2).

Када се доводи у везу број школа и постотак писмених треба имати у виду и питање када су те школе отворене, колики је њихов вијек. На примјер, према наведеној статистици Цазин је имао најнижи постотак писменог становништва, а имао је 15 школа, док је Добој имао 14 школа, а 33% писменог становништва. Наиме, школе на латинском подручју отворане су у посљедњој деценији пред рат, док је у Добоју радио већи број школа још за вријеме Аустро-Угарске Монархије.

На распостирење мреже основних школа и велике разлике у покривености појединих крајева школом, утицало је више фактора. Ту треба у првом реду истаћи питање наслијеђење мреже школа из ранијег периода и наслијеђење традицију односа према подизању народне писмености и школи. Бијељина је, на примјер, наслиједила 20 школа, Требње 10, док је у Котор Варошу 1918. године било свега 3, или у Зеници 4 школе, од којих двије у самој Зеници а двије у селу. У почетку остварања првих државних школа, за вријеме Аустро-Угарске, српско и муслиманско становништво се одупирало овим школама и нерадо слаало дјецу у њих. Но, разлика је у томе што су Срби имали

своје конфесионалне школе с којима су ушли у нови период, док Муслимани нису имали основних школа са свјетовном наставом. Хрвати су, такође, задржали један број конфесионалних школа и слали дјецу у државне школе. Процес прихватања основног школовања од стране муслиманског становништва ишао је врло споро. Унутар муслиманских слојева вођена је борба против конзервативног схватања школе. Напреднији Муслимани, претежно интелектуалци, супростављали су се инертности заосталих маса у погледу свјетовног образовања уопште, а посебно када се радио о основној писмености. Посебно је тешко ишло са школовањем женске дјете. У Босанском сабору при крају аустроугарске владавине, као и у цијелој муслиманској јавности, питања о потреби школовања готово да нису силазила са дневног реда. Оваква стања и расположења условљавала су и разлике у насељу са којима се ушло у нови период. То је, без сумње, један од разлога због чега је мрежа школа и обухватање дјете школом стагнирало више у крајевима насељеним претежно муслиманским живљем. Али није једино, јер питање отварања школе није зависило само од тога да ли је одређено становништво жељно. Истина, захтјев и иницијативе родитеља и грађана имали су подстицајну улогу. Однос политичких режима и политичких партија које су биле на власти битно су утицали на питања гдје ће се отворати школе и који ће крајеви у том погледу имати предност. Као најубједљивији доказ за ово је раније наведени примјер бана Врбаске бановине генерала Милосављевића, који је за свега неколико година у Босанској Крајини подигао више школа него што их је подигнуто у цијелој ранијем периоду. Народни посланици и политички кортешци, нарочито припадници странака које су држале власт, утицали су, такође, на лоцирање школа. Нису се подизале фабрике, отварали рудници, пити су се извоили неки други већи грађевински радови, па је питање отварања школе у неком мјесту служило као мамац за гласове на изборима. Било је случајева да су кандидати као компензацију унапријед обећавали нову школу. Треба на овом мјесту констатовати да посланици Муслимани, ни у времену када је странка била у владиној коалицији, нису питање школа озбиљно постављали. Они су се залагали за нека друга питања, која се, посебно у Босни и Херцеговини, јављају у редовима муслиманског становништва (економски или вјерски проблеми). Али, питање отварања школа, које се, такође, јављало у Босни и Херцеговини на другачији начин него у другим крајевима, особито у погледу подизања писмености и обухватања дјете школом, и то управо у насељима са претежном бројем муслиманског живља, нису се озбиљно третирали. Бановинска, српска и општинска руководства, дакле, тамо гдје је требало обезбјеђивати материјална средства за школу, мало су била заинтересована за насеља без школе, једва да су отањавала своје обавезе и према постојећим школама. Није, дакле,

⁸¹ Борбе Пејановић, *Становништво, школарство и писменост у крајевима бивше Босне и Херцеговине*, Сарајево, 1939.

било ни једно мјесто у држави са кога би се обилно сагледавало отварање школа. Тако су школе отваране, или су насеља остајала без школе, изван било каквог просвјетног плана, а као резултат такве просвјетне потилације је неуравнотежена мрежа ипак малога броја школа. Стога су крај другог свјетског рата дочекала многа насеља којима школа никада није била ближе од 10 до 15 километара.

Положај основне школе у школском систему

Као што у свим земљама школски систем носи класно обилежје тако је било и са школама између два рата у нашој држави, која је у почетку названа Краљевином Срба, Хрвата и Словенаца, а од 1929. године Краљевином Југославијом. Буржоаски режими су за цијело вријеме будно пратили кретања у школама. Сва помјерања у школском систему полазила су са становишта да се школе појединачно као и школство у цјелини, уклапају у политичка настојања. Школски узраст је увијек био одлучујући период у васпитању човјека. Ту чињеницу краљевска влада и њени органи нису никада занемаривали и нису пропуштали да им измакне испод контроле ништа што би евентуално у школи или око школе могло да поремети буржоаска идејно-политичка полазишта у васпитању школске омладине. Стога су и односи између појединих школа и појединих степена образовања подешавани тако да свака школа, уз одређено опште и стручно знање, одигра и одговарајућу улогу у васпитању ученика. У том склопу одређен је и основној школи положај и однос са школама средњег образовног узраста.

Иако се унапријед знало да ће споро тећи процес обухватања дорасле дјеце четвороразредном основном школом, од самог почетка се јавља идеја обавезног осмогодишњег образовања. У педагошкој теорији био се већ искристалисао став да узраст дјеце од 7 до 14 година у образовно-васпитном погледу чини јединствену цјелину. Сматрало се то првим стадијем у школовању дјеце. Држава је сматрала да се, макар у прокламацији, не може или мање од тога. Пракса већег броја европских земаља са осмогодишњим школовањем, затим захтјеви либералнијих педагога у педагошкој и другој штампи, подстицајно су снажили дјеловали да се власт, која се у своју није одрицала демократског духа, није могла сасвим оглуштити и принципијелно остати на четворогодишњој основној школи. Још је једна чињеница утицала на режим да не остаје на четири разреда основне школе. Наиме, неки крајеви (Словенија, Хрватска, Далмација, Славонија и Војводина) изашли су из првог свјетског рата с мрежом основних школа у којој је било школа са трајањем и до осам година. Било би крајње политички неопортуно, чак и за ре-

жим какав је био у новој Краљевини, сужавати затечену праксу основног школовања. Ово тим прије што се одмах у почетку стаало на становиште јединствене школе у читавој земљи. Стога је прокламована осмогодишња школа, која је као таква и озакоњена 1929. године. Међутим, до краја овог периода само је четворогодишња основна школа дефинитивно формирана установом са заједничким плановима, програмима и осталим административно-организационим апаратом. Све остало пренуштено је могућностима и пракси појединих крајева. Треба истаћи да држава није имала материјалних ни кадровских услова да снажније крене у продужавање трајања основне школе. Али, да ни Министарство просвјете ни Влада то питање нису никада озбиљно узимали у обзир, види се и по томе што више школе, и гдје их је било, нису ни материјално ни кадровски помагале из центра.

Послије завршене четворогодишње школе дјете се могло уписати у вишу основну школу, занатску школу, грађанску школу или гимназију. Школовање дјеце између 11 и 14 година представљало су најдемократскију тачку у цјелокупном школском систему. Пуно, јединствено осмогодишње школовање захтијевало је једнако образовање и васпитање за читаву генерацију од 7 до 14 година, за мушку и женску, сиромашну и богату дјецу. Међутим, наш тадашњи школски систем одмах послједи четири разреда основне школе дијелило је дјецу на привилеговану, с боље организованом наставом и отвореним путем до највиших школа с једне, и образложно запостављену дјецу с мањом општом наобразбом и затвореним путем ка високом образовању с друге стране. Само је упис у гимназију као елитну школу обележивао најповољније школовање, док су уписи у све остале школе, у мањој или већој мјери, ограничавали не само стицање знања него и избор занимања. Пошто су се гимназије налазиле само у неколико већих градских центара, то су се дјечи из ових мјеста пружале повољније прилике. Дакле, иако није постојао неки пензус за дјецу из ових или оних породица када се уписују у школу, ипак су дјеца из градских, а нарочито грађанских имућних породица, била привилегована, јер су се сиромашнији родитељи одређивали за школе које ће што прије омогућити дјечи какво-такво занимање. Стога је у гимназијама био низак проценат ученика из породица радника и ситних занатлија. Највећи број дјеце са села није ни тражио да настави школу, него је остајао на родитељским имањима. Истини за вољу, треба истаћи да је и у капиталистичким земљама Европе, па и тамо гдје је остварено пуно осмогодишње школовање, основна школа у школском систему дијељена у два типа. Први који даје једнако образовање и једнака права свој дјечи и други (од 11 до 14 година) који дјечи омогућава привилеговано или ограничено школовање. Класни карактер буржоаског образовања није се,

дакле, огледао само у наставним плановима и програмима, него и у organizmu школског система, који је већ од једанаесте године дијелио дјecu у онолико смјерова, и са онаквим правима и дужностима, који ће одговарати класно издиференцираном друштву. Тако, на примјер, после завршене четвороразредне основне школе, ученик је могао по школској спреми ступити на занат. Међутим, по прописима о ступању на занат, тражило се навршених 14 година. Дијете је, дакле, морало да после основне школе паузира три године да би стекло услове за учење заната. Ово је нарочито погађало дјecu најсиромашнијих градских слојева. Те три године беспосличења најчешће су биле узрок распуштености па и криминала малолетника. Гимназија се третирала као једина средња школа, док су остале школе биле средње стручне, или занатске, и ниже стручне. На примјер, сви програми који су се доносили за гимназије, затим неки прописи, у свом називу су упућивали на средње школе, а односили су се само на гимназије. У статистикама ученика, ученици нижих разреда гимназије убрајали су се у средњошколце, док су њихови вршњаци у другим школама биљежени у рубрикама основног образовања.

Задатак основне школе утврђен је и у закону: „да наставом и васпитањем у духу државног и народног јединства и вјерске трпеливости, спремају ученике за моралне, одаје и активне чланове државне, народне и друштвене заједнице, да шире просвјету у народу непосредно и посредно сарађују са културним установама за народно просвјешћавање.“⁴⁰ Иако се овим законом педогогичке осмогодишње основно школовање, оно је разбијено у двије цјелине. Тако је утврђено: „Народне школе су основне школе и више народне школе... Основна школа траје четири године (први, други, трећи и четврти разред), а виша народна школа за дјecu која су завршила основну школу па до навршене четрнаесте године такође четири године (први, други, трећи и четврти разред).“⁴¹ Међутим, и после овога закона неки облици продужене основне школе тамо гдје су постојале, наставиле су радити по ранијим програмима и ранијој номенклатури. Запостављено је истаћи да се на више мјеста и грађанске школе, убрајају у више народне школе. Ако је требало да се негде истакне проширење мреже четворогодишњих школа, онда се наводе све школе у које су уписани ученици од 11 до 14 година, осим гимназије. Углавном, држава је само четвороразредну основну школу третирала као јединствену цјелину основног образовања.⁴² За такву основну школу прописивани су заједнички

⁴⁰ У члану 7. Закона прописан је појам народне школе: „Народне школе су и забавишта, школе за недовољно развијену и дефектну дјecu и установе које служе општем народном просвјешћавању, алфабетизацији, тежајевима, школи и тежајевима, привредним тежајевима, хигијенским тежајевима и слично.“ У просвјетним органима управе све ове службе и активности припадале су служби која се бринула о основним школама.

планови и програми, а једнака је била и организација школске године. Политичком режиму се није журило да проширује основно школовање преко четири године. Тако се с основном школом, па врло широким подручју цијеле земље, познато само нешто више од елементарног описмењавања. За уску мрежу средњих и стручних школа основна школа је давала довољно свршених ученика за упис.⁴³

УПРАВНО-ОРГАНИЗАЦИОНА ПИТАЊА ОСНОВНИХ ШКОЛА

Руковођење школама

Одмах после завршетка рата у погледу надлежности настављена је пракса започета према прописима који су важили за пријеме аустроугарске окупације. Влада Народног вијећа рјешавала је она питања која су била у надлежности раније Земаљске владе, док су се општине и котарени и даље бавили оним питањима основних школа која су и раније рјешавали. У јулу 1919. године министар просвјете је издао наређење у коме је, уз остало, наведено да све послове које је до аустроугарског слома рјешавала у својој надлежности Земаљска влада Босне и Херцеговине она рјешава и даље самостално, а послове које је рјешавала Заједничко министарство финансија у Бечу прецизно Министарство просвјете. Пошто је раније Земаљска влада имала у својој надлежности сва питања основне наставе, преузела их је и нова, основана после укидања Владе Народног вијећа. Тако су и сва питања основне школе остала привремено у домену Владе у Сарајеву. Заједничко министарство просвјете одмах је преузело питање средњег и вишег образовања, као што је постепено преносити на себе и надлежности о питањима основног образовања.⁴⁴

⁴¹ И поред неразвијене школске мреже у цјелини, од основне школе до универзитетске наставе, неколико пута у овом периоду у јавности је проглашавана бојазан од хиперпродукције школских људи. Као посљедице овакве хајке, која је покренута љубомом и у Народној скупштини, усмјерено је ограничавање уписа у вишеће школе, а било је и затварања учитељских школа. Тако се пирамида школске мреже павише сужавала а то је, поред осталих узрока и повода, деистимулисало отварање основних школа.

⁴² У Министарство просвјете образован је Просвјетни одбор 1919. године, а касније је формиран Виши просвјетни сајет Југославије. Она цијела су имала задатак да се базе стручним питањима образовања и васпитања. У Просвјетни сајет именовани су, по правили, професори виших школа и то готово искључиво из Београда. Основно школство било им је, по струци и по личним прокућанијама, даљак, а уз то Босна и Херцеговина је била, могло би се рећи, на периферији интересовања ових стручњака.

У Земаљској влади је било одјељење за просвјету, а у котаревима, касније срезovima, били су референти за просвјету. Погледом земље на области пренесене су на њих неке надлежности у погледу руковођења основним школама. У областима су постојале посебне службе за просвјету, а такве службе остале су, такође, и у срезovima. При Покрајинској управи образовано је „Просвјетно одјељење Министарства просвјете за Босну и Херцеговину“. Просвјетном одјељењу је постављен задатак координирања послова са областима, док је Министарство просвјете задржало централну службу образовања за цијелу земљу. Ово одјељење је, с једне стране, прикупљало податке из области, и, с друге стране, слало областима директиве и упутства Министарства просвјете. Одјељење је, дакле, имало карактер својеврсног сервиса. Мањи пунктови, обично са једним референтом, најчешће учитељем, били су и даље у срезovima.

Када су основне бановине, успостављене су посебна просвјетна одјељења с одсјецима за основне школе. Најгаванија питања основног школства, планови, програми, начелна упутства, правилници, као и сва кадровска питања основних школа, преузима Министарство просвјете већ од 1925. године и задржава их у својој надлежности до краја овога периода. Закон о народним школама утврдио је одређене надлежности у руковођењу школама. За тај распоред надлежности послужила је, углавном, ранија пракса у раду. Уз то се у погледу поопштравања улоге власти у школству полазило од политичких задатака шестојануарске диктатуре.

Материјално издржавање основних школа рјешавано је, уз незнатније коректуре, онако како је рјешавано и у ранијем периоду. Наиме, материјалне трошкове подмиривале су општине, а плате наставног особља спадале су у буџет Министарства просвјете. Да би се јасније одредиле обавезе у вези с отварањем и издржавањем школа, и да би се та питања рјешавала на јединствен начин, законом су утврђене школске општине као управно подручје за основну школу. Границе школских општина су се подударале са територијом политичких општина, ако су се у школу уписивала дјеча само са територије једне општине. Ако су у једну школу ишла дјеча двије или више политичких општина, онда се формирала и школска општина на подручју двију или више општина. Свако насеље морало је ући у једну од школских општина. Школска општина је била обавезна да гради и материјално издржава основну школу, да набавља и одржава школски намјештај и учила, да обезбједи школи земљиште за школски врт, да се брине о становима или станарини учитеља, да се стара за школске кухиње итд. Индустриска предузећа, тамо гдје их је било, помагала су изградњу школа у

свом мјесту. За изградњу већих школа повремено су се одобравале доплате из државног буџета.⁴⁶

У Босни и Херцеговини су као и у неким другим крајевима, и прије 1918. године постојали школски одбори. То су били помоћни органи у основној школи, у које су били укључени грађани, првенствено бачки родитељи. Школски одбори су имали корисну улогу, нарочито у школама у мањим насељима. Таква пракса је продужена и после 1918. године. Закон је и ово питање регулисао 1929. године на јединствен начин. Задаци школских одбора били су пружање помоћи управи школе у питањима као што су: упис дјече у школу, похађање школа и предузимање мјера у том смислу, помагање сиромашнијим ученицима, набављање опрема за школу, припремање излета, организовање школских приредби, оснивање школских фондова, доношење предлога и препорука за унапређивање рада у школи итд.

У периоду функционисања области, прије оснивања бановина, постојали су обласни школски одбори. Прије обласних школских одбора у неким крајевима су постојали окружни школски одбори. Расписом Министарства просвјете, у јануару 1927. године, наређено је да се у свим областима оснују обласни школски одбори. У састав обласних школских одбора улазили су: велики жупан, просвјетни инспектор, обласни школски надзорник, обласни санитетски и грађевински референти, по један директор учитељске, грађанске школе и гимназије, најстарији срески школски надзорник итд.⁴⁷ Овај одбор, је имао карактер стручног органа Великог жупана, расправљао је о просвјетним и школским питањима у цјелини и доносио препоруке. Као што се види, по свом саставу то је било чиновничко тијело, без утицаја јавности и бачких родитеља.

Постојали су и бановински школски одбори, који су се на подручју читаве бановине бавили оним пословима којима се бавио школски одбор у својој школи. Бановински школски одбор је постављен по узору на раније обласне школске одборе. Мјесто ранијег великог жупана на чеду одбора сада је подбан. Остали чланови су претежно службеници у бановини и пенкеи, и то само „најстарији по рангу“, представник просвјетних рад-

⁴⁶ У члану 35. Закона о народним школама предвиђено је оснивање Државног школског фонда при Државној хипотекарној банци. Средства у овај фонд би притицала сваке године из буџета, а зајмови би се давали за изградњу школа. Зајмови би се давали на дужи или краћи период и са мањом или већом каматом, што ће зависити од тога да ли на подручју за које се тражи зајам има или уопште једна илике школе, те да ли је школска општина слабијег или бољег имовног стања. Нисмо могли утврдити како је овај фонд пословао и колико је школа у Босни и Херцеговини добијала зајмове из Државног школског фонда.

⁴⁷ *Просвјетни гласник*, — *Службени орган Министарства просвјете*, нов. 1926, стр. 15.

ника. Задаци одбора наведени у члановима 119, 120, 121. и 122. Закона о народним школама су да: испитије, предаже, помаже, сарађује итд. Ради се, дакле, о помоћном органу који помаже бану у рјешавању стручних питања.

Законом и другим прописима установљен је, очигледно довољан број органа и међу њима су распоређене дужности. Међутим, као што је раније наглашено, школе су се споро отвара-ле и недовољно финансирале. И то не само у Босни и Херцеговини него у цијелој земљи. Економске кризе, а посебно општа европска рецесија почетком четврте деценије, поразно су се одражавале на стање и живот школа. То се најбоље види, на примјер, по томе што је у 1934. години у Југославији било око 1.850 незапослених учитеља, а у Босни и Херцеговини око половина дјеце дорасле за школу није се могло уписати у четворогодишњу основну школу. Радило се, свакако, о тешкој материјалној кризи, о неразвијености школске мреже и друштва у цијелици, али је ту велику улогу играо и немар субјективног фактора.

Када се говори о руковођењу школама и утицајима на збињања у школама не треба полазити са становишта да су се тим питањима, што би било природно очекивати, бавили само Народна скупштина, Влада и посебни органи за просвјету. Политички органи, јавним или интерним методама, врло често, имали су значајну улогу. Они су чешће вршили притисак на учитеље и по њиховим препорукама и захтјевима напреднији учитељи су долазили, премјештани, отпуштани из службе итд. Овом треба додати и утицаје појединих кортеца политичких партија које су биле на власти. Од њих је на многим подручјима зависило да ли ће се градити нова или поправити стара школа, да ли ће се добити нека материјална помоћ, да ли ће се брже или спорије пронаћи учитељи за школу која је привремено затворена итд. Срески начелници били су свакако најутјанији. Њихови сарадници у овом погледу најчешће су били мјесни богати селанци трговци и други привредници. Из ових редова су се регрутовали претежно чланови школских одбора.

Стручна служба у основним школама

Стручна служба је, по прописима, била намијењена управитељима школа и школским надзорницима. Та служба се изразитије бавила надзором него пружањем педагошке помоћи. Сам термин надзорника одражавао је, у ствари, његову основну функцију у школама. Ако се о овоме додта и то да су за школске надзорнике, по правилу, постављана лица одана политичком режиму, онда се добија још јаснија слика о каквом се педагошком профилу радило када је требало одабрати људе за овај позив. Треба, додуше, истаћи да је у редовима овога кадра било и либералнијих и напреднијих просвјетних радника, као и пе-

дагошки уздигнутијих, чији је долазак међу учитеље пружао прилику за бољи стручни рад у разреда. Образованији управитељи су у већим школама, пружали наставницима помоћ у стручном раду у школама са већим бројем учитеља. Међутим, у селима је у највећем броју школа радио један или два учитеља и ту су биле мање могућности да управитељ школе шире утиче на наставу. Такав управитељ школе је често сам и радио са сва четири разреда, или је дијелио наставу са, обично, једним наставником. Управитељи у великим школама, као ни школски надзорници, нису бирали из редова најобразованијих педагошких радника. Од њих се у првом реду тражило да у школи обезбијеле спровођење интенције просвјетних органа и управно-политичких органа.

Да би се покрила читава мрежа основних школа стручном службом, основани су школски срезови као посебне територијалне јединице. У један школски срез улазило је више политичких срезова, што је зависило од броја школа на том подручју.

Одлуком Министарства просвјете од априла 1927. године подручје Босне и Херцеговине подијељено је на сљедече школске срезове:

- 1) Срезови: сарајевски, височки и фојнички са сједиштем у Сарајеву;
- 2) Срезови: вишеградски, рогатички, фочански и чајнички са сједиштем у Вишеграду;
- 3) Срезови: бањалучки, которварошки и прњаворски са сједиштем у Бањој Луци;
- 4) Срезови: босанскодубички, босанскоградички, босансконовски и приједорски са сједиштем у Приједору;
- 5) Срезови: дрезнички и тешански са сједиштем у Тешњу;
- 6) Срезови: бихаћки, крупски и цазински са сједиштем у Бихаћу;
- 7) Срезови: босанскопетровачки, кључки и сански са сједиштем у Босанском Петровцу;
- 8) Срезови: тузлански, грачанички, маглајски и кладански са сједиштем у Тузли;
- 9) Срезови: брчки, градачачки са сједиштем у Брчком;
- 10) Срезови: зворнички, власенички, бијељински и сребренички са сједиштем у Зворнику;
- 11) Срезови: требињски, билећки и гатачки са сједиштем у Требињу;
- 12) Срезови: љубињски, невесињски, столачки са испоставом у Чапљини са сједиштем у Стоцу;
- 13) Срезови: мостарски, љубушки и коњички са сједиштем у Коњуну;
- 14) Срезови: бугојански, жепачки, зепички, травнички и прозорски са сједиштем у Бугојну;

15) Срезови: ливански, дувањски, гламачки, јајачки и мркоњинградски са сједиштем у Ливну.⁴⁸

Одређено је да сва школска преписка иде преко среског начелника онога среза у коме је сједиште школског среза. Школа може писмено саобраћати са својим политичким срезом само када то изричито захтијева срески начелник.⁴⁹ Повремено је долазило до помјерања граница школских срезова, а било је промењено и са сједиштима школских срезова. Среско начештво у коме је било сједиште школског среза било је обавезно да обезбеди материјалне трошкове за администрацију школског надзорника, као и за његову станарину која му је припадала по Закону.

На једног школског надзорника отпадало је 40 до 70 школа, а некад и више, а учитеља, чији је рад требало да стручно помаже и контролише, је било много више. Вођење целокупне администрације (дописи и извјештаји школа, расписи и наређења Министарства просвјете, бановине и среског начештва), која се односила на школе, припадала је, такође, школском надзорнику. Овај посао се сматрало важнијим од пружања педагошких помоћи школама. И у Закону о народним школама срески школски надзорник је назван „просвјетним референтом среског начешника“, а то значи да је власт у њему гласала административног а не педагошког радника. Од 30 тачака у Закону које обухватају дјелокруг рада среског школског надзорника три четвртине задатака имају административна обележја. Обласни школи били су склопачи и са путним трошковима. Стога су срески надзорници рјеђе стизали у школе, а посебно у оне удаљеније. Било је, иначе, уобичајено да школу посјети једном у току школске године и други пут при крају школске године када се обављао завршни преглед школе. Сматрало се да треба у првом реду обилазити млаве учитеље и учитеље почетнике, аок су старији и искуснији за дужи период препуштали сами себи. Али, и поред великог оптерећења среских школских надзорника великим бројем школа и учитеља, они су обављали велики дио административних послова у среском начештву, разним просвјетним и политичким акцијама и пословима изван школе. Све то показује колико су државни органи поклањали пажњу стручним питањима наставе и образовања.

Срески школски надзорници су често добивали радне задатке који нису били у непосредном односу са наставно-васпит-

ним задацима школа. Те задатке одређивало је Министарство просвјете путем обласних, касније бановинских органа, или преко среских начештава. Највећи број оваквих задужења школски надзорници су добијали послје шестојануарске диктатуре. Популарисање соколских идеја, ангажовање око избора и посебних политичких манифестација, политичка кретања међу учитељима итд. све су чешће стављана у обавезе среских школских надзорника. Министар просвјете у шестојануарској диктатури Божка Максимовић наређује: „да сви школски надзорници, приликом сваког прегледа рада школа и учитеља у школи и ван школе, нарочиту пажњу обраћају на успјех који су учитељи показали у обради националних предмета и на националном васпитању својих ученика, а тако исто да нарочито одијене њихов рад ван школе... Ово наређење саопштити свим школским надзорницима и свима наставницима народних школа на потпис.“⁵⁰ Самом тексту овог наређења не би се могло приговорити. Међутим, његовим смислом овога текста и у оно вријеме значајно је издјети да ли учитељ у школи предаје у духу „народног јединства“ „троименог народа“ и вјерности и оданости краљу и династији Карађорђевића. И друго, да ли учитељ у свом раду и понашању изван школе испољава политичку припадност владајућем режиму.

Као стручна тијела за питања основних школа била су наставничка вијећа и то: мјесно наставничко вијеће и среско наставничко вијеће. Мјесно наставничко вијеће сачињавали су сви учитељи једне школе, а њиме је руководио управитељ. Ово вијеће се бавило питањем координирања наставе у појединим разредама као и у цијелој школи, затим се старало о школским приредбама и свечаностима, ученичким излетима, располадало школским фондovima, уколико их је било у школи итд. У среско наставничко вијеће улазили су сви наставници основних школа. Ово вијеће састајало се, по правилу, једном мјесечно. То је била прилика да се одржи и сједишња среског учитељског удружења. Стога се овај вид стручног рада најчешће називао среском учитељском конференцијом. Школски надзорник прикључио би све приспјеле директиве Министарства или банова, као и среског начештва, да би упознао наставнике. Обично би се у мјесној школи одржавало угледно предавање, послје кога би се развила дискусија. И школски надзорници су по закону били обавезни да одрже угледно предавање, али су то они, готово редовно, препуштали неком од учитеља, истакнутијем методичару.⁵¹

⁴⁸ *Просвјетни гласник*, год. 1927, стр. 12—13.

⁴⁹ Среског начешника политичког среза нису интересовала стручна питања питања школа, која нису спадала у његов срез. Но, начешник и његови органи су пратили политичко држање учитеља, као и сваки догађај у школи који је имао или је могао имати неке политичке реперкусије. Та питања су спадала у надлежност среских органа исто тако као и питања свих других политичких кретања на подручју среза.

⁵⁰ *Просвјетни гласник*, год. 1930, стр. 1322.

⁵¹ Ови мјесечни састанци пружали су учитељима прилику да измјењују мишљења и искуства не само о стручним него и о другим државним и политичким питањима. Послје одређеног јелвања шестојануарске диктатуре, на овим конференцијама су расправљана и педа-

Кад су основне бановине, уведено је и звање бановинских школских надзорника. То је, такође, био административни службеник, који је стајао на челу одјеса за основне школе. Бановински школски надзорник водио је читаву администрацију која се односила на основно школство у бановини. Повремено је обилазио неку од основних школа, а по закону је вршио надзор над радом среских школских надзорника. Сумирао је извјештаје основних школа и слао потребне податке Министарству просвете. Наредбе, упутства и друге прописе Министарства просвете слао је среским школским надзорницима. Повремено је сазивао среске школске надзорнике и припремао материјал за сједнице.

УНУТРАШЊИ ЖИВОТ ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

Наставна основа

Прије завршетка првог свјетског рата почела је школска година 1918/19. Школа је радила према затеченим наставним плановима и програмима и према затеченој унутрашњој организацији школе. Ослобођењем земље није дошло до прекида рада у школама. Рад је настављен утртним путевима. Но, омако у почетку се знало, како у редовима наставника тако и код нових власти, да у школи треба мијењати више ствари. Ту су, у првом реду, били наставни планови и програми, а особито они дијелови програма путем којих се најнепосредније утиче на васпитање ученика. Радило се првенствено о такозваној националној групи предмета (народни језик и писмо, поуке из историје и географије, литерарна штива). Од уџбеника најмање су одговарали новом времену буквар и читанке. Није било једноставно све то удељавати и мијењати. Овом треба додати и чињеницу да су се очекивали нови заједнички планови, програми, уџбеници и школска лектира за цијелу нову државну заједницу. Стога се у почетку кренуло, с неким мањим измјенама, углавном према наслијеђеној пракси. Није друкчије стање било ни у крајеве ланг границе Босне и Херцеговине. И тамо су школе почеле радити према затеченој пракси и налазиле се у стању одређеног ишчекивања према питањима куда ће се кренути и шта

гошка питања и све више освјетљавана са становишта прогресивнијег гледишта на наставу и васпитање. Социјални положај ученика, наставника и школства у цијели налагао је, отворење или прикривење, завојевање на овим конференцијама. Све снажније се испољавало диференцирање у редовима учитељског удружења. Јачало је бројно стање учитеља с напредним гледиштем на рад у школи. Стога су среске политичке власти обраћале све већу пажњу на садржаје и дисципину учитеља. Треба, истина, рећи да је политички режим у сваком удружењу, иако све мање, могао наћи својих сарадника и дошлица.

ће се мијењати. Иако се знало да је идеал нове државе у области просвете унифицирање наставних планова и програма, у том погледу се ишло релативно споро. Стварање управно-административног кадра било је на првом мјесту, свих других брига и послова.

Педагошка штампа и школски радници покрећу велики број наставно-васпитних питања, у којима се назире заједничко одређивање за бржи пут осавремењавања основне школе. Педагошки теоретичари и практичари, особито они у Хрватској и Србији, истичу прогресивне наставне методе, наводећи примјере прогресивнијих достигнућа у тадашњој европској основној настави. Заговара се лаичка школа, наглашавају се социјални и хумани аспекти васпитања, залаже се за нову, „радну школу“ итд. У демократизацији школства у цијели, међу осталим идејама, помиње се и питање Бачке самоуправе. Све се ово јавља само међу просвјетним радницима и ту, углавном, и остаје. Сва ова изјашњавања педагошких радника само су органима власти указали којим путем би могла кренути школа, ако се не предузму потребне мјере. Тих мјера није мањкало у цијелом периоду, а особито послје Обзине, Видовданског устава и шестојануарске диктатуре. Уз сва пастојања напреднијих наставника, у оваквим приликама није се могло у наставне планове и програме уносити знатно више новог и савременијег. У ствари, најзначајније измјене у односу на затечене програме у цијелој земљи, па и у Босни и Херцеговини, били су они наставно-васпитни садржаји чији је задатак био афирмација и популарисање државне политике Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца са династијом Карађорђевића на челу. У оваквим околностима почеле су мање измјене и у наставним програмима основне школе у Босни и Херцеговини.

При крају 1918. године јављају се први перописи којима се ргдуишу тека питања наставне основе. Савез учитељских друштва Босне и Херцеговине званично је посјетио повјереника за просвјету Народне владе др Тугомира Алауповића 14. новембра 1918. године, најјавиши своју спремност за рад у новим условима. „Од данас морамо сви порадиати свим својим силама да наш народ културно и господарствено подижемо и поправимо оно што је занемарено. Остваривањем слободне независне и уједињене државе Срба, Хрвата и Словенаца просвјети је гранао сунце, мрак у кућу задњи час, па испред учитељства објављивамо да ћемо и у будуће као и до сада вазда имати на уму народну добробит.“ Алауповић је говорио са пуно оптимизма о будућој школи. То је био први контакт учитеља са новом влашћу. Првим документом Владе народног јединства који се односио на

²² Учитељска зора, год. 1918, стр. 216—217.

наставну основу враћена је ћирилица и проглашена равноправност латинице и ћирилице у настави. Ћирилица је у школама као и уопште у јавном животу, била забрањена 1914. године. Наредбом Народне владе од 18. новембра 1918. године регулисано је: „Учење читања и писања у I години народних основних школа отпочињаће наизмјенице једне године ћирилицом а друге латиницом.³³ Пошто се нису могли промијенити уџбеници у току године, то је Влада препоручила школама да прескоче и не обрађују један број чланака у читанкама. То се односило на текстове који су популарисани ранију владавину, а посебно Хабзбуршку династију. Извршене су мање измјене у програмима наставе из историје и географије.³⁴ У измјенама програма историје полазило се са становишта да у земљи живе Срби, Хрвати и Словенци и да треба учити њихову историју. Полазиште да у држави живи „троимени народ“, како се најчешће говорило, одређивало је програмску основу не само историје него и књижевности. У основној школи то се најочигледније испољавало у литерарним текстовима у читанкама. Поред равноправности писама утврђено је као подједнако правилно у школама писање ијекавским и екавским нарјечјем. Тражила се једино досљедност у употреби ова два начина писања.³⁵ Као званични назив за народни језик у школама назначен је српски или хрватски језик. Тиме је докинута пријашњи назив „српскохрватски“.³⁶

Неких битнијих измјена није било касније све до завоевања заједничких планова и програма основне школе за читаву земљу. Вријеме су дошле и исправке у уџбеницима, а јављали су се, такође и нови уџбеници. Промјене у уџбеницима мијењале су, у ствари, донекле и наставне програме.

Припреме за заједничке наставне планове почеле су у педагошкој штампи, као и у неким пројектима Министарства просвјете који су упућивани на јавну дискусију. Највећу препреку заједничким програмима чинила је неједнака развијеност основне школе у појединим крајевима у држави. Није се радило само о већем или мањем проценту обухватања дјецe основном школом него и о развијености саме школе у појединим крајевима. Наиме, крај рата је затекао, на примјер, у Далмацији шестогодишње школе, у Хрватској и Славонији петогодишње, док је у Словенији било и осмогодишњих школа. Према томе, није било лако ићи на заједничке основе. Министарство просвјете је, ипак, у априлу 1922. године израдио, као пројекат за дис-

кусију, нацрт о осмогодишњој основној школи. Покрајинска управа за Босну и Херцеговину овај нацрт је одијенила као нереалан.³⁷ Осмогодишња основна школа могла је, у то вријеме, бити само жеља и идеал за далеку будућност, чак и за оне крајеве који су имали најгушћу мрежу основних школа. У Уставу из 1921. године, поред најопштијих прокламација о школама, за основну школу само је речено: „Основна је настава државна, општа и обавезна.“ Није се, дакле, утврдило трајање основног школовања. Припреме заједничког јединственог плана и програма основне школе пратила је врло широка дискусија у просвјетној штампи. Покретано је питање концепције основног школовања као основе за план и програм. Питало се, наиме, да ли ићи на јединствену основну школу, која би свој популацији од 7 до 14 година, без обзира на пол, имовно стање, социјално поријекло итд. дала једнако образовање и васпитање, или ићи на диференцирано школовање. Стало се на становиште да се могу узети као јединствена заједничка основа само прва четири разреда основне школе и да за тај узрост треба осигурати јединствен план и програм. Рјешење овог питања је успоравано и поново покретано, док су основне школе у појединим покрајинама радиле, углавном, са нешто коригованим наставним програмима из претходног периода.

У августу 1926. године Министарство просвјете је објавило наставни план за основну школу, с тим да се по њему почне радити у цијелој земљи од школске године 1926/27. Ево тога плана:

Редни број	Разред				
	I	II	III	IV	Сврга
1. Наука о вјери и моралу	2	2	2	2	8
2. Српско-хрватски — Словеначки језик	7	7	7	7	28
3. Покретна стварна настава	3	4	—	—	7
4. Земљопише	—	—	2	2	4
5. Историја Срба, Хрвата и Словенаца	—	—	2	3	5
6. Рачун са координатским облицима	4	4	4	4	16
7. Познавање природе	—	—	3	3	6
8. Цртање	1	1	1	1	4
9. Апољ писање	1	1	1	1	4
10. Ручни рад мушки и женски	2	2	2	2	8
11. Певање	2/2	2/2	2/2	2/2	4
12. Гимнастика и дјечје игре	2/2	2/2	2/2	2/2	4
Сврга:	22	23	27	28	98*

³³ Школски гласник — Службени лист Земаљске владе Босне и Херцеговине, 28. фебруара 1919, стр. 2.

³⁴ Архив Босне и Херцеговине — Фонд Народне владе, број 253698/18, шифра 67—165.

³⁵ Школски гласник — Службени лист Земаљске владе Босне и Херцеговине, 11. априла 1923, стр. 12.

³⁶ Исто, од 19. новембра 1918, стр. 4.

³⁷ Архив Босне и Херцеговине — Фонд Покрајинске управе број 109140 од 31. IV 1926. године.

* Просвјетни гласник — Службени орган Министарства просвјете, 1926, стр. 266.

Наведени наставни план био је на снази до 1934/35. школске године. У децембру 1929. године објављен је Закон о народним школама, којим су школи одређени постављени наставно-наставни задаци.⁵⁹ То је, поред осталог, тражило и неке промјене у настави. Незнатне измјене вршене су путем интерних дописа школама и школским органима у бановинама и срезovima. У члану 42. Закона о народним школама наведени су предмети који ће се предавати у основној школи. У том закону је одређено 14 предмета који ће се предавати у четворогодишњој основној школи. Међутим, у новом плану остало је само 11 предмета, јер је извршено потребно стезање наставне грабе и обједињавање неких предмета наведених у Закону. У јулу 1933. године донесен је нови наставни план, с тим да се почне примјенити од 1934/35. школске године. Тај нови план је изгледао овако:

Као што се види, много веће су разлике између овога и ранијег наставног плана у називу предмета, него у промјени броја часова за поједине предмете. Предмет „почетна стварна настава“ се не појављује у овом плану. Основна знања путем којих

Редни број	П р е д м е т	Број часова по разредима			
		I	II	III	IV
1.	Наука о вјери са моралним подкама	1	1	2	2
2.	Народни језик (Српскохрватскословеначки)	10	9	6	5
3.	Земљовис	—	—	2	3
4.	Историја	—	—	1	3
5.	Познавање природе и поучке о здрављу	—	—	—	3
6.	Рачун са основима геометрије	5	5	4	4
7.	Цртање	—	1	1	1
8.	Асоп писање	—	1	1	1
9.	Практична привредна знања и умења (домашинство са ручним радом)	—	—	—	3
10.	Певање	2/2	2/2	1	1
11.	Телесне вежбе по соколомском систему	4/2	4/2	2	1
Свега:		20	21	26	27 ⁶⁰

⁵⁹ Службене новине Краљевине Југославије — од 9. децембра 1929, стр. 2159—2176.

⁶⁰ *Просвјетни гласник* — Службени орган Министарства просвјете, год. 1933, стр. 703.

су увођени ученици у I и II разреду у познавање природе, историју и земљовис, а која су била у саставу почетне стварне наставе, овим планом су прешла у план народног језика. Нема, на примјер, предмета „гимнастика и дјечје игре“. Његов садржај преузео је нови предмет тзв. „тјелесно вјежбање по соколомском систему“. Сам назив новог предмета уводио је на одређен начин учитеља и дјецу у подручје соколомског рада, од кога се тада више очекивало у погледу политичког него ли тјелесног васпитања. На овом се посебно настојало у селима, гдје су се оснивала сеоске соколомске чете као изразите режимице организације за политички рад на селу. Два мјесеца послје доношења новог плана Министарство је накондано вратило по један недељни час за вјеронауку, чији је број часова био смањен у односу на ранији. Законом о основним школама предвиђено је отварање, поред редовних основних школа, и такозване амбулантне школе с мањим бројем недељних часова и школске станице са још мањим бројем часова. Међутим, ни један од ова два облика основне школе у Босни и Херцеговини није отворан.⁶¹

Наставни програми, изузимајући наставу језика, историје и географије, нису се много мијенjali. Поред основне писмености и четири рачунске операције, ученицима су се пружала најселементарнија знања о природи и друштву, затим поучке о чувању здравља. С обзиром на то да су дјеца са села, углавном, послје четири разреда основне школе остајала на селу, то су поучке из пољопривреде биле у сваком наставном програму. По Закону о народним школама, свака општина је била обавезна да уз школу на селу осигура земљиште за школски врт, а у граду тамо гдје је то допуштало околишта школе. Око утврђивања програма за четвороразредну основну школу, по правилу, није било много дискусија и неспоразума, јер се радило о таквим садржајима какви су, са мањим изузетцима, наслијеђени из ранијих основних школа у свим крајевима. Промјене у програмима из историје вршене су само када је требало појачати пажњу на оне догађаје из прошлости, који су се могли доводити у непосредну везу с текућим политичким кретањима. Пошто се полазило са становишта да у земљи живе само Срби, Хрвати и Словени, то се изучавала само прошлост ових народа. Водило се, у том

⁶¹ Настава у амбулантним школама трајала је пет мјесеци (од септембра до фебруара и од фебруара до јула). Тако се могло завршавати по два разреда за једну календарску годину. Наставни програм једне основне школе је нешто смањен. Овим путем су школом обухваћена прерасла дјеца из редовних школа. Тако гдје су одговарали други услови амбулантна школа се касније развила у редовну основну школу. Школске станице су отвориле у насељима гдје није било школе. Наставу је обављао учитељ из најближје основне школе и то три пута недељно по поједи. Настава се сводила готово искључиво на писање, читање и рачунање.

погледу, рачуна о одређеној равнотежности. Међутим, превагу су имали догађаји из историје српског народа, као народа, како се тада рачунало, који је имао највише заслуга за ослобођење и уједињење земље у заједничку државу. Сadržаји везани за популарисање династије имали су предност испред других збивања. Што се тиче географије, осим најоштријих географских појмова, који се нису мијешали у програм, изучавала се национална географија, чији се програм понекад мијешао и доводно у сагласност с помјерањем граница унутр земље.

Мали број школа је имао текстуално фиксиране програме. У основној школи била су само три уџбеника: буквар, читанка и рачуница. Ови уџбеници су, у ствари, били и наставни програм. Уџбенике је посебним рјешењем одобравало Министарство просвјете, пошто би извршило подробицу рецензију. Ово се особито односило на читанке. Прилози у читанкама су оцјењивани више са становишта васпитних утицаја, неголи са литерарне или научне стране. Првих година полије рата у Босни и Херцеговини су се употребљавали уџбеници наслијеђени из ранијег периода, у које су се годишње уносила мање или веће промјене. У градским школама су постојале библиотеке, с мањим или већим бројем књига, којима су се служили само наставници, док на селу није било ни тога. У градске школе стизало је понешто и дјечје лектире и штампе. У овим школама било је нешто и наставних средстава, док су основне школе, а посебно оне у најзападнијим крајевима, биле без икаквих наставних средстава. Ваљанији и окретнији учитељи сами су израђивали нека доста примитивна наставна средства. Сеока дјеца нису имала могућности да посјете неку културну установу или радну организацију, да оду у биоскоп, позориште итд. Учитељева жива рјеч и природа око школе и у насељу представљале су једине изворе на стицање елементарних појмова о друштву и природи.

Покушаји осавремењавања основне наставе

Прије свега треба истаћи нека обиљежја политичке и педагошке климе у којој се нашло шкоство у цјелини на почетку овога периода. Свјетски рат је уздрмао многе основе на којима је почивало раније образовање, а још у већој мјери васпитање, и то не само у нас него шире у свијету. Војничким поразом централних сила јављају се у неким европским земљама одређени знакови бесциљности. Долази се овом најприје октобарска револуција, а касније револуција у Мађарској, беспримјерна инфлација у порађеним државама, штрајкови итд., добила се представа о једном јако узаврелом стању у Европи. Јављају се разни покушаји тражења излаза из оваквог стања. Ничу многи

покрети, у којима има самозваних месија који наступају са „прородитељским“ програмима. Све се ово на неки начин негдје мање негдје више, одражавало и на школу и њену улогу. Још много раније, у више земаља, испољавало се незадовољство школским системом, школским програмима, наставним методама, односима у школи итд. Може се рећи да је зграда образовања и васпитања почела од темеља до крова. Мотиви рушења старог и наговјештаји новог су, разумије се, у појединим земљама различити и креху се од безначајних реформистичких захвата па до најрадикалнијих, готово револуционарних, промјена у систему образовања и васпитања.

Напреднице идеје и савременије наставне методе европске педагошке мисли вршиле су утицај и на извјесна помјерања у основној настави у нас. Ти утицаји долазили су у прво вријеме из неких европских земаља, док се у посљедњој деценији све више јављају утицаји искуства из совјетске педагошке литературе.

Напреднице идеје грађанске педагогије продирале су и у нашу земљу и при крају претходног периода. Педагошки листови су пратили развој школства у Европи. Посебно се писало и међу наставницима дискутовало о новим наставним методама и педагошким покретима. Оваква струјања јављају се и у редовима босанскохерцеговачког учитељства. Но, све се завршавало вербалним сагласностима или супротстављањима, па и на оно што је прихватано гледало се као на идеале даље будућности. Међу учитељима у Босни и Херцеговини било је више интересовања за практична него за теоретска питања наставе и васпитања. Овакву оријентацију је условљавао релативно нижи ниво теоретског образовања учитеља него што је био оних у Европи или у неким нашим другим крајевима. За неке радикалнје промјене у настави и васпитању постојале су далеко ограничење могућности на окупираном подручју него у крајевима са релативно слободнијим условима рада и стваралаштва. Заостајање иза других средина у бављењу теоретским питањима наставе карактеристично је за основну школу. Међутим, међу професорима средњих школа налазило се већи број стручно и педагошки образованих људи који су се бавили теоретским питањима наставе своје струке или педагошке науке уопште. Иако су се нови покрети у Европи за савременију наставу разликовали како у оценама старе школе тако и по крајњим конзеквенцијама новог, имали су, углавном, и више заједничких гледишта као што су: питања хуманијег положаја ученика у настави, борба против вербалне наставе, више огледа и експеримената у току рада са ученицима, развијање радних навика, увођење ручног рада итд.

Када се говори о покушајима осавремењавања основне наставе у нашој земљи уопште, па и у Босни и Херцеговини, треба

имати у виду два пута тога дјеловања. Наиме, један вид тих настава огледа се у раду званичних просвјетних органа, а други, много радикалнији, испољавали су самоницијативне напреднији учитељи, али њихови предлози нису ишли даље од дискусија и покушаја. И државним органима који су се бавили питањима просвјете био је јасно да се примиче крај старој вербалној школи и формализму у настави, наметнут од Хербертове школе, коју је напуштала европска настава. Стога је и Министарство просвјете предузимало неке кораке да строго утврди границе и контролише докле све треба да се те промјене простиру. Промјене нису смјеле да наставу и школу захвате дубље него што су допуштали политички и социјални поредак у земљи. Тражило се, дакле, такве промјене које не могу помјерати битне циљеве буржоаског васпитања. Напротив, и те промјене у наставном поступку требало је да се темеље на основној васпитној концепцији школе. Прогресивнији педагошки радници били су крајње неповјерљиви према свим промјенама иза којих су стајали званични просвјетни органи. Они су тражили радикалне промјене у cjелокупној основној настави, промјене које би мијењале социјалну и политичку структуру у настави, залагали су се за школу са демократским и људским односима, за избацивање батина из разреда, школу у којој култ рада треба да своди вербалizam у настави на најнижу мјеру. Стога је „школа рада“, иако је била за многе још програмски недефинисана, постала својеврстан идеал напредних учитеља. Као што је режним жељено да својим промјенама у настави учврсти свој положај и поредак, тако је напредно учитељство, залажући се за промјене, имало у виду првенствено минирање тога поретка, а не само стручно унапређење наставе.

У Закону о народним школама за наставу су наведени само наставни предмети. О другим питањима наставе се не говори. Једино се шире говори о вјерској настави. Осим тога, наглашена је на више мјеста обавеза „угледних“ предавања за учитеље.

Министарство просвјете је отворило већи број „огледних основних школа“ у којима би се гajиле нове методе у настави и које би служиле као примјери како треба унапређивати наставу. „Основна школа Краља Александра I“ у Београду проглашена је централном огледном школом у земљи, а такве школе су отваране и у другим мјестима, првенствено у бановским центрима. Тако су отворене огледне школе у Бањој Луци и у Сарајеву. У ове школе постављани су за наставнике, по оцјени Министарства просвјете, најстручнији учитељи методичари, а уз то је у њима као инструктор радио и по један професор педагогије. Кроз огледне школе прошао је релативно велик број учитеља. Огледне школе су одржавале међусобне контакте и измјењивале искуства. Ове школе су нарочито за младе учитеље,

представљале стручну методску-дидактичку помоћ. Међутим, оне нису, нити су могле одиграти значајну улогу у мијењању суштинских питања наставе и васпитања. Огледне школе су се, према томе, бавиле неким формалним питањима наставе, у чему су показивале мање или више успјеха. Међутим, продирање савремених идеја у основно школство ишло је далеко шире и дубље путем приватних, појединачних или скупних акција напредних учитеља. Истини за вољу, с данашњег гледишта, то се далеко више испољавало у минирању, да тако кажемо, старог, конзервативног, него у успостављању новог у основној школи.

Већ на почетку прве деценије овог периода у педагошкој штампи јављају се први критички осврти на постојеће стање у школама уопште, па и у основној школи. Слободоумнији захтјеви за радикалнију реформу школе долазили су и у овом периоду углавном из Србије и Хрватске. Тамо је, наиме, радио већи број педагошких теоретичара, а и наставнички кадар је био у прогресивном смислу политички образованији. Овом треба додати и чињеницу да су и наставничке организације наследиле много либералнији однос према политичким властима и органима, него што је то било у одговарајућим организацијама у Босни и Херцеговини. Приговори на наставне планове, програме и друга питања наставе кретали су се од прогресивних грађанских педагошких теорија па до мишљења која су се темељила на научном погледу на свијет. Посљедњих неколико година пред други свјетски рат, вријеме у коме Комјунистичка партија Југославије врши све снажнији утицај на све већи број учитеља, гласије се истичу захтјеви за радикалнијим реформисањем наставе и васпитања. „Учитељска стража“, покренута 1935. године, која је уређивана под непосредним утицајем Партије, одиграла је врло значајну улогу у револуционарању напредног дијела учитељства и пропратирању нових погледа на школу и њене наставно-васпитне задатке. У овом периоду написан је илл преведен већи број приручника за наставу, монографија, упутстава итд., у којима су популарисане нове идеје. Совјетска педагошка искуства, легалним и илегалним путем, такође служе пропаганди осавремењавања школе.

У школи, на скупштинама, конференцијама и конгресима, на успутном режиму и дијелу учитеља који је подржавао значајну школску политику, све се гласије чују идеје о новој школи, о — „радној школи“, о разреду као радној и животној заједници, о синтетичкој настави, о комплексној настави итд. Иако сви ови појмови нису били до краја јасни свима који су се за њих залагали, они су, могао би се рећи, понекад служили и као знаци распознавања да се зна ко је с ким и ко је за што. Но, све ово је у одређеној мјери поткопавало темеље традиционалне школе, у којој је вербалizam доминирао као владајући метод. Тако је основна школа, као и школство у цјелини, ушла

у други свјетски рат начета управо оним што ју је чинило застарјелом, конзервативном. Када се, дакле, говори о продирању новог у школу између два рата, онда је, без сумње, научна, документована критика старог била израженија него систематско увођење новог. Међутим, оно што је суштински значајно нова кретања на путу ка новој школи, то су чињенице да се никада школе нису радило само о неком уском и изолованом критиковању школе као школе, него увијек је стање у школи отвореније или прикривеније гледано као посљедица укупног социјалног или политичког поретка у земљи. У првом броју „Учитељске страже“ као прво начело у мијењању школе истакнуто је: „Пропагирати идеју Радне школе стојећи на позицијама са којих се Радна школа најбоље освјетљава и схваћа.“⁹² Овдје је јасно о каквим се позицијама ради, иако није довољно наведено. Да ће све то покренути млади написано је на истом мјесту: „Долазе нам млади, најмлађи духом. Раба се једно здраво учитељско поколење. Осећа се да ништа није могло да успава учитељску савест.“⁹³

Учитељски кадар у Босни и Херцеговини се у периоду окупације борио за нешто другачије идеале, што га је припремило да настави борбу за новије и савременије. И по свом социјалном саставу, регрутован по правилима из сиромашнијих слојева, мотивисан је тако да му нико није могао „успавати учитељску савест“. Ни у једној нашој сталешкој организацији није вођена општира борба између старог и новог, између оних који подржавају режимску политику и оних који су спремни да је руше, као што је то било унутар учитељског удружења. Што се више примишљао свом политичким режимима Краљевине Југославије, учитељство Босне и Херцеговине се све јасније дијелило на прекаљене борце за ново, на једној страни, и на отворене непријатеље и опортунисте, на другој. То се најочигледније испољило за вријеме народноослободилачке борбе, у чијим редовима је учествовао већи број учитеља неголи представника било којег другог позива, осим радника и сељака.

ГРАБАНСКЕ ШКОЛЕ

Грабанска школа као тип школе развијала се у неким европским земљама у XIX вијеку. Тим именом (Bürgerschule) названа је због тога што јој је програмски задатак био да дјеци узраста од 11 до 14 година да основно грађанско образовање. А то је у тим земљама значило да се ученицима после четворогодишње основне школе, у којој се стицала елементарна писменост, у новом четворогодишњем циклусу пружи нешто више знања и умјења из практичног живота. Ова два типа школовања јављају се и као једна цјелина са осмогодишњим школовањем или као два одвојена периода сваки од четири године школовања. Међутим, програмске наставне основе биле су готово исте, са незнатним разликама, у оба типа школовања. Међу најразвијеније и најпопуларније грађанске школе у Европи спадала је грабанска школа у Чехословачкој. Тамо је грабанска школа одиграла пресудну улогу у образовању нижег стручног кадра у администрацији, трговини, занатству итд. Упознавањем ученика са грађанским правима, дужностима и друштвеним и међуљудским односима, као и пружањем елементарних знања о хигијенским условима и чувању здравља, ова школа је за чехословачког грађанина много значила. Наши педагози који су се бавили задацима грађанске школе служили су се често искуствима чехословачке грађанске школе.

У нашим крајевима овај тип школе јавља се најраније на територији Војне Крајине, већ 1871. године, у Отоцу и Галини, а касније у Славонском Броду, Новој Градишци, Петроварадину итд. Прије првог свјетског рата мрежа ових школа се највише развила у Словенији, Војводини, Хрватској и Славонији.

Прије уједињења у заједничку државу Босна и Херцеговина није имала школа које су носиле ово име, али је имала школу која се у периоду аустроугарске окупације развила према програмским основама грађанске школе у Монархији, а то су биле трговачке школе. Крај рата у Босни и Херцеговини затекао је трговачке школе у следећим мјестима: у Сарајеву, Мостару, Травнику, Бањој Луци, Тузли, Бихаћу, Ливну, Требињу, Бијелини и Брчком. Одмах иза рата отворене су трговачке школе у

⁹² Учитељска стража, бр. 1, год. 1935, стр. 1.

⁹³ Исто, стр. 4.

Зворнику, Босанској Дубици и Босанском Новом. Од године 1922. поред затечених грађанских школа отварају се нове грађанске школе и у другим крајевима. Све затечене трговачке школе у Босни и Херцеговини се претварају у грађанске школе и тако се мрежа ових школа почела ширити. Међутим, овај тип школе не добива подршку на територији бивше Краљевине Србије, Црне Горе и Македоније. За првих осам година заједничког вођења просвјете и школовања није отворена ни једна грађанска школа у Србији, Црној Гори и Македонији, док је у другим крајевима мрежа ових школа била проширена. Тако је 1926. године било у Босни и Херцеговини 15, у Војводини 25, у Далмацији 20, у Словенији 29 и у Хрватској и Славонији 42 грађанске школе.⁶⁴ Овај тип школе био је релативно дуго сасвим потчињен и од стране званичних просвјетних органа. Могао би се рећи да је грађанска школа од стране званичне просвјетне политике више толерисана, него што је подржавано њено ширење и унапређивање. Иако ова школа програмски, гледајући то по могућностима стицања опште културе, није заостајала за одговарајућим разредима ниже гимназије, она није привлачила веће интересовање не само званичне политике него ни њених родитеља. Гимназија је, наиме, била и остала као својеврсна мјера образовања, као једина школа која је отварала неограничен пут до високог школства и факултета. У томе се и огледало њено основно обилежје, док је на грађанску школу гледано као на школу којој је основни циљ да ученике припреми за производњу и која пружа ограничење могућности за даље школовање. Управо та практична страна грађанске школе заокружљала је пажњу родитеља слабијег материјалног стања и нижег социјалног положаја. Жеља је била да лијете што прије ступи на посао и да колико-толико олакша материјални положај родитеља. Грађанска школа се у почетку развијала на различитим програмским основама и на неједнакој традицији. У неким крајевима она се већ била развила и имала обилежја самосталне школе, док се у другим крајевима развијала на затеченим трговачким школама, вишим дјевојачким школама и продајним основним школама. Иако се одмах поставило питање унифицирања наставних планова и програма, тај пројекат није успео, можда нешто дуже него код других школа, због тога што је званична политика овом питању поклањала мању пажњу. Но, како су школе радиле са ранијим, наслијеђеним наставним плановима и програмима, не може се говорити о неким битним разликама. Уколико је и било разлика у нивоу образовања то је више зависило од стручних или мање стручних наставника, бољег или слабијег материјалног стања школе, него што је била посљедња разли-

читих наставних програма. Задаци школе били су, углавном, исти и састојали су се у теоретском и практичном припремању ученика за она занимања за која су се спремали (администрација, трговина, угоститељство, банке итд.). Тако је, дакле, уз опште-образовни карактер програмски благо усмјеравана и на поједине мање сложена занимања. Тај њен практични карактер имао је велику предност, док је на другој страни ограничавање пута ка високом образовању представљало велики минус ове школе у односу на гимназију. Ако се, на примјер, сагледа са којег подручја се регрутују студенти на високим школама и факултетима, у првој деценији послје рата, а и касније, онда ће се видјети да су крајеви с развијенијом мрежом грађанских школа сиромашније заступљени. Иако не располажемо званичним документима о томе да ли се тадашња просвјетна политика отварања гимназија у једним, а грађанских школа у другим крајевима, заснивала на ширем отварању универзитета према једнима, а ограничавањем тога пута другима, политика отварања грађанских школа и гимназија објективно је имала такве реперкусције.

Ако се, на примјер, погледају наставни програми главних општеобразовних предмета (народни језик, страни језик, историја, географија и природопис) и упореде између одговарајућих разреда грађанских школа и гимназија, јасно ће се видјети да није било озбиљних програмских разлога да се не би могло прелазити у одговарајуће разреде из једне у другу школу. Међутим, не само да се није могло прелазити него све до 1929. године није постојала ни могућност полагања допунског испита. Ученик из грађанске школе, ако је желио да пређе у гимназију, морао је полагаати у пуном обиму сваки предмет по програму одговарајућег разреда ниже гимназије. Тек 1929. године донесена је одлука да се при прелазу може полагаати само допунски испит.⁶⁵

Године 1929. прокламована је званична Резолуција о основама државног просвјетног програма у којој је, поред осталог, за грађанску школу истакнуто: „Циљ грађанске школе је да, према мјесним приликама и потребама краја, спрема дјецу у смислу занатског, привредног, трговачког итд. а према приликама и економским смјеровима. Будући да је то специјална школа, то отежава прелаз из исте у средње школе без практичних смјерова.“⁶⁶

Наставнички кадар за ове школе регрутован је на различите начине. У школама су радили учитељи, наставници са завршеном вишом педагошком школом, а био је нешто и оних који су завршавали наставнички или неки други факултет. Али, није било школа чији би се наставници компактније и упорније

⁶⁴ Грађанска школа — Часопис Савеза удружења наставника грађанских школа, год. 1926, стр. 120.

⁶⁵ Просвјетни гласник, год. 1929, стр. 643.

⁶⁶ Исто, год. 1928, стр. 161.

борили за афирмацију своје школе као што су то били наставници грађанских школа. Имали су своју организацију, штампу, скупштине и конгресе, а све то је служило читаво вријеме да се докаже ваљаност школе и њена одбрана од оних који су школу потцјењивали. Као карактеристика положаја грађанских школа у школском систему на једном мјесту је речено: „Грађанска школа се наша измјеђу основне школе и гимназије. Једна је хтјела да је претопи у себе а друга је свлачила са вишег терена па нижи.“⁶⁷ Знало се тачно шта су основна школа и гимназија, какви су им задаци, како се за њих школује наставнички кадар, како треба организовати наставу итд. Тако су школе имале дугу праксу, израђене облике и технологију рада, организацију школске године итд. У наслијеђеној традицији гимназија и основних школа није било великих разлика без обзира на то што се та традиција развијала у различитим крајевима прије уједињења земље. На другој страни насљеђе грађанске школе кретало се од боље организованости школа у неким крајевима, па до рочетних искустава у другим подручјима, а било је и покрајина у којима се, тако рећи, није ни чуло да таква школа постоји. Стога је рад у грађанским школама кренуо у почетку служећи се у нечему аналогјама по угледу на основну школу, а у нечему примјерима рада у гимназијама. Није, дакле, било једноставно и лако изграђивати јединствену организациону и наставно-наслитну физиономију грађанске школе на читавој територији Краљевине.

Грађанске школе су отварање искључиво рјешенима Министарства просвјете. Као и код основних школа, политичке ошитине су обезбјеђивале просторије и средства за материјалне трошкове, док су наставничке плате биле на буџету Министарства просвјете. Грађанске школе су, са изузетком неколико већих центара, биле мјешовите. Но, и поред тога, у споменутој Резолуцији о државној просвјетној политици, за наставу у овим школама је изричито наглашено: „Колекција у овим школама може бити по нужди, ипаче морају бити одвојене мушке и женске школе.“

Школска година је била организована као и у гимназијама. Починјала је у септембру и дијелила се на три тромјесечја, када су ученици оцјењивани. Начин оцјењивања и право преласка у старију разред регулисан је као и у гимназији. И завршни испити су се равнали према никој гимназији, па су завођени и укидани као и мале матуре у гимназијама.

Већ од 1925. године на дневном реду ових школа и одговарајуће стручне штампе стало се налази питање јединствених

стручних профила ових школа, доношење закона и других прописа за ове школе, регулисање положаја наставника, као и нека друга питања чијим би рјешењем кренуле школе одређеним и бржим развојем. Међу овим питањима био је проблем потпуног изједначавања права и положаја бака грађанске школе са њенима гимназија. Педагози ових школа се залажу и за радни карактер наставе, а то значи завођење таквих облика рада који би сузбили вербалну наставу. Тражи се савременија опрема школа, увођење биротехнике, радионица, музичких инструмената итд. Залажу се, дакле, осим за знања и за умјетња. У том погледу се у осавременавању наставе иде испред захтјева који се у то вријеме чују у гимназијама.

У 1926. години израђен је и Нацрт закона о грађанским школама, којим би се регулисала најважнија питања. Стручни лист „Грађанска школа“ публиковао је овај нацрт, као предмет за дискусију. Закон је, међутим, донесен тек пет година касније. И то је потврда како се тешко рађало ново, напредније, не због тога што за ново нису постојали реални услови, него првенствено као посљедица просвјетне и државне политике уопште у односу на ову школу, коју је требало задржати и развијати до нивоа ниже полустручне школе, а не давати јој обиљежје општеобразовне школе за овај узраст. Бојазан од хиперпродукције висила је стално над грађанском школом као Дамоклов мач.

И поред свих околности које су пратиле развој грађанских школа, њихов број у земљи био је у порасту. Од 131 школе колико их је било у 1926. години тај број нарастао је у школској години 1937/38. на 227 школа, 40.898 бака и 2.300 наставника.⁶⁸ И у Босни и Херцеговини повећао се број грађанских школа, истина, једним дијелом на рачун гимназија, које су укидане а умјесто њих отварање грађанске школе (Гацко, Фоча, Стопан, Брчко и Дервента).⁶⁹

При утврђивању концепције заједничког програма за грађанску школу истакнут је такав стручни профил који би имао у основи општеобразовни карактер са предметима и програмима сличним програму нижих разреда гимназије. Таквом програ-

⁶⁷ Грађанска школа, год. 1938, стр. 60.

⁶⁸ Ове као и неке друге гимназије укључује су због тога што нису имале потребан број бака. Наиме, законом је предвиђен толики број бака да се школа не би могла одржати у неком мањем мјесту. Неки интерпретатори гимназије које елитне школе сматрали су да се гимназија не може ни одржати у једној заосталој средини, док таква средства нје сметала једној грађанској школи. Овакво резоновање развијало је у редовима једног дијела професора гимназије такво распоножање да су себе сматрали посебно одабраним кадром. Било је случајева да су неки по казни премјештени са гимназија у грађанску школу, док су други, и када се није радило о казни, одбијали да са гимназија прелазе у грађанску школу. Ови примјери су још тјешње везали наставнике грађанских школа за све одабачије кораке на путу одабачија угледа своје школе.

⁶⁹ Споменација о десетогодишњици отстанка грађанских школа, Панчево, 1929, стр. 3.

му долао би се један број предмета са практичним знањима из живота, нешто више рачуна те појке и елементарних знања о књиговодству. То би била школа са усмјерењем на трговину, отприлике онако како је то било раније у трговачким школама.

Полазећи с тога становишта израђен је и први заједнички наставни план за грађанске школе у школској години 1926/27. Наставни план је био сљедећи:

Редни број	Предмет	Разред				Свега
		I	II	III	IV	
1. Наука о вјери		2	2	2	2	8
2. Српско-хрватско-словеначки језик		5	5	5	4	19
3. Страни језик (по избору француски, немачки или талијански)		3	3	3	3	12
4. Земљопис		3	3	2	2	10
5. Историја		2	2	2	2	8
6. Ботаника и зоологија		3	3	—	—	6
7. Физика		—	—	2	2	4
8. Хемија и минерологија		—	—	2	2	4
9. Хигијена		1	1	1	1	4
10. Рачун са простим књиговодством		3	3	4	4	14
11. Геометрија са геометријским цртањем		2	2	2	3	9
12. Слободно цртање		3	3	3	3	12
13. Пјевање		1	1	1	1	4
14. Гимнастика		1	1	1	1	4
15. Појке о грађанским правима и дужностима		—	—	—	2	2
16. Домаћинство		1	1	1	1	4 ¹⁾

По овом наставном плану требало је да раде све грађанске школе. Били су предвиђени необавезни предмети: музика, стенографија и дактилографија. Велики број грађанских школа, а нарочито оне у мањим насељима, нису биле ни кадровски ни материјално спремне да спроведу план у цјелини. У већини ових школа наставу су одржавали претежно учитељи, који су се теже саналазили у стручним предметима. План је, ипак, служио као узор којем школа треба да тежи.

Како се каснијом просвјетном политиком грађанска школа све више сводила на школу завршног карактера, вршене су

измјене у плану и програму. Те су се измјене односиле само на оне предмете чији је задатак био усмјеравање наставе на неко занимање. Тако су се током времена искристалисала три типа грађанске школе: трговачки, индустријско-занатски и пољопривредни. Рјешења Министарства просвјете о отварању грађанских школа најчешће су означаваала и територију са које ће се уписивати ученици. Редовно је означен и тип школе (трговачки, индустријско-занатски или пољопривредни). Међутим, ти се смјерови нису знатније програмски разицковали. Од укупно око 30 недељних часова наставе, обично се 4 до 5 часова односило на посебан наставу, која даје обилежје смјеру школе. Уосталом често је долазило до мијењања смјера у истој школи.⁷¹

У децембру 1931. године донесен је Закон о грађанским школама. Члан 17. овога закона је, поименице навео области и предмете које треба да садржи наставни план и програм. Тако је наведено:

„У грађанским школама се учи:

- 1) Наука о вјери с моралним поукама;
- 2) Српскохрватско-словеначки језик;
- 3) Један страни живи језик (француски или њемачки);
- 4) Народна повест (историја) са најважнијим догађајима из опште повести;
- 5) Земљопис наше државе са основима земљописа суседних и других земаља и континентата;
- 6) Рачун;
- 7) Геометрија са геометријским и техничким цртањем;
- 8) Књиговодство и кореспонденција;
- 9) Физика;
- 10) Минерологија и хемија с технологијом;
- 11) Ботаника и зоологија;
- 12) Хигијена;
- 13) Појке и вежбања из пољопривреде, индустрије и трговине са основима националне и политичке економије;
- 14) Грађанске дужности са основима законодавства;
- 15) Слободно цртање;
- 16) Лепо писање;
- 17) Стенографија и дактилографија;
- 18) Домаће газдинство;
- 19) Вокална и инструментална музика;
- 20) Тучесна вежба по соколском систему;
- 21) Наручи рад са парочитом применом народних мотива.⁷²

⁷¹ Мјешовита грађанска школа у Цазину отворена је 1938. године као школа пољопривредног смјера, али је већ наредне године замијенила пољопривредни за трговачки смјер.

⁷² Просвјетни гласник, год. 1931, стр. 1016—1017.

Законом је предвиђено да за прва два разреда грађанских школа у читавој земљи буде наставни план и програм исти. Да се усмјеравање, према типу грађанске школе, као и према томе да ли се ради о мушкој или женској дјети, врши у трећем и четвртном разреду. Истакнуто је, такође, да се предмети не могу дијелити на главне и споредне, него се имају сви предмети третирали као једнако важни.

Полазећи од ове законске наставне основе, уносили су се измјене у наставне планове. У сваком смјеру грађанске школе су поред обавезних наставних предмета били и предмети који нису били обавезни, али је постојала тенденција да се уведу у све школе гдје се створе потребни услови. Иако је при оснивању школа увијек одређен смјер школе, поново су све грађанске школе у земљи категорисале и разврстале у наведена три типа. У Босни и Херцеговини, а и у другим крајевима, највећи број школа је сврстан у грађанске школе трговачког смјера. Тако је најприје и израбен наставни план за овај тип школа. Иако није било знатнијег одступања од ранијег наставног плана доносимо изворно нови план:

Редни број	Предмет	Разреди				Свега
		I	II	III	IV	
1. Вјеронаука		2	2	2	2	8
2. Српски или хрватски језик		4	4	3	3	14
3. Француски или њемачки језик		3	3	3	3	12
4. Историја		—	2	2	2	6
5. Земљопис		2	2	2	2	8
6. Рачун општи и трговачки		3	3	3	3	12
7. Природопис		3	3	—	—	6
8. Физика		—	2	2	2	6
9. Хемија		—	—	2	2	4
10. Наука о трговини		—	—	2	2	4
11. Књиговодство		—	—	2	2	4
12. Мушки ручни рад		2	2	—	—	4
13. Женски ручни рад и домаћинство		2	2	2	2	8
14. Цртање		2	2	1	1	6
15. Писање		1	1	—	—	2
16. Писање		1	1	—	—	2
17. Хигијена		—	—	1	1	2
18. Гимнастика		2	2	2	2	8
19. Грађанска права и дужности		—	—	1	1	2
20. Стенографија		—	—	2	2	4

У школама које су имале занатлијско-индустријски смјер умјесто науке о трговини предавала се по два часа недељно економија у III и IV разреду, као и поуке из индустрије, такође по два часа у два посљедња разреда. У школама пољопривредног смјера умјесто науке о трговини предавале су се по два часа недељно у III. и IV. разреду поуке из пољопривреде и шумарства.

Законом о грађанским школама ријешена су нека организациона и административна питања која се односе посебно за ове школе, а која су се раније рјешавала угађањем час на основне школе час на гимназије. Школама су, овим законом, први пут званично утврђени и задаци:

„1) да својим ученицима поред потребног социјалног васпитања, као и васпитања у духу државног и народног јединства и вјерске трпеливости, пруже опсежније опште образовање, нешто што им то могу дати више народне школе,

2) да своје ученике припреме за трговинска, занатско-индустријска или пољопривредна занимања у животу, пружајући им заокружена практична знања и развијајући им љубав за ова занимања, и

3) да их спреме за средње стручне школе.”⁷³

Иако су наставници грађанских школа тражили и дуго чекали закон о школи, нису били задовољни с рјешењем више питања. То се посебно односило на статус ученика и наставника. И даље су покретана у штампи та питања. Непосредно пред други свјетски рат покренуто је питање ревизије програма и измјена Закона, али је стање остало онако како је Законом и каснијим прописима ретулисано.

Оснивање грађанских школа у Босни и Херцеговини

Затечене трговачке школе продужиле су радити по истим плановима и програмима какве су имале за вријеме аустроугарске окупације. То је трајало до 1924. године. Исто тако радила су и неке више дјевојачке школе, које ће се претворити у женске грађанске школе. Нове грађанске школе с тим именом почињу се оснивати у школској години 1922/23. Касније ће се један број грађанских школа отворити у мјестима у којима су се затварале ниже гимназије. Наиме, тамо гдје су се укидале ниже гимназије отварао се први разред грађанске школе, а затечени разреди гимназије радили су по свом програму док се не би завршила четири разреда. Све те ниже гимназије укидају се 1929. године и до 1933. године у истој школи раде и разреди

⁷³ Први члан Закона о грађанским школама објављеног у *Просвјетном гласнику*, број 12, децембра 1931. године.

грађанске школе и гимназије. Мјеста која су губила нижу гимназију нису се радовала повој грађанској школи, док је у оним мјестима гдје није било друге школе него основне, отварање грађанске школе дочекивано са радошћу родитеља. Иницијатива за отварање нових школа долазила је од родитеља и општинских власти. Претварање ранијих школа у грађанске вршило се путем политике просвјетних органа.

О раду грађанских школа сачувани су претежно збирни подаци. Од појединачних конкретних података, који се односе на рад ове или оне школе, сачувани су само документи о отварању или затварању школа, као и подаци о персоналним промјенама у појединим школама. Стога је праћење рада појединих школа на основу докумената готово немогуће. Изузетак чине оне грађанске школе које су попут других средњих стручних школа штампале годишње извјештаје у којима су биљежена годишња кретања у школи. Стога ће подаци о раду појединих школа бити шири или ширнији.⁷⁴ Међутим, сматрамо да ће се ипак добити потребна слика о раду и ових школа у Босни и Херцеговини између два свјетска рата. У Босни и Херцеговини, као и у читавој земљи, отворен је највећи број мјешовитих грађанских школа, иако је у Закону наглашен принцип против коелукације у грађанским школама. С обзиром на то да су за цијело вријеме радиле и приватне грађанске школе, свака грађанска школа у свом лативу носила је термин „Државна“. Бази грађанских школа, нарочито у већим центрима, организовали су и неке облике културно-забавног живота. Било је мањих вокалних или инструменталних састава, драмских, фолклорних и балетских група. У свим школама постојали су подмлаци Црвеног крста, Јадранске страже или Соколаског друштва. Најчешће су сами ученици испуњавали програме приредаба за родитеље и јавност.

*Државна мушка грађанска школа
трговачког смјера у Сарајеву*

Трговачка школа отворена је у школској години 1886/87. Радиле је као таква стало, а у 1923. години претворена је у грађанску школу. То је била школа с готово стално највећим бројем наставника и ученика. Развијеније запалство и трговина него у другим мјестима, а уз то и бројне сиромашнице поро-

⁷⁴ Осим неких скупих извјештаја о грађанским школама у стручној штампи и просвјетним архивима, те годишњих извјештаја појединих школа у Босни и Херцеговини — Сарајево, 1953. године. О појединачним кретањима у појединим грађанским школама и Пејановић се највише служио годишњим извјештајима грађанских школа.

дице које су жељеле да дијете што прије ступи у радни однос, врло повољно су дјеловали на привил ученика у ову школу. У посљедњој деценији овог периода број ученика је порастао са 300 на 978, колико их је било у школској години 1939/40. Број сталних наставника кретао се од 20 до 40. Наставници ове школе нису предјачили само по броју него и по стручној спреми. Ријетки су били они који нису квалификовани за предмете које су предавали. Ова школа је, у неку руку, служила као примјер другим школама, а њени наставници су, поред рада у школи, били међу активнијим у друштвеним и сталешким организацијама. У посљедњој години пред рат школа се спојила са Женском грађанском школом и тако је основана Мјешовита грађанска школа.

*Државна прва женска грађанска школа
трговачког смјера у Сарајеву*

У саставу Прве женске основне школе, отворене у Сарајево 1879. године, развила се Виша дјевочјачка школа, која се 1893. године издвојила и постала трогодишња виша дјевочјачка школа. И она је преживјела први свјетски рат, а 1923. године претворена је у Женску грађанску школу трговачког смјера. И ова је, као и Мушка грађанска школа, падала у боље организоване школе ове врсте. У погледу прелива ученица имала је исте повољне услове као и мушка школа. Број ученица у овој школи био је у сталном порасту и кретао се од 200 до 420. Наставни план и програм прошириван је с наставом женског ручног рада и домаћинства. Пошто су у овој школи радиле претежно наставнице, које су биле квалификоване, а школа је била добро опремљена, развијао се и ванчасовни наставни рад, као што су биле школске свечаности, музичке, фолклорне и драмске активности итд. Као што је истакнуто, школа се пред сам други свјетски рат спојила с Мушком грађанском школом.

*Државна друга женска грађанска школа
трговачког смјера у Сарајеву*

Ова школа развија се у саставу раније Муслиманске више дјевочјачке школе. У основној Женској муслиманској школи отворена су одјељења Више муслиманске дјевочјачке школе. Школа се до краја аустроугарског периода развила у самосталну женску вишу школу за ученице из муслиманских породица. И после 1918. године у ову школу су се, такође, уписивала дјеца искључиво из муслиманских породица. То је вријеме у коме су преовладавале жеље родитеља Муслимана да се женска дјеца у школама не мјешају са ученицима других конфесија. Пошто

је постојао све мањи интерес за више дјевојачке школе, то је, попут неких других виших дјевојачких школа, године 1926. и ова школа претворена у женску грађанску школу. Као грађанска школа била је отворена и за ученице других конфесија. Послије 1940. године остала је као једина државна женска школа ове врсте у Босни и Херцеговини.

Грађанске школе у Бањој Луци

У Бањој Луци су радиле двије грађанске школе које су се спајале и раздвајале. Постојала је женска школа, која је настала од више дјевојачке школе, и мушка грађанска школа, која се развила мјесто раније трговачке школе отворене у ранијем периоду (1885/86. школске године). Иако је у Бањој Луци радила пуна гимназија и грађанске школе је посјеђивао велики број бака. Од 1930. године ради само једна мјешовита грађанска школа. Бањалучка грађанска школа спадала је међу боље опремљене школе и школе с квалификованим наставничким кадром. Ова школа је одржавала присије везе с талашњим другим средњим школама, којих је у Бањој Луци било више. Број ученика кретао се од 200 до 500, што је знатан број, с обзиром на то да је у мјесту радило и неколико других средњих школа. Одлуком Министарства просвјете 1937. године ова школа се раздваја и мјесто једне мјешовите постају двије (мушка и женска).²³

Државна мјешовита грађанска школа трговачког смјера у Тузли

Мјешовита грађанска школа у Тузли настала је 1923. године укидањем раније трговачке и неке више дјевојачке школе. Број ученика и у овој школи био је у стаалном порасту. Од 9 наставника и 145 бака у школској години 1930/31. тај број је нарастао у школској години 1939/40. на 18 наставника и 354 ученика. У овој школи су били заступљени сви наставни предмети, а наставу су одржавали квалификовани наставници. Школа је редовно одржавала школске свечаности, родитељске састанке, а њени наставници радили су и изван школе као просвјетни радници.

Грађанска школа у Мостару

Крај првог свјетског рата је, поред осталих школа, у Мостару затекао вишу дјевојачку и трговачку школу. Ове школе су

радиле према затеченим плановима и програмима првих пет школских година послје рата. Међутим, попут осталих школа ове врсте, и оне су приступиле реорганизацији. Тако је мјесто више дјевојачке школе отворена женска грађанска школа, а мјесто трговачке отворена је мушка грађанска школа. Ове школе су радиле до 1929. године као засебне школе, а тада се спајају у Државну мјешовиту грађанског смјера. Када је 1936. године извршена нова категоризација грађанских школа, школа у Мостару је добила трговачки смјер. Број бака у школи, упоређујући то са Сарајевом, Бањом Луком и Тузлом, био је знатно нижи. Школа је, иначе, спадала у добро организоване грађанске школе са квалификованим наставничким кадром и добром организацијом наставе.

Остале грађанске школе

Грађанске школе су, као што је наведено, програмски усмјеране према појединим привредним дјелатностима. То програмско усмјеравање није се знатније одвајао од општих заједничких предмета и наставног садржаја. Већих разлика је било у броју и социјалном саставу ученика, у стручном саставу наставника у првог образовања ученика. Грађанске школе које су радиле у већим центрима, гдје је било и других средњих школа, уписивале су ученике претежно из породица сиромашнијег имовног стана, јер су се дјеца чиновника, трговаца и других боље стојећих породица одређивала за школовање у гимназији. У овим мјестима су и школске просторије пружале боље услове за рад. Лакше се могло доћи и до квалификованог наставничког кадра. Пошто су то била насељенија мјеста, то је и поред гимназије, или неке друге школе у мјесту, остајало довољно ученика и за грађанску школу. Једно вријеме били су уведени пријемни испити за упис у први разред гимназије па је ова селекција условљавала већи прилив у грађанске школе. Стога су ове школе имале велики број ученика, више паралелних одељења за поједине разреде, а то је, поред осталог, тражило већи број наставника и једну развијенију унутаршколску организацију. Грађанске школе у мањим мјестима обично су се отварале са само једним, највише два наставника, док су осталу наставу одржавали учитељи. Опремљеност школа наставним средствима и књигама била је, такође, лошија од оних у развијенијим градовима. Али, ове школе су имале, ако се тако може рећи, привилегије што су уписивале одабранији ученички кадар. Осим тога, ове школе су, представљајући једини пут за наставак школовања, имале далеко већу наклоност бањских родитеља и мјесних организација него грађанске школе у већим центрима (Сарајево, Мостар, Бања Лука, Тузла) гдје је већа брига поклањана другим средњим школама. И међу школама

²³ Просвјетни гласник, год. 1937, стр. 220.

у мањим мјестима постојале су разлике. Ове школе које су се отвараеде умјесто ранијих трговачких школа или нижих гимназија, као и оне које су раније отворене, израсле су у боље организоване установе, док су грађанске школе отворене у посљедње двије или три године дочекале рат са скромним почетним резултатима.

*Државна Мјешовита грађанска школа
трговачког смјера у Травнику*

Грађанска школа у Травнику наставила је традицију раније Трговачке школе, која је отворена у 1891/92. школској години. Од 1923. године ради с новим именом и по новом наставном плану и програму. Развијала се као и остале грађанске школе с осредњим бројем ученика, али с довољним бројем стручних наставника. Осим Исусовачке гимназије, ово је била једина школа у Травнику у коју су се могла уписати дјеца последице завршене основне школе.

*Државна Мјешовита грађанска школа
занатско-индустријског смјера у Бихаћу*

Зна се да је још за вријеме аустроугарске окупације у Бихаћу радила Трговачка школа која је основана 1886/87. школске године. Када је отворена Гимназија у Бихаћу 1911/12. школске године, постепено су укидани разреди Трговачке школе. Послије је рата у Бихаћу је отворена Државна мјешовита грађанска школа, која је радила до краја другог свјетског рата.⁷⁹

*Државна Мјешовита грађанска школа
трговачког смјера у Брчком*

Брчко је још за вријеме аустроугарске окупације спадало у котарске центре с врло развијеном трговином. Као такво остало је до 1941. године. Стога се врло рано јављају тежње за школовањем трговачког кадра. Трговачка школа у Брчком је отворена 1885/86. школске године. Основана је, дакле, када и школа у Тузли, Мостару и Бањој Луци. Ова школа се стално истицала по добро организованом стручној настави, коју су држали економисти. Брчански трговци су од ове школе много очекивали

⁷⁹ Нисмо могли утврдити тачну годину о оснивању ове школе, али је, највјероватније отворена првих година иза рата. Када су утврђивани смјерови грађанских школа, школа у Бихаћу је добила занатско-индустријски смјер.

и нису се сложили да јој се мијења план и програм све до 1929. године. Те године се програмски прилагођава осталим грађанским школама. У 1938. години у Брчком се отвара Трговачка академија, а постепено се затвара Грађанска школа.⁸⁰

*Државна Мјешовита грађанска школа
трговачког смјера у Ливњу*

У Ливњу је отворена Трговачка школа у школској години 1886/87. Одмах последице рата Ливњаци су тражили умјесто ове школе гимназију. Тако се од 1920. године почела затварати Трговачка школа а одвратити гимназија. Гимназија у Ливњу се затвара у 1929. години, а на њено мјесто отварају се разреди грађанске школе, која је 1936. године званично уврштена у грађанске школе трговачког смјера. Ова школа се није до краја свога рада развила у школу са већим бројем наставника и ученика. Радила је до почетка другог свјетског рата.

*Државна Мјешовита грађанска школа
трговачког смјера у Босанској Дубици*

Одмах последице рата школа је отворена као трговачка школа. Касније је претворена у грађанску школу. Ово је била једина грађанска школа чије је подручје прелазило граници бановине. Одлуком Министарства просвјете у ову школу су се уписивала дјеца са подручја коштајничког среза бановине Савске.⁸¹

*Државна Мјешовита грађанска школа
трговачког смјера у Босанском Новом*

1921. године у Босанском Новом отворена је Трговачка школа која је радила двије године као трговачка, да би касније примила програм грађанске школе. Када је 1936. године извршена категоризација грађанских школа, Босансконовска грађанска школа проглашена је за школу трговачког смјера.

*Државна Мјешовита грађанска школа
трговачког смјера у Билећу*

Међу првим грађанским школама које су основане у Босни Херцеговини била је Грађанска школа у Билећи. Школа је отворена касно у јесен 1922. године и радила је цијело вријеме

⁸⁰ Просвјетни гласник, год. 1938, стр. 928.

⁸¹ Исто, год. 1931, стр. 935.

између два рата.⁷⁹ У почетку су наставу одржавали претежно учитељи, а од 1926. године у школи су радили професори и наставници са завршеном вишом педагошком школом.

*Државна Мјешовита грађанска школа
трговачког смјера у Бугојну*

Међу првим грађанским школама које су основане у Босни и Херцеговини била је Грађанска школа у Бугојну. Радила је цијело вријеме између два рата.

Мјешовита Грађанска школа у Зеници

Грађанска школа у Зеници отворена је у школској години 1927/28. Ова школа је занимљива по томе што јој се смјер више пута мијењао. Основана је као школа трговачког смјера. Приликом опште категоризације грађанских школа зеничка грађанска школа је названа Школом занатско-индустријског смјера. Међутим, годину дана касније на захтјев Зеничана школа је промијенила смјер и названа Грађанском школом трговачког смјера.⁸⁰ Ова школа се до краја овога периода развила у једну од боље организованих грађанских школа. Стручну наставу су изводили квалификовани наставници, што није био случај у већем броју грађанских школа које су лоциране у мањим мјестима.

*Државна Мјешовита грађанска школа
трговачког смјера у Стоцу*

Укидањем ниже гимназије 1929. године, у Стоцу је отворена грађанска школа.⁸¹ Школа је радила до краја овога периода, али никада није имала већи број Бака и наставника.

*Државна Мјешовита грађанска школа
трговачког смјера у Гламочу*

Ова школа отворена је 1930. године. Школа је радила до краја овога периода и спадала је међу најмање грађанске школе у Босни и Херцеговини. У школи су предавали углавном учитељи.⁸²

*Државна Мјешовита грађанска школа
трговачког смјера у Градашцу*

Ова школа отворена је 1926. године.⁸³ Иако је отворена релативно рано, нажалост, нисмо могли доћи до више података о њеном раду.

*Државна Мјешовита грађанска школа
трговачког смјера у Добоју*

Грађанска школа у Добоју основана је 1927. године.⁸⁴ Добој се развијао као градско подручје брже него многа друга мјеста. Значајан жељезнички чвор, а уз то развијенији занати и трговина тражили су школовањим административни кадар. Пошто није постојала друга средња школа, то се Грађанска школа развијала уз особиту бригу општине и пажњу бацких родитеља. Стога се школа брже развијала од многих других грађанских школа.

*Државна Мјешовита грађанска школа
пољопривредног смјера у Роџатици*

Школа је отворена 1926. године.⁸⁵ Ово је прва грађанска школа у Босни и Херцеговини којој је одређен пољопривредни смјер. Грађанска школа у Роџатици је по стручном саставу наставника и успјесима у настави спадала у боље организоване грађанске школе. Ученици ове школе, нарочито они са села, спадали су, по годинама, у одраслије ученике. Можда је то и био разлог што је Грађанска школа у Роџатици била прва наша школа ове врсте чији су ученици и наставници прогањани и малтретирани због комунистичке пропаганде. У Архиву Босне и Херцеговине о томе постоје документи из којих се распознаје и неколико касније истакнутих бораца, иначе Бака ове школе.⁸⁶

*Државна Мјешовита грађанска школа
трговачког смјера у Зворнику*

У Зворнику је одмах после рата отворена трговачка школа. И ова је школа као и у другим мјестима претворена у школ-

⁷⁹ Борбе Пејановић, цитирано дјело, стр. 252.

⁸⁰ Просвјетни гласник, год. 1937, стр. 939, бр. 9.

⁸¹ Исто, год. 1930, бр. 11, стр. 1307.

⁸² Исто, год. 1930, бр. 11, стр. 1307.

⁸³ Борбе Пејановић, цитирано дјело, стр. 254.

⁸⁴ Исто, стр. 255.

⁸⁵ Исто, стр. 258.

⁸⁶ Архив Босне и Херцеговине — Фонд Краљевинске банске управе, Пов. бр. 1853/36.

ској години 1923/24. у грађанску школу.⁸⁷ Школа је радила до рата, с релативно малим бројем ученика.

*Државна Мјешовита грађанска школа
трговачког смјера у Коњицу*

Основана је 1936. године.⁸⁸ Радила је до рата с мањим бројем ученика.

*Државна Мјешовита грађанска школа
пољопривредног смјера у Санском Мосту*

Отворена је у школској години 1935/36.⁸⁹ Радила је до краја овог периода.

*Државна Мјешовита грађанска школа
трговачког смјера у Мркоњић Граду*

Основана је 1925. године.⁹⁰ Иако је стално радила с мањим бројем ученика, редовно испод 100 бака, имала је врло добар састав наставника и по успјеху у настави предавача. Приликом број бака ове школе настављао је школовање у средњим стручним школама.

*Државна Мјешовита грађанска школа
трговачког смјера у Гацку*

Почела се постепено уводити 1930. године на мјесто укинутих појединих разреда ниже гимназије.⁹¹ Тако су 1933. године сасвим докинати разреди гимназије, а грађанска школа била комплетна са четири разреда. Радила је до краја овог периода.

Државна Грађанска школа у Варешу

Отворена је у школској години 1928/29. Када је отворена није јој одређен смјер. Касније када је вршена категоризација, ова

школа је добила запатско-индустријски смјер. Радила је до краја периода.⁹²

*Државна Мјешовита грађанска школа
пољопривредног смјера у Чапљини*

Отворена је 1939. године.⁹³ О раду ове школе нису сачувани шире подаци.

*Државна Мјешовита грађанска школа
трговачког смјера у Невесињу*

Ова школа основана је 1935. године.⁹⁴ Школа је спадала у најмање грађанске школе. Наставу су одржавали, углавном, учитељи. Радила је до 1941. године.

*Државна Мјешовита грађанска школа
трговачког смјера у Фочи*

Затварањем ниже гимназије 1929. године у Фочи, као и у раније споменутим мјестима, оснива се грађанска школа. Школа је радила до почетка рата.

Државна Мјешовита грађанска школа у Цазину

Ова школа је отворена 1938. године.⁹⁵ Школа је отворена са пољопривредним смјером. У то вријеме у Бихаћу је радио пољопривредни течај за дјецу са села. Питомци су имали интереса. То је највјероватније био разлог да се и грађанској школи да пољопривредни смјер. Међутим, на тражење општине и саме школе промијењен је већ идуће године смјер и замијењен трговачким.⁹⁶ Иако је школа била мјешовита, од уписаних 48 ученика у првој години биле су само три ученице.

⁸⁷ Борбе Пејановић, цитирано дјело, стр. 256.

⁸⁸ Просвјетни гласник, год. 1936, стр. 956.

⁸⁹ Борбе Пејановић, цитирано дјело, стр. 258.

⁹⁰ Исто, стр. 257.

⁹¹ Просвјетни гласник, год. 1929, стр. 102.

⁹² Борбе Пејановић, цитирано дјело, год. 1929, стр. 102.

⁹³ Просвјетни гласник, год. 1939, стр. 1295.

⁹⁴ Исто, год. 1935, стр. 1200.

⁹⁵ Исто, год. 1938, стр. 760.

⁹⁶ Исто, год. 1939, стр. 1423.

*Државна Мјешовита грађанска школа
занатско-индустријског смјера у Дрвару*

Школа у Дрвару је отворена 1938. године. Други свјетски рат је у школи затекао три разреда. Тада је престала радити.⁹⁷

Државна Мјешовита грађанска школа у Пријвору

Школа је отворена у посљедњој школској години пред рат.⁹⁸

Као што су основне школе, нарочито после шестојануарске диктатуре, из политичко-пропагандних разлога почеле добијати имена, тако су и неке грађанске школе добиле допуњене називе. Грађанска школа у Босанском Петровцу названа је школом „Петра Мркоњића“, школа у Тузли добила је име „Витешког краља уједињитеља“, у Босанској Дубици „Доситеја Обрадовића“, у Гацку „Војводе Богдана Зимоњића“, у Брчком „Војда Караборћа“, у Варешу „Краља Твртка“, а Женска грађанска школа у Сарајеву названа је школом „Кнегиње Зорке“.

У већим мјестима у којима су до рата радиле грађанске школе отворене су одмах после рата прве ниже гимназије у Босни и Херцеговини, па је, и с те стране, отварање грађанских школа представљало одређену предност у изградњи мреже школа после другог свјетског рата. Када је ријеч о ранијој мрежи ових, као и других средњих школа, слично је било стање као и код мреже основних школа. И ово шкoлство је у погледу територијалне распрострањености било неуравнотежено. Узроци су, углавном, исти или слични разлозима наведеним о неравнојерном отварању основних школа. Можда је довољно навести следећи примјер: у 1936/37. школској години од укупно 53 срећка сједишта у 22 није било друге школе осим основне. Од 22 мјеста без икакве средње школе у Херцеговини се налазио само један срез (Дубушки).

Рјешењем Министарства просвјете у новембру 1945. године укинута су затечене грађанске школе, а мјесто њих отворене ниже гимназије у следећим мјестима: Добој, Босанска Дубица, Босанска Градишка, Травник, Градачац, Вареш, Босански Нови, Сански Мост, Мркоњић Град, Дрвар, Цазин, Босански Петровац, Билећа, Коњиц, Столац, Бугојно и Фоча.⁹⁹ Касније су и у другим мјестима замијењене грађанске школе нижим гимназијама.

⁹⁷ Борбе Пејановић, цитирано дјело, стр. 258.

⁹⁸ Просвјетни гласник, год. 1940, стр. 297.

⁹⁹ Службени лист Босне и Херцеговине, бр. 24. од 14. новембра 1945. године.

УЧИТЕЛСКЕ ШКОЛЕ

Крај првог свјетског рата затекао је у појединим крајевима, који су ушли у састав нове заједничке државе, врло неуједначену мрежу учитељских школа. Разлике су се огледале у броју школа као и у многим наставно-организационим питањима. Рад на уједначавању тих разлика ишао је релативно споро. С обзиром на велики проценат дјеце необухваћене основном школом и ниски степен писмености, очекивао се да ће брига за учитељске школе бити међу првим задацима школске политике. То је и наглашавано у неким најопштијим прокламацијама. Међутим, отварање и затварање учитељских школа, проширивање и ограничавање уписа у учитељске школе показује једну тоталну дезоријентацију у школској политици уопште, а посебно када се радило о питањима елементарне писмености, по којој смо спадали међу културно најнеразвијеније земље у Европи. За 23 године постојања Југославије између два свјетска рата понављало се више пута да је мало учитељских школа, други пут да их је много те да их треба затварати, затим да нема довољно бака у учитељским школама па треба отворити посебне педагошке течајеве за ученике гимназија, да би се опет непосредно иза тога организовао упис у учитељске школе, јер, наводно, биће потребно много учитеља итд. итд. Као плод овакве политике било је и стање 1935. године када у Министарству просвјете лежи велики број младих дипломираних бака учитељских школа који не могу да добију мјесто, док на другој страни, не само да је био велики број подручја безшколе, него су и сатражене школе затворене без учитеља. Једна од карактеристика мреже учитељских школа је неравнојерно лоцирање школа по појединим крајевима. Тако, на примјер, Савска бановина је имала 7 учитељских школа, а Вардарска и Врбаска само по једну. Дакле, учитељских школа најмање је у двије бановине са најширим подручјима без основних школа. Овакав распоред школа је једним лијеком посљедњима наслијеђене мреже из ранијег периода, али се ништа није радило на уклањању тих диспропорција.

У школској години 1918/19. у читавој земљи биле су свега 24 учитељске школе са 8330 бака и 287 наставника. Тај број нарастао је у 1925/26. школској години на 47 школа, 7824 бака и

739 професора.⁹⁹ У Напрту сталног државног просвјетног програма, који су поред „Службеног листа“, публиковаали и неки педагошки листови, а који је био упућен на јавну дискусију за учитељске школе, је наведено:

„1) Данашње учитељске школе треба реформисати тако, да се школе подигну на пет година, с тим да се у прве три године уче општа знања, а остале двије стручна с нарочитим обзиром на просвјетни рад у народу.

2) Учитељ послједње двије године практичног рада, мора полагати испит о способности, којим мора показати спремну за даљи рад. Програме за ове испите треба утајачити и уједначити.

3) С обзиром на продужене и основне школе као и народно просјеђивање у учитељским школама, да се нарочита пажња обрати у привредном образовању кандидата.

4) Учитељске школе треба да су по културним центрима, интернати уређене, с најбољим наставним снагама, с повластичама за наставнике и баке. Дати им широке компензације у кабинетицама, екскурзијама и друго.

5) Наставници вјежбаоница уз учитељске школе да буду свршени учитељи Више педагошке школе, и ове школе треба уредити и снабдеи са најмодернијим средствима.

6) Уз учитељске школе, као вјежбаонице треба да буду и по могућности и више пољопривредне школе.

7) Уз женске учитељске школе поред вјежбаонице, треба као вјежбаоница у кућанству да буде и домаћичка школа.

8) Учитељске школе не треба редуцирати јер их нема довољно. Њих треба реформисати. Шта више, ради форсирања основног школовања, поред реформисања учитељских школа треба њихов број увећати, али оне морају бити у сваком погледу савремене и прецизно уређене.¹⁰⁰

И поред прокламованог повећања учитељских школа, одамах у идућој школској години затворено је шест учитељских школа, а њихов број у школској години 1937/38. спао је на 32 школе са 3196 ученика и 496 професора. Нису много боље прошле ни остале поставке „државног просвјетног програма“.

Процес уједначавања наставних планова, програма и организације учитељских школа ишао је споро. Нешто интензивније су покренута та питања од 1925/26. школске године. Прво што је у том погледу учињено било је покретање питања увођења централистичке персонале службе. Организација школске године, дисциплински прописи, начин одржавања испита итд. била су питања која је постепено преузимало у своју искључиву надлежност Министарство просвјете.

⁹⁹ Подаци о кретању броја школа, наставника и ученика у читавој земљи узети су из публикације *Педагошке библиотеке, св. 9. Педагошка Југославија 1918—1938*, Београд, 1938. године.

¹⁰⁰ *Гласник Југословенског професорског друштва*, год. 1928, стр. 2.

Години 1929, као прва година шестојануарске диктатуре, карактеристична је за школство у цјелини и по томе што централна власт, односно Министарство просвјете, врло брзо путем закона и других прописа врши унификацију школског живота у цијелој земљи, задржавајући у својој компетенцији сва кључна питања школа уопште, па и учитељских школа. Вријеме диктатуре било је погодније за све послове који носе обиљежје унитаризма, па је тако било и у вези са утврђивањем заједничких обавеза у школству. До 1929. године није, на примјер, донесен ни један школски закон, а тада се доносе убрзо један за другим закон о народним школама, грађанским школама, учитељским школама, средњим школама, уџбеницима итд.

У септембру 1929. године објављен је Закон о учитељским школама у коме је у члану 1. речено:

„Учитељске школе служе за стручно образовање учитеља народних школа. Свој задатак оне постижу:

1) дајући приправницима темељну општу и стручну (педагошку) спремну;

2) образујући их у духу државног и народног јединства и вјерске трпеливости;

3) вежбајући их и навикавајући их још у школи за националну, просвјетну и културну мисију у народу, нарочито на селу.“ У трећем члану Закона текстом „Настава у учитељским школама једнака је за све ученике у цијелој земљи“ учињен је крај програмским разликама. Законом је утврђено да учитељске школе могу бити мушке, женске или мјешовите. Овим законом ограничено је оснивање нових приватних учитељских школа, али нису укинуте и постојеће приватне учитељске школе којих је било у неким крајевима па и у Босни и Херцеговини. За учитељске школе је речено да морају бити интернати уређене, али је и даље остао један број ових школа које нису имале своје бачке домове. То је Закон и предвиђао, али је речено да се не може основати нова учитељска школа која неће имати свој бачки дом. До краја периода није отворена ни једна нова учитељска школа.

Законом су за све учитељске школе на јединствен начин утврђена и друга организациона и административна питања: организација школске године, положај ученика у школи, право и дужности директора, наставника и других радника у учитељским школама, као и односи учитељске школе, пене вјежбаонице и бачког дома. Запамљиво је напоменути да је овим законом било предвиђено да се изрази јединствена школска терминологија која би била обавезна за све школе.¹⁰¹

¹⁰¹ Министарство просвјете је касније образовало више стручних комисија за поједине научне области за које би се израдила терминологија која би била обавезна за све школе. Комисије за неке области су ра-

За разлику од Закона о народним школама, којим је прописано шта ће се у школи учити, овим законом је утврђено да школа траје пет година, а остављено је у надлежност министра просвете, да последије консултовања са директорима учитељских школа, донесе нови наставни план и програм, с тим да се тај план и програм постепено уводи у школу почевши од првог разреда. У јулу 1931. године објављен је Привремени наставни план. То је први план који је био једнако обавезан за све учитељске школе. Наставни план је садржавао следеће предмете са недељним бројем часова:

ПРЕДМЕТИ	Број недељних часова				
	разред				
	I	II	III	IV	V
Психологија са логиком у III раз., а у V разреду децја и педагошка	—	—	4	—	2
Општа педагошка	—	—	—	4	—
Историја педагошке	—	—	—	—	2
Методика	—	—	—	2	2
Школки рад	—	—	—	4	6
Школка организација и администрација	—	—	—	—	1
Народна економија са основом социологије	—	—	—	—	2
Веронаука	2	2	2	2	2
Народни језик	4	4	3	3	3
Живи страни језик (француски или немачки)	3	3	3	3	2
Историја (општа и народна)	2	2	2	3	2
Земљопис	2	2	2	—	1
Природопис	3	2	2	2	—
Хемија са технологијом	2	2	—	—	—
Физика	—	2	2	2	—
Математика	3	3	3	2	—
Хигијена	—	—	—	—	2
Пољопривреда — домаћинство	2	1	1	—	—
Цртање с писањем у I разреду	2	2	2	—	—
Певање	1	1	1	1	1
Свирање	2	2	2	—	—
Ручни рад	2	2	2	—	—
Гимнастика	2	2	2	2	2
Свега:	32	32	32	31	30 ¹⁰¹

алие на усједначавању терминологије, одржавале састанке и измјенјивале предлоге. Међутим, није дошло до прописа којим би ово питање било ријешено за читаву земљу.

¹⁰¹ Просвјетни гласник, год. 1931, стр. 4.

У истој години објављена је, као допуна програму, обавеза одржавања семинара из појединих наставних области. Семинари су прописани за IV и V разред. У V разреду семинарски рад биће из педагошке групе предмета, историје са земљописом, живог језика и природне групе предмета по два часа у петнаест дана, а из народног језика по два часа сваке недеље. У V разреду прописани су семинари сваке недеље по два часа из педагошке групе предмета, народног језика са књижевношћу и живог језика.¹⁰²

Наведени наставни план се више пута допуњавао и познатно мијењао. За неке учитељске школе увођена је посебна настава из пољопривреде, шумарства и домаћинства. Било је измјена и у неким предметима, такозваним вјештинама. При крају периода устаљен је следећи наставни план за учитељске школе:

ПРЕДМЕТИ	I р.	II р.	III р.	IV р.	V р.
Вјеронаука	2	2	2	2	2
Српски или хрватски језик	4	4	3	3	3
Немачки односно француски јез.	3	3	3	3	3
Рачун с геометријом	3	3	3	2	1
Историја (општа и национална)	2	2	2	3	3
Земљопис	2	2	2	2	1
Природопис	3	2	2	2	—
Физика	—	2	2	2	—
Психологија	—	—	2	2	2
Педагошка	—	—	1	6	6
Цртање	2	2	2	—	—
Писање	1	1	—	—	—
Пјевање	1	1	1	1	1
Пољопривреда	—	1	1	2	—
Економија и национална економија	2	1	1	—	2
Гимнастика	2	2	2	2	2
Хигијена	—	—	—	1	1
Ручни рад	2	2	2	—	—
Организација и администрација школе	—	—	—	—	1
Филозофија	—	—	—	—	3
Свирање и оркестар	2+2	2+2	2+2	2+2	—
Домаћинство	1	1	1	—	—
Свега:	37	40	40	40	32 ¹⁰²

¹⁰¹ Исто, стр. 713.

¹⁰² Борбе Пејаковић, цитирано дјело, стр. 270.

Политика уписа ученика у учитељске школе стално се мијењала. Министарство просвјете је одређивало број бака. Тај број се у врло кратком временском периоду сужавао и проширивао. У школским годинама 1933/34. и 1934/35. забрањен је упис женске дјеце у учитељске школе.¹⁰⁰ Ово је, поред осталог, објашњавано чињеницом да је у учитељском позиву много више жена него мушкараца (у 1932. години 3212 учитеља, а 5354 учитељица). Међутим, прави разлог је био бојазан од „хиперпродукције“ овога кадра. У школској години 1935/36. опет се уписују и ученице у учитељске школе. Непосредно пред почетак рата, 1940. године, ограничавао се упис у учитељске школе. Уписује се само по једно одјељење. Одамах идуче године, тј. школске године 1940/41., организује се једногодишњи педагошки курс на који се уписују матуранти гимназија. За овај курс прописан је следећи наставни план: Дјечја и педагошка психологија (3), Историја педагогије (3), Методика (3), Школски рад (8), Народна економија (2), Вјеронаука (1), Народни језик (4), Живи језик (3), Историја (2), Географија (2), Хигијена (2) и Педагошки семинар (2).¹⁰⁶

Неразвијена мрежа нижих средњих општеобразовних школа није могла подмиривати, првих година после рата, све потребе за упис у старије разреде гимназија, у учитељске и средње стручне школе. Највећи одзив ученика био је за упис у гимназије. Према томе, за учитељске школе главни извор представљале су грађанске школе. Пошто се из грађанских школа није могло прелазити у више разреде гимназије, то се највећи број бака грађанских школа окретао учитељским школама. То су, по правилу, били ученици који су грађанску школу завршавали с врло dobrим или одличним успјехом. Ако се овоме дода и чињеница да се претежно радило о дјеци са села, као и из сиромашнијих градских породица, онда је јасно да су учитељске школе добивале врло здрав и захваљан по младећу за будући позив. Наиме, готово без изузетка су млади учитељи одлазили у село. Њима се било далеко лакше прилагођавати условима живота и рада на селу, него што би то било ученицима из имућнијих градских породица, који су најчешће бирали гимназију. Да би се јасније видјела предиспрема ученика који се уписују у учитељске школе узмемо податке за 1929/30. школску годину:

	мушких	женских	свега
Из грађанских школа	1033	2180	3213
Из четвртог разреда гимназије без завршног испита	1611	1868	3479
Из четвртог разреда гимназије са положеним завршним испитом	295	432	727
Из петог разреда гимназије	227	388	615
Из шестог разреда гимназије	42	58	100
Из осмог разреда гимназије	8	3	11
Из матуре	8	3	11
Из других школа	41	42	86
Свега:	3265	4974	8239 ¹⁰⁷

Из старијих разреда гимназије у одговарајуће разреде учитељске школе, по правилу, прелазили су ученици из породица са скромнијим приходима, а после четвртог разреда гимназије јављали су се они ученици, који нису положили нижи теचाјни испит. Споменито да је било директора и разредних старјешина четвртих разреда гимназија, који су слабијим ученицима препоручивали да се јављају у учитељску школу и да не морају полагати нижи теचाјни испит. Министарство просвјете је 1923. године упозорило директоре гимназија на ову чињеницу. Поред ученика из грађанских школа, чија је мрежа била прилично разграната, за учитељске школе јављали су се углавном баћи из непотпуних гимназија, које су такође радиле у мањим мјестима. Свршени ученици учитељских школа могли су се уписивати само на педагошку групу предмета на филозофским факултетима и, под одређеним условима, на више педагошке школе. Колико год је то ограничење ишло на штету личног престижа и амбиција за високом наобразбом учитеља, толико је, с друге стране, одамах у почетку усмјеравало ученике на животни позив. Наставни планови, програми, облици и методи рада у учитељским школама били су срачунати на то да спреме ученике тако да могу одамах самостално обављати наставнички позив. Ни у једној нашој школи није се трајније ни снажније развијала љубав за будући позив него што је био случај у учитељским школама. То је, сигурно, један од снажнијих мотива који су учитеља привлачили обичном чојеку брже и непосредније него што је то био случај са било којим другим слојем интелектуалних радника.

¹⁰⁰ Просвјетни гласник, год. 1934, стр. 504.
¹⁰⁶ Исто, год. 1940, стр. 438.

¹⁰⁷ Гласник Југословенског професорског друштва, год. 1931, стр. 449.

УЧИТЕЉСКЕ ШКОЛЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Почетак првог свјетског рата затекао је у Босни и Херцеговини три учитељске школе и то у Сарајеву мушку и женску и у Мостару мушку учитељску школу. Да би се у позадини одржао ред, аустроугарски режим је подузимао посебне мјере и у школству. Одмах су, као што је раније речено, затворене све српске конфесионалне школе, у осталим школама појачана је бдљивост и пооштрени дисциплински прописи. Жртве ових мјера биле су и мушке учитељске школе у Мостару и Сарајеву. Прва је сасвим затворена, а друга пресељена у Дервенту. За учитељску школу у Сарајеву речено је да се привремено пресељава, док се мостарска затвара. Ученици из Мостара су прешли у Дервенту. Крај првог свјетског рата затекао је, дакле, Женску учитељску школу у Сарајеву и Мушку учитељску школу у Дервенту. Непосредно иза рата недостатак учитељског кадра осјећао се у ширејој земљи, па и у Босни и Херцеговини.¹⁰⁸ О стању учитељског кадра у Босни и Херцеговини Борбе Пејановић је записао: „У току рата 1914—1918. године изгинуло је и онеспособљен велики број учитеља основних школа. Да би се врло осјећава оскудица учитељског кадра колико-толико попунила, одржана су од 1919—1920. године неколика учитељска курса. Ти курсеви су трајали краће вријеме по 1/2 године. У њима су се у скраћеном обиму предавали педагошки предмети и полазници практично припремали за учитељски позив. Када су редовни баџи учитељских школа почели завршавати учитељске школе, укинута су и ти течајеви.“¹⁰⁹

Учитељске школе у Босни и Херцеговини радиле су, до Закона о учитељским школама, углавном према затеченим законима и прописима из аустроугарског периода. У наставним плановима и програмима као и у другим облицима рада уклањани су само они елементи који су непосредно одражавали васпитне интенције и друге жеље ранијих окупаторских режима. У наставним плановима и програмима одмах су извршене коректуре у групи националних предмета (историја, географија и народни језик). И у учитељским школама, као и у програмима других школа, тежиште наставе било је на историји и географији Срба, Хрвата и Словенаца. За школску лектуру су прописана познатија дјела из српске, хрватске и словеначке књижевности. Све што је спадало у апотеозу Хабзбуршке династије замијењено је величанима и оданостима династији Карађорђевића. У првој

деценији овога периода учитељске школе су само понеко питање рјешавале сагласно са осталим одговарајућим школама у земљи. Али су се, ипак, у рјешавању многих проблема придржавале наслијеђене традиције.

За учитељске школе у Босни и Херцеговини није се никада постављало питање помањкања кандидата за упис. Наиме, била је нешто проширена мрежа грађанских школа, а уз то и ученици из непотпуних гимназија из мањих мјеста одређивали су се за учитељски позив. Овом треба додати и чињеницу да су ученици из унутрашњости у учитељским школама добијали мјеста у бачким домовима, прије него ученици других школа. Сиромашнији родитељи су, такође, радије слали дјецу у школу из које ће прије доћи до радног мјеста. Културно-просвјетна друштва давала су већи број стипендија и повремене помоћи учитељским него другим школама.

Ученици у учитељским школама били су готово читаву прву деценију они исти који су се употребљавали и раније. То су била, претежно, загребачка издања. Касније су се појављивали и уџбеници које је одобравало Министарство просвјете. До 1927. године учитељске школе су се придржавале дисциплинских прописа из претходног периода. У школама је у првом периоду преовлађавала загребачка школска терминологија, али је рано, доласком наставника из Србије почело мијешање терминологије. Такав случај је био и са уџбеницима београдских издања.

Прије заједничких наставних планова и програма учитељске школе у Босни и Херцеговини радиле су по следећем наставном плану:

ПРЕДМЕТИ	Разреди				Свега
	I	II	III	IV	
Вјеронаука	2	2	2	2	8
Педагогија	2	3	3	5	13
Специјална методика и практичне вјештине у настави	—	—	2	4	6
Српско-хрватски језик	4	3	3	2	12
Њемачки језик	4	2	2	2	10
Земљопис	2	2	2	2	9
Повијест	2	2	3	2	9
Природопис и хемија	5	4	3	2	14
Физика	—	3	2	2	7
Математика	3	3	3	2	11
Просторучно цртање и писање	2	2	2	1	7
Господарство, кућанство и вртларство	1	1	1	2	5
Женски ручни рад	2	2	2	2	8
Грађанска наука (устав и управа)	—	—	—	1	1
Хигијена	—	—	—	2	2

¹⁰⁸ У Србији су у 1919. и 1920. години отворана педагошка одјељења у гимназијама у Београду, Крагујевцу, Шапцу и Пироту, као и у Црној Гори у Београдима. И редовна учитељска школа била је 1919. године сведена на трогодишње трајање да би се опет у школској години 1920/21. подигао на четворогодишњу наставу.

¹⁰⁹ Борбе Пејановић, цитирано дјело, стр. 265.

Гимнастика	1	1	1	1	4
Пјевање	1	1	1	—	3
Виолина	1	1	1	—	3
Црквено пјевање	2	2	2	2	8
Свега:	34	35	35	36	140 ¹⁰⁸

Мушка Учитељска школа у Сарајеву

Наредбом Земаљске владе за Босну и Херцеговину у Сарајеву је отворен 1882. године учитељски курс, који се 1886. године претворио у редовну учитељску школу. У почетку је била трогодишња, а 1900. године продужено је школовање на четири године. Као таква остала је до првог свјетског рата и дала велики број учитеља.¹¹¹ У школи су се јављали чешћи антирежимски исподи, а један број ученика припадао је младобосанцима. То је био главни разлог што је школа 1914. године пресељена у Дервенту. У Сарајеву је остала само Женска учитељска школа (препарандија).

У саставу Женске учитељске школе, и под истом управом, отворена су мушка одјељења. Одлуком Министарства просвјете 1926. године одвојила су се мушка одјељења у засебну школу и тако је почела радити Мушка учитељска школа.¹¹² Школа је радила према наставним плановима и програмима осталих учитељских школа у Босни и Херцеговини, да би касније прихватила заједнички програм за учитељске школе у цијелој земљи. Када се одвојила од Женске учитељске школе имала је само два разреда, а допије је редовно уписивала ученике и развијала се у једну од бољих организованих учитељских школа. Учитељска школа је радила на трећем спрату зграде Прве мушке гимназије, који је дограђен управо када је ова школа отворена. Школа је имала добар стручни састав наставника. Осим тога, и бројно стање наставника у односу на ученике био је веома повољан. Наиме, мање од десет ученика отпадало је на једног наставника. За угледа школе и њену брзу афирмацију посебна заслуга припада њеном директору професору Бури Дамашки, који је био добар стручњак и организатор. Број ученика кретао се између 150 и 190. Мушка учитељска школа радила је као посебна самостална учитељска школа до школске године 1934/35,

а тада се спојила са Женском учитељском школом. Од те године у Сарајеву дјелује Мјешовита учитељска школа.

Женска учитељска школа у Сарајеву

У Босанскохерцеговачком сабору међу првим питањима о којима је вођена дискусија било је питање писмености. У том погледу Земаљској влади су постављени захтјеви да се проширује мрежа основних школа, а за то је требало много више учитељског кадра него што је давала једина учитељска школа у Сарајеву. Тражено је да се отвори у Мостару мушка и у Сарајеву женска учитељска школа. Наредбом Земаљске владе од 21. августа 1911. године отворена је Женска учитељска школа (препарандија) у Сарајеву.¹¹³ Школа је радила по нешто проширеном наставном плану за мушке учитељске школе. Уведени су нови наставни предмети (женски ручни рад, кућанство и вртларство). Ова школа је радила и у току првог свјетског рата, а рад је наставила и иза рата по истом наставном плану. Женска учитељска школа је у свом ранијем периоду, као и после рата, имала већи број бака него мушка учитељска школа. За вријеме аустроугарске управе женска дјеча нису могла бити редовни ученици у старијим разредима гимназије. Поред тога, сматрало се да учитељски позив по природи посла више одговара жени. То су, углавном, били разлози да је ова школа увијек имала довољан прилив ученица, све до тренутка када је Министарство просвјете почело ограничавати упис у учитељске школе.

Школа је радила у властитој згради (данас зграда Школе за примјене умјетности). За вријеме првог свјетског рата за школу је адаптиран и посебан мали бачки дом, а после рата су се ученице смјештале у интернате културно-просвјетних друштава као и неких женских добротворних друштава. Укупан број ученица преазио је преко 400, а због споменутих ограничавања у вријеме спајања с Мушком учитељском школом спао на 202 ученице. И овдје је, као и у другим учитељским школама у Босни и Херцеговини, радио стручно пробањни наставнички кадар. У саставу Женске учитељске школе радио је Народни универзитет, чији је предсједник био директор школе професор Стево Марковић. Народни универзитет, на коме су се седмично одржавала предавања, представљао је, између два рата, најплоднију трибину за популарисање науке.

¹¹⁰ Борбе Пејановић, цитирано дјело, стр. 131.

¹¹¹ Митар Пашић, *Школство у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске окупације*, Сарајево, 1972, стр. 90.

¹¹² *Просвјетни гласник*, год. 1926, стр. 93.

¹¹³ Митар Пашић, цитирано дјело, стр. 98.

Мјешовита учитељска школа у Сарајеву

Од школске године 1935/36. у Сарајеву ради само једна учитељска школа. Спајање двије учитељске школе у једну извршено је као мјера за ограничавање броја учитељских школа и смањивање прилида ученика у ове школе. Економска криза, с једне, и неозбиљан приступ обухватања дјете основном школом, с друге стране, довели су до тога да се половином последње деценије пред рат у званичној просвјетној политици говори како у земљи има превелике учитеља. Као плод такве политике било је и спајање двије учитељске школе у једну, чији се укупан број ученика кретао испод половине броја ученика у ранијој Женској учитељској школи. Школа је радила у згради раније Женске учитељске школе.

Учитељска школа у Мостару

Дискусијама вођеним у Сабору прикључили су се и грађани Мостара с молбом да се у Мостару отвори учитељска школа. Наредбом Земаљске владе отворена је у Мостару Мушка учитељска школа у школској години 1913/14.¹⁰⁴ Када је школа отворена грађани Мостара су тражили да у овој школи женска дјеца приватно полажу учитељску школу. Иако Земаљска влада није била против овога предлога, Заједничко министарство финансија га је одбило с образложењем да је довољна Женска учитељска школа у Сарајеву. Школа је радила само једну школску годину и затворена почетком првог свјетског рата. Избјегављујући да открије праве разлоге због којих се затвара школа, тј. бојазан од антирежимских покрета међу ученицима, Влада је образложила да је Дрвентна као помоћнопрвредно подручје поседнија за образовање учитеља, него што су то градски центри Сарајево и Мостар.¹⁰⁵

Одмах после рата школа је поново отворена, и то сада као Мјешовита учитељска школа. У њу су се, са незнатним издацима, уписивали ученици са подручја Херцеговине. Готово сва среска мјеста у Херцеговини имала су грађанску школу или пижу гимназију, чији су се ученици најрадије опредељивали за наставак школовања у учитељској школи. С друге стране, смјештај бака у баиче домове културно-просвјетних друштава, као и стипендије ових друштава, врло повољно су дјеловале на упис ученика. Тако је школа редовно уписивала више ученика него, на примјер, Мушка учитељска школа у Сарајеву. И оваје је број ученика из раније наведених разлога, нагло почео да опада после школске године 1934/35.

Учитељска школа у Дрвенту

Учитељска школа у Дрвенту ради од школске године 1914/15. У прво вријеме радила је под именом пресељене мушке учитељске школе из Сарајева. Међутим, како је рат потрајао, а школа је уписивала нове ученике, то се и назвала Учитељском школом у Дрвенту. Грађани Дрвенте били су врло заинтересовани да таква школа буде у њиховој средини, тим прије што није било других средњих школа. Школа је пресељена и за вријеме рата радила је као мушка, да би после рата постојала мјешовита учитељска школа. Прве генерације њених посљератних ученика, као и у многим другим средњим школама у ово вријеме, сачињавали су старији и одраслији ученици. Тако је изашло неколико генерација озбиљних и врло добрих учитеља и то управо у вријеме када је била велика потражња овог кадра. У овој школи био је врло развијен друштвени и културни рад међу ученицима. Бајка дружина „Млада Босна“, касније названа „Јован Скерлић“, била је врло активна. Ту су се културно-политички уздицали млади кадрови, који ће касније изабити у прве редове напредних учитеља у Босни и Херцеговини (Хасан Кирић, Илија Грбић и др.). У Бачком дому ове школе покренут је и један наглетан лист. Крајем августа 1926. године Учитељска школа из Дрвенте заједно с ученицима пресељена је у Учитељску школу у Бањој Луци. Сматрало се да је много за ово подручје двије учитељске школе, а можда је пресељене школе убрзао и један штрајк и јавне демонстрације ученика. Вјежбаоницу укинута учитељске школе претворена је у Женску основну школу у Дрвенту.¹⁰⁶

Мјешовита учитељска школа у Бањој Луци

Још 1923. године у Бањој Луци је покренуто питање отварања учитељске школе. Иницијатива је потекла из редова културно-просвјетних друштава. Организован је и Одбор за оснивање школе.¹⁰⁷ Активност на отварању школе није престаја све до њеног оснивања. Није било тешко образовати да је школа нужна за ово широко подручје са најразвијенијим мрежом основних школа. Но, ипак су прошле готово четири године од првог захтјева до коначног отварања школе. У 1925. години уписан је први разред, идуће и други разред, али се још чекало на дефинитивну одлуку Министарства просвјете. Било би мање

¹⁰⁴ *Просвјетни гласник*, год. 1926, стр. 351.

¹⁰⁵ Димитрије Бајалина, „Учитељска школа у Бањој Луци за вријеме шестојануарске диктатуре“, *Бања Лука у новој историји 1878–1945*, стр. 382.

¹⁰⁶ Исто, стр. 99.

¹⁰⁷ Исто, стр. 100.

изненађење да се ово догађало у каснијем периоду стагнације учитељских школа. Међутим, иницијатива из Бане Луке покренута је управо у периоду наглог повећања броја учитељских школа.

Истим декретом којим је укидута Учитељска школа у Дервенти одлучено је да се у Бањој Луци отвори „Крајишка учитељска школа“.¹¹⁸ Пресељени су неки разреди из Дервенте и са два разреда која су радила у Бањој Луци спојени у новој школи, која је почела радити са 240 ученика.¹¹⁹

У 1931. години школа се уселила у нову врло савремену школску зграду, а имала је и Бачки дом. Поред наставног програма који је важио за остале учитељске школе у ову школу је уведен и додатни програм. Министарство просвјете је 1939. године увело курс „за усавршавање учитељских приправника у пољопривреди, домаћинству и шумарству“. За огледну наставу служила је Пољопривредна школа у Бањој Луци. Школа је, према наређењу Министарства просвјете, била обавезна да у свједочанства ученика унесе да су ученици „за вријеме школовања у учитељској школи обавезно посјећивали часове курсева за усавршавање учитељских приправника у пољопривреди, домаћинству и шумарству с нарочитом обзиром на пошумљавање гоleti.“¹²⁰ Бања Лука је као културни центар — гдје је радило позориште, излазили листови, радио већи број културних друштава итд. — пружао повољну климу за културну установу каква је била учитељска школа. Културно-просвјетни живот, а посебно литерарни рад, били су врло развијени међу ученицима ове школе. Напредно политичко дјеловање ученика спадало је у битна обиљежја ове школе, а то су њени ученици касније, као учитељи, испољавали и у другим школама. Из ове школе у посматраном периоду изашао је већи број ученика каснијих новинара, публициста, а посебно револуционара и учесника у ослободилачком рату и револуцији. Директор ове школе Вељко Вујасиновић знао је много боље од других директора да вјешто води школу чак и у периодима режимских настрја на ученике ове школе. Подручје прилива ученика била је претежно Босанска Крајина са релативно доста ученика из материјално сиромашнијих породица.

Учитељска школа у Бањој Луци, као најмања од свих основаних у овом периоду у Босни и Херцеговини, брзо је израсла у једну од боље организованих наших тадашњих средњих школа.

ГИМНАЗИЈЕ

[У првој школској години после рата у цијелој земљи је било свега 120 гимназија.¹²¹ Од тога броја на Босну и Херцеговину отпадало је само шест школа (Сарајево 2, Мостар, Тузла, Бања Лука и Бихаћ). Иако је гимназија била привилегована школа, и она је више пута била у кризи. Наиме, чешће је покренуто питање о смањивању броја ових школа. Тако је 1926. године у јавности вођена дискусија о овим школама и њиховом броју. Просвјетни и културни радници супротстављали су се у штампаним покушајима ограничавања броја школа, истичући да их имамо мање у односу на број становника не само у поређењу са европским земљама него и неким сусједним балканским државама. Занимљиво је истаћи да је режим управо у периодима најпјеситијег оистанка и највећег страха од опозиционих снага, ресловно истицао опасност од хеперпродукције интелигенције. Школе су тада редовно плаћале одређени цех. Стога је сасвим разумљиво што шестојануарска диктатура одмах у почетку укида средње школе. Наведено је нагло укидање учитељских школа. Но, исте 1929. године укинута је у земљи 34 гимназије и њихов број од 203 сведен је на 69 школа.¹²² У 1936. години вођена је јавна дискусија о гимназијама, њиховом положају и броју.¹²³ У београдским листовима „Јавност“ и „Правда“ већи број културних и јавних радника и универзитетских професора супротстављао се наміјерама режима да се поново иде на укидање гимназија. Већ од 1934. године у многим гимназијама ученици старијих разреда на разне начине дижу глас против владајуће политике. Службени лист Министарства просвјете од тада па до краја овог периода редовно објављује десетине и десетине имена ученика искључених из свих средњих школа. Ове покрете међу ученицима треба свакако довести у везу са наведеним односом режима према гимназији. Саркастично је осуђивана заблуда о хеперпродукцији интелигенције; „Не бољује наша земља

¹¹⁸ *Просвјетни гласник*, год. 1926, стр. 415.

¹¹⁹ Димитрије Бајалица, цитирани рад, стр. 383.

¹²⁰ *Просвјетни гласник*, год. 1939, стр. 155.

¹²¹ Илија Крманоновић, *Наша просвјетна политика у светлу замишљених статистике*, Београд, 1938, стр. 11.

¹²² Исто.

¹²³ *Просвјетни гласник*, год. 1936, стр. 489—495.

од хиперпродукције школовања света. То је једна опасна заблуда, варка којом се задовољавају они који не воле умни напор. Она болује од тога што у њој живот тече од данас до сутра, без предвиђања, и што се на одговорним положајима, са којих има да се равна живот земље, наазае често пута људи који ни сами не знају што су баш ту а не на неком другом месту. И то мора бити докле год се за људе бирају положаји, умјесто да се за положаје траже људи.¹²⁴

Гимназије су као и друге школе непосредно последице рата радице према затеченим законима, прописима, наставним плановима и програмима. Само нека питања заједнички су рјешавања (испити, уписи, постављање и пензионисање наставничког кадра итд.). Програмске разлике у гимназијама нису биле велике. У крајевима који су се налазили у саставу Аустроугарске Монархије није било готово никаквих разлика. На другој страни, сличне програме имале су гимназије у Србији и Црној Гори. Требао је, ипак, релативно дуго времена чекати да се пребе на заједничке програме гимназија у цијелој земљи. Број, стање и стручни састав наставничког кадра био је врло различит. Када се ради о наставничком кадру у гимназијама, не може се заобити једно, рекло би се, његово болно питање. Наиме, у гимназијама је радило око 1500 Руса, емиграната без потребних или са врло сумњивим стручним квалификацијама.¹²⁵ Због непознавања језика нису могли бити распоређивани на рад у основне школе, тако да су упућивани у грађанске школе и гимназије.¹²⁶

Уједињавање наставних планова и програма почело је у школској години 1925/26, за ниже разреде, а за старије разреде од школске године 1927/28, и то за V и VI. У години 1930/31, у цијелој земљи на снази је био заједнички план и програм. У августу 1929. године донесен је Закон о средњим школама.¹²⁷ Законом је унифициран cjелокупан рад гимназије. На једнак начин и за цијелу земљу регулисани су планови, програми, организација школске године, испити, одјенијање ученика ипрево-

бење у старије разреде. Незнатне измјене вршене су касније у Закону, или су путем других прописа (одлука, наредба, упутстава итд.) регулисана нека питања рада у гимназијама. Овајде треба посебно истаћи проширивање дисциплинских прописа, који су важни и за друге средње школе. Највећи број прописа односио се на васпитни утицај школе, који је просвјетним органима све више измицао испод руке. Због све ширих и снажнијих напредних кретања међу ученицима, режим је пријетио да се врло смјешних прописима. Тако су, на примјер, ученици дисциплински одговарали у школи због занемаривања вјерских обавеза. Или, 1936. године Министарство просвјете је прописало свакој молитви за све ученике без обзира којој религији припадају: „Молимо Те Свемогући Боже дела наша претечи и милошћу својом и помоћу својом прати, да свака наша молитва и свако наше дело, Тобом започне и Тобом започето да се доврши.“¹²⁸ Одређено је да сваког дана прије првог часа један њак прочита молитву, док је опет други текст молитве прописан да се прочита за крај посљедњег часа.

За Закон о средњим школама је карактеристично да је тачно утврђен број њака у нижим и вишим разредима да би се гимназија могла одржати. Управо на основу овога прописа одмах су затворене 34 гимназије непосредно по обнародовању Закона.

Законом су утврђена три типа гимназија: реална гимназија, реалка и класична гимназија. Било је свега неколико класичних гимназија. Између реалне гимназије и реалке разлика је била у томе што се у реалкама нису предавали класични језици. Најмасовнији тип била је реална гимназија. Стога доносимо само њен комплетан наставни план:

ПРЕДМЕТИ	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
Вјеронаука	2	2	2	2	2	2	1	1
Српскохрватско-словеначки	5	5	4	4	4	4	4	4
Француски језик	3	3	3	3	3	3	3	3
Немачки језик	—	—	3	3	3	3	3	3
Латински језик	—	—	—	—	4	4	3	3
Историја	—	2	3	3	3	3	3	3
Земљопис	2	2	2	2	2	2	1	2
Природопис	3	3	—	—	2	3	2	—
Физика	—	—	2	2	—	—	3	3

¹²⁴ Просвјетни гласник, год. 1936, стр. 495.

¹²⁵ Политички режими су били врло наклонити политичким емигрантима из Русије. У почетку се сматрало да је њихов боравак припрема да ће совјетска власт пропасти и да ће се емигранти тамо вратити. Посебно бољшевици према емигрантима испољавали су краљ Александар и брину се о њиховом статусу. Основана је и посебна гимназија на руском језику која је радила у Билећи, Сарајеву и најзад у Горажду. Ова гимназија је уживала статус јавне школе.

¹²⁶ Босанскохерцеговачке школе имале су пропорционално више наставника Руса него други крајеви. На примјер, само кроз Гимназију у Бијељини прошло је 16 наставника емиграната, а једном је Тузла исприлично захтијевала од Министарства просвјете да јој не шаљу Русе наставнике.

¹²⁷ Иако је за Закон узет шири појам средње школе он се односио само на гимназије, јер су тада појмови средња школа и гимназија били идентични.

¹²⁸ Просвјетни гласник, год. 1936, стр. 1136.

Хемија	—	—	—	3	—	—	—	2
Математика	4	4	4	3	3	3	4	4
Хитијена	—	—	1	1	—	1	1	—
Основи филозофије	—	—	—	—	—	—	2	2
Цртање	2	2	2	2	2	1	—	—
Писање	2	1	—	—	—	—	—	—
Пјевање	2	2	—	—	—	—	—	—
Гимнастика	2	2	2	2	2	1	—	—
Ручни рад	2	2	2	—	—	—	—	—
Свега:	29	30	30	30	30	30	30	30

У гимназијама у Словенији предавала су се по два часа недјелно српскохрватског језика. У гимназијама се стално полагао виши течајни испит на крају VIII разреда. Нижи течајни испит полагао се послје IV разреда. Овај испит је укинут 1926. године, али га је 1929. године Закон поново предвидио као обавезу у свим гимназијама. Ученицима који су полагали течајне испите настава се завршавала десетак дана раније него осталим ученицима. Три пута у току године ученици су оцењивани. Тро-мјесечја су трајала: I — до краја новембра, II — до краја фебруара и III — до краја школске године. Поправни испити су се полагали од 24. до 31. августа.

Баши гимназија, као ни други ученици, нису могли бити чланови организација које су имале политички карактер. Ученици су имали своје организације (Црвени крст, Јадранска стража, Скаутс, Трезвела младеж итд.). Но, друштвено-забавни и културни живот ученика био је најважнији у литиричним дружиницама. За сваку Бачку организацију био је задужен одређени наставник. Све гимназије су имале наставничке и посебне Бачке библиотеке у којима се број књига кретао између 2000 и 5000. И у гимназијама као и у другим школама постојале су, поред наставничких тијела (наставничко вијеће и разредно вијеће), заједнице дома и школе. Неке развијеније гимназије у већим мјестима имале су своје хороове, организовале часове конверзације за стране језике, одржавале за грађанство јавне приредбе итд.

ГИМНАЗИЈЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

У први свјетски рат ушло је шест гимназија у Босни и Херцеговини (двје у Сарајеву и по једна у Мостару, Бањој Луци, Тузли и Бихаћу). У току рата привремено су затварани поједини разреда или цијеле школе. Крај рата је ипак дочекало свих шест школа. У октобру 1921. године Покрајинска управа за Босну и Херцеговину шаље Министарству просвјете извјештај о стању средњих школа. Ту се, поред наведених потпуних шест гимназија, наводе и непотпуне гимназије у Брчком, Бијељини, Приједору, Дервенти, Ливну, Фочи, Гацку и Требињу.¹²⁹ Ове ниже гимназије отворила је Покрајинска управа у 1920. и 1921. години.

У току четрдесет година аустроугарског периода у Босни и Херцеговини је отворено свега шест гимназија. Очекивало се да ће се у новој држави стање брже мијењати на боље. Због тога је одмах у почетку, док је још питање отварања школа била искључива надлежност Заједничке владе, отворено неколико гимназија. Међутим, мрежа ових школа кренула је другим правцем. За вријеме 23 године владавине између два рата само су три нова центра добила потпуну гимназију (Требиње, Бијељина и Приједор). У осталим мјестима, иако су отворене, остале су само као ниже гимназије са четири разреда или су посве укинуте. Оваквом политиком према гимназијама у Босни и Херцеговини радикално је сужавано подручје са кога се могло поћи на школовање на високим школама и факултетима. Може и захтеви грађана и културно-просвјетних друштава из многих центара, којима је тражено отварање гимназија, по правили су одбијане сасвим или се одуговлачило с њиховим рјешавањем.

О почетку рада гимназија одмах иза рата писао је Бобо Ковачевић који је био руководиоца за средњу наставу у БиХ. Тако он констатује да су до почетка школске године 1919/20. биле све наше средње школе организоване по узору на аустријске, претежно као хуманистичке гимназије с латинским језиком од I разреда и с грчким језиком од III разреда. С почетка 1919/20. школске године проведена је реформа, по којој прва три разреда свих тијела имају заједничку наставну основу с француским као првим модерним језиком, почевши од II разреда. Улазећи у IV разред одлучује се Бач или за чисто класично одјељење те почиње учити латински језик, затим у V разреду грчки, или, ако се не одлучи за ово одјељење, почиње у IV разреду учити њемачки као други модерни језик. Тако он каже:

¹²⁹ Архив Босне и Херцеговине — Фонд Покрајинске управе бр. 171776/21, шифра 67/—¹⁴⁴/₂.

„Искуство за прошле четири године показује да реално-гимназијско одјељење, које по својој организацији, с незнатним изузецима, одговара потпуно организацији гимназије у Србији, привлачи највећи број бака, тако да ће се врло вјероватно за неколико година друга два одјељења моћи одржати само у сарајевским средњим школама“.¹⁰⁰ Тако је, у ствари, и било.

Гимназије су у свему радиле према ранијим прописима и наслијеђеном наставном плану и програму. У програму су извршене коректуре у историји и географији, као и у настави књижевности. Програми старих класичних гимназија замијењени су програмима реалних гимназија, с тим да се могу организовати такозвана хуманистичка одјељења у којима би се убио латински језик од IV разреда.

Наредбом Покрајске управе за Босну и Херцеговину уведен је нови наставни план и нови програм за гимназије.¹⁰¹ Наставни план и програм утврђени су за оба типа гимназија. Наиме, школе у којима су се учили оба класична језика називале су се гимназије, док су се друге називале реалним гимназијама. Наставни план:

¹⁰⁰ Боко Ковачевић, „Школске прилике у Босни и Хрцеговини“, Гласник Југословеног професорског друштва, год. 1924, стр. 24.

¹⁰¹ Школски гласник — Школски службени лист Покрајинске управе за Босну и Херцеговину, год. 1923, стр. 57—83.

ПРЕДМЕТ	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
				гимн. реал.	гимн. реал.	гимн. реал.	гимн. реал.	гимн. реал.
Веронаука	2	2	2	2	2	2	2	2
Списи или хрватски	4	4	4	4	4	4	4	4
Франуски језик	—	4	4	3	3	3	3	3
Атински језик	—	—	—	5	5	4	4	4
Немачки језик	—	—	—	5	3	3	3	3
Грчки језик	—	—	—	—	—	—	—	—
Полигест	—	2	2	4	4	4	4	4
Земљопис	3	2	2	2	3	3	3	3
Математика	4	3	3	3	3	3	3	3
Природопис	3	3	3	3	3	3	3	3
Кемија	—	—	—	3	2	2	2	2
Физика	—	—	3	3	2	—	4	4
Хигијена	—	—	—	1	1	1	—	—
Филозофија	—	—	—	—	—	—	—	—
Црковне	—	3	3	3	—	—	—	—
Калиграфија	3	3	—	—	—	—	—	—
Пешање	2	2	2	—	—	—	—	—
Укупно:	25	28	27	29	30	30	31	31

Поред ова два типа гимназија једно вријеме је у Сарајеву радила и реалка, која је задржала свој план. Тај се план углавном разликовао по томе што се нису уопште учили класични језици и што је имала нешто више математике као и посебан предмет дескриптива, који се предавао у посљедња три разреда по три часа недељно.

У новом наставном програму извршене су радикалне промјене у настави историје и књижевности. Национална историја проширена је догађајима из историје Срба, Хрвата и Словенаца, док су програми из опште историје остали, углавном, какви су и били. У прописивању обавезне школске лектире водило се рачуна о пропорцији између књижевности „троименог“ народа. У обавезној лектури, на примјер, за VIII разред заступљено је 15 Срба, 17 Хрвата и 6 Словенаца књижевника. Оба писма била су равноправна како у писању школских радова тако и у школској администрацији. У првој школској години 1918/19, укинута је забрана из ранијег периода о редовном уписивању женске дјеце у гимназије.

До 1925/26. школске године гимназије су поступале по ранијим прописима у погледу одјеђивања ученика. Исто тако су рјешавана сва дисциплинска питања према наслијеђеним прописима. Од тада су се, за рјешавање ових питања, гимназије у Босни и Херцеговини равнале према новим прописима, који су били обавезни за читаву земљу. Управо у наведеној школској години, као што је већ речено, почели су нижи разреди гимназија радити по новом заједничком наставном плану и програму. Организација школске године уједначена је 1925. године. У гимназијама у Босни и Херцеговини није се раније полагао нижи течајни испит. Покрајинска управа за Босну и Херцеговину објавила је 1922. године својом наредбом одлуку министра просвјете о нижем течајном испиту.¹¹² Тако се нижи течајни испит у Босни и Херцеговини имао полагати први пут на крају 1923/24. школске године. Испит за ту годину укинут је из једног занимљивог разлога. Наиме, Министарство просвјете обуставило је полагање нижег течајног испита у Босни и Херцеговини с мотивацијом да нема буџетских средстава да се плате трошкови изасланика на овим испитима.¹¹³ Тако је овај испит полаган први пут на крају школске године 1924/25. Тај испит је укидан и увођен и у осталим гимназијама, а полагао се по програмима

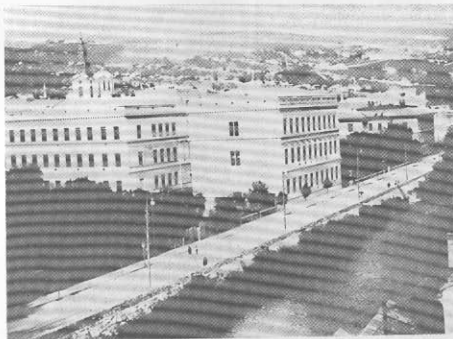
¹¹² Поучна књижица за наставнике и ученике, Сарајево, 1924, стр. 3—12.

¹¹³ Архив Босне и Херцеговине — Фонд Покрајинске управе, год. 1923, бр. 14585, шифра 67/1/20.

и прописима који су важили за читаву земљу. Одмах у децембру 1918. године укинута је одлуком владе Босне и Херцеговине приватна гимназија која је радила у Сарајеву и имала 6 разреда.¹¹⁴ У 1918/19. школској години организовани су у гимназијама посебни курсеви за оне ученике који су због рата прекинули наставу. Овом наставом обухваћени су само ученици најстаријих разреда. Испит зрелости полагао се 1919. године. Испит је положило 164 ученика у Сарајеву у Првој мушкој гимназији и 35 у Другој мушкој гимназији, 41 у Бањој Луци, 77 у Мостару и 6 у Бихаћу.

Прва Мушка гимназија у Сарајеву

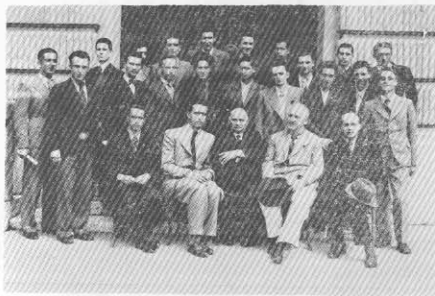
Најстарија средња школа у Босни и Херцеговини, Прва мушка гимназија, је отворена у новембру 1879. године.¹¹⁵ За вријеме аустроугарског режима школа је радила по наставним плановима и програмима који су били на снази за класичне гим-

¹¹⁴ Гласник Југословенског професорског друштва, год. 1921, стр. 23.

¹¹⁵ Митар Папин, цитирано дјело, стр. 103.

пазије у Монархији. Гимназија је врло рано стекла угледа добро организоване школе и у читавом периоду рада предначила и пружала добар примјер другим школама. У редовима њених наставника налазио се већи број професора са докторатом наука. Међу професорима школе у претходном периоду био је неки број научних радника познатих по својим радовима. Професори су с мањим изузецима, знали да у условима стране окупације, нађу начин и за патриотски утицај на ученике, што, свакако, снала у изразита обиљежја ове школе.

Матуранти I гимназије у Сарајеву 1936. године

Послије првог свјетског рата Гимназија је наставила рад у новим условима. Није више била класична гимназија, али је задржала и хуманистичка одјељења и то латинског језика од трећег и грчког од петог разреда, са учењем. Од године 1933. није било одјељења у којима се учио латински језик од IV разреда, али се 1940. године отворило. Школа је иначе, радила по наставном плану и програму који је у почетку био на снази за реалне гимназије у Босни и Херцеговини, а касније је прихватила план и програм заједнички за све гимназије. Стечени репутација Гимназије је у овом периоду још више подизала и била међу најугледнијим гимназијама у држави. Стога је била и привлачна. Готово сваке године се у ову школу уписивало више од 1000 ученика. У овом периоду школовање је завршило 1243

ученика. То је, нема сумње, највећи домет школе и њен главни резултат. Број наставника кретао се од 45 до 60. У овој школи нису никада радили наставници који нису били квалификовани за своју струку. Напротив по стручном и општем образовању су се истицали и били шире циљеви. И у овом периоду школа никада није имала мање од десетак професора с докторатом наука.¹⁸ Тешко би се нашла школа у чијој је средини дјеловао

Матуранти Учитељске школе у Бањалуци 1933. године

већи број јавних и културних радника. Покретачи и уредници листова били су: др Јован Кршић, Анто Бабић, др Стјепан Томић, писци: др Каази Барух, Душан Буровић, др Марсел Шнајдер, познати сликари: Бранко Шотра и Даниел Осмо. Професори ове школе често су водили главну ријеч на годишњим скупштинама и конгресима Југословенског професорског друштва. Ова гимназија поднјела је Конгресу Удружења југословенских професора 1934. године предлог да се у школама укине вјеронаука као обавезни предмет. То је значило одвајање школе од цркве, што је у то вријеме представљало најреволуционарнији потез у области васпитања. Иако Конгрес овај предлог није уinio у дневни ред о њему се у кулоарима више говорило него о неким темама које су се налазиле на дневном реду. У запис-

¹⁸ Када се послје другог свјетског рата отворила Виша педагошка школа и Филозофски факултет кадровску окосницу сачињавали су професори који су раније радили на Првој мушкој гимназији.

МИЛАН РАБРЕНОВИЋ

ИСТОРИЈА

СРБА, ХРВАТА и СЛОВЕНАЦА

ЗА ЋАКЕ IV РАЗРЕДА ОСНОВНИХ ШКОЛА

Предложено од стране Савета Просветног Савета Бр. 308 и одобрено од
Г. Министра Просвете одлуком ОНБр. 3659 од 18. новембра 1927. године
и одлуком ОНБр. 36579 од 30. јула 1928. године

ТРИНАЕСТО ИЗДАЊЕ

ИЗДАЊЕ КЊИЖАРИЦЕ РАЈКОВИЋА И ЉУКОВИЋА
БЕОГРАД — ТЕРАЗИЈЕ

Д-р МИЛИВОЈ ПАВЛОВИЋ

ЧИТАНКА

СА ГРАМАТИКОМ

СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА

ЗА ТРЕЋИ РАЗРЕД СРЕДЊИХ ШКОЛА
ПРЕМА НАЧОВИЋЕВОЈ ПРОГРАМУ

СА ОСАМНАЕСТ УМЕТНИЧКИХ РЕПРОДУКЦИЈА

ДРУГО ПРЕРАЂЕНО ИЗДАЊЕ

Овај уџбеник препоручио је Главни
просветни савет Срб. 634 од 6 јула 1931
године и одобрио Господар Министар
просвете Слбр. 23316 од 16 јула 1931
године.

ИЗДАЊЕ
КРЕДИТНЕ И ПРИЛОЖНЕ ЗАДАТЕ ПРОФЕСОРСКОГ ДРУШТВА
БЕОГРАД, 1931

нишима сједница Наставничког савјета, непосредно пред рат, на један распис Министарства просвјете, који је носио поруку фашизирања школе, јавно је речено: „Министров распис прикрива оне, заиста разорне акције које представљају директну опасност за државу.“¹²⁷ Али, када је ријеч о наставницима ове школе треба истаћи њихове велике заслуге у утјецајима на напредно политичко васпитање школске омладине. Због оваквог рада и залагања професора Гимназија је више пута била на удару полиције и тадашњих просвјетних органа. Вођено је неколико судских процеса против професора, било је премјештања и кажњавања, али се никада у овој школи није прекидала нит прогресивних педагошких спремљена. Стога је сасвим природно што се у оваквој клими одгајао способан интелектуални кадар напредних погледа на свијет. Тај кадар је положио политички испит зрелости у периоду рата и револуције. Поред народних хероја, према подацима које је школа прикупила приликом своје Стогодишњице, у току рата су 143 ученика ове школе погинула као борци или жртве фашистичког терора. Међу погинулима ученицима су и народни хероји: Миланко Пивитковић, Јусуф Цонлић, Милић Келановић, Огњен Прица, Павле Горанин, Петар Докић, Руди Чојевац и Владимир Томаковић. Захваљујући, прије свега, саставу наставничког кадра, Прва мушка гимназија у Сарајеву афирмисала се у овом периоду као школа високог образовног нивоа. Школа је у овом, као и у претходном периоду служила за примјер другим школама и наставницима. Споменимо, уз остало, да је школа имала срећу да су јој, по правилу, на челу као директори стајали угледни просвјетни радници. Међу њима су се, културом опхођења и умјетношћу руковођена истицали Милан Буковић и Лазар Кондић.

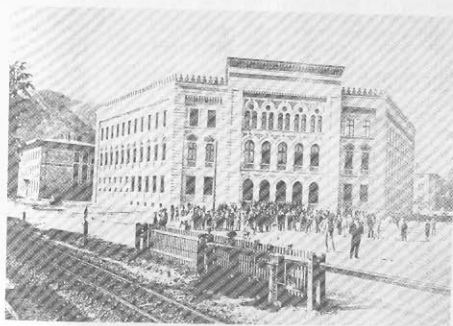
Велика гимназија у Мостару

Пуних 14 година Прва мушка гимназија у Сарајеву била је једина гимназија у Босни и Херцеговини. Године 1893. отворена је Гимназија у Мостару. Готово пуних четрдесет година то је била једина гимназија у Херцеговини. У периоду од аустроугарске окупације имала је смјер класичне гимназије и радила по истом програму као и Гимназија у Сарајеву. У овој су школи врло рано почела међу ученицима политичка кретања усмјерена против окупаторске власти. Стога је школа била стално под будном пажњом полицијских органа. Иако је током

¹²⁷ Анто Бабић, „Нека сјећања из живота моје генерације за вријеме школовања у Првој мушкој гимназији у Сарајеву“, *Споменница 75-годишњице Прве гимназије у Сарајеву*, Сарајево, 1955, стр. 40.

цијелог рата радила, из рата је изашла без два најстарија разреда. То је била посљедица полицијских мјера према овој школи у току рата.

Послије рата школа је радила прилагођавајући се најприје осталим гимназијама у Босни и Херцеговини, а затим и пракси која је владала у гимназијама у цијелој држави. И ова је гимназија програмски усмјерена као реална гимназија. Уписивала

је ученике с подручја цијеле Херцеговине. Првих година после рата уписивала су се претежно дјеца из градских насеља, док се касније нешто повећао број дјете са села. Такав састав ученика био је мање или више и у другим гимназијама. Тако је, на примјер, у 1924. години тек сваки осми ученик био са села.¹²⁸ У првој деценији после рата број ученика кретао се до 500, а касније је био у сталном успону. У школској години 1939/40. у Гимназији је било 1130 ученика.¹²⁹ У овом периоду у Мостарској гимназији испит зрелости положило је 626 ученика. То је, у ствари, у овом периоду био главни извор интелектуалног кадра у Херцеговини. Мостарска гимназија је и у овом

¹²⁸ Боро Ковачевић, цитирани рад, стр. 25.

¹²⁹ *Годишњи извјештај Гимназије за годину 1939/40.*

раздобљу свога рада, kao и у оном рапијем, имала, по правилу, стручно и културно уздигнут кадар. Међу бројним професорима које су генерације ученика запамтиле као добре педагоге споменимо: Лазара Кондића, Твртка Канаета, Данила Вукаловића, Душана Мучибабића, Хусеина Бркића, Хусемију Курта, Салка Назегића и Васу Гајића.

И у овој гимназији је био врло развијен културно забавни и друштвени живот ученика. Као и у другим школама литерарни рад је доминирао у слободним активностима ученика. У последњој деценији осјећао се снажнији утицај Комунистичке партије Југославије и Савеза комунистичке омладине Југославије, у чему су мостарски студенти играли значајну улогу. Ти утицаји напознали су на прикривену подршку једног броја наставника. Напредне Бачке традиције из прошлог периода Гим-

Полатање темеља гимназији у Приједору

назије олобене су новим револуционарним идејама, што је једно од битних обележја васпитања ученика. То се касније најочигледније испољило. У току рата погинула су три професора и 65 ученика, који су били активни учесници у револуционарним догађајима. Међу овима су и рти народна хероја: Сафет Мујић, Миро Попара и Адем Бугић.

Гимназија у Бањој Луци

Као трећа по реду оснивања отворена је Гимназија у Бањој Луци 1895. године. Градско заступство у Сарајеву тражило је да се у Сарајеву, поред класичне, отвори и једна реална гимназија. С предлогом се сагласила и Земљска влада, али се, као старији орган, Заједничко министарство финансија у Бечу супротставило томе предлогу и дало сугестију да се отвори реална гимназија у Бањој Луци, као тадашњем трећем центру у Босни и Херцеговини.¹⁰⁰ Приликом отварања наглашено је да реални смјер гимназије више одговара за наставак студија на привредним факултетима (рударства, пољопривреда и шумарство), а такав кадар ће бити врло драгоцјен с обзиром на природни потенцијал Босне и Херцеговине и његово будуће искоришћавање. Високу научну и стручну основу наставе подизао је, у пјеном првом периоду, један број професора истакнутих научних радника (Миховил Мандић, Владислав Скарић, Станко Павић, Никола Симић, Петар Скок и др.). Гимназија је до краја рата радила према наставним плановима и програмима реалних гимназија у Монархији, а послје рата прилагођавала се, у том погледу, осталим гимназијама у Босни и Херцеговини. Сасвим при крају овог периода, када се Југославија све непосредније приближавала хитлеровској коалицији, и у школама се на различите начине покушавало са пропагандом фашизма. У том погледу карактеристично је за ову школу да је у њој 1940. године уведен талијански уместо француског језика. Осим тога, изричитим распоредом Министарства просвјете, у Гимназију у Бањој Луци могао се уписати само један ђак из јеврејских породица. Гимназија је радила у једној од најкомфоријнијих школа у Босни и Херцеговини.¹⁰¹ И опрема школе (намјештај, кабинети, библиотека итд.) били су комплетнији него у другим школама. И у овом периоду у Гимназији су радили професори међу којима је било добрих стручњака. Када се говори о професорима ове школе и њиховом утицају на виспитну оријентацију ученика, треба у првом реду истаћи професора Акифа Шеремета, који се, нажалост, није дуго задржао у овој школи.

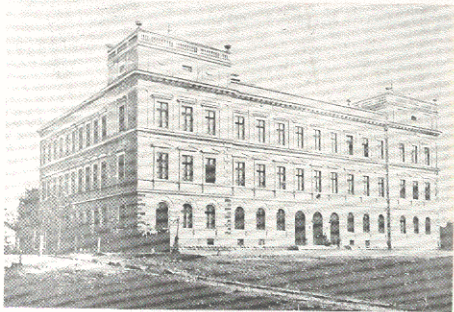
Гимназија је уписивала ученике већином из оних крајева Босанске Крајине који су гравитирали према Бањој Луци. Школа је увијек имала велик број ученика. До 1935. године школа је уписивала ученике оба пола, а тада се женска дјеца издвајају у посебну Женску гимназију. У тој години Гимназија је имала 863 ученика. И послје раздвајања растао је број ученика. У Гимназији, која се од 1935. зове Мушка гимназија, било је 1004

¹⁰⁰ Митар Пашећ, цитирано дјело, стр. 114.

¹⁰¹ За вријеме последњег земљотреса ова зграда је срушена и направљена је нова зграда за ову школу.

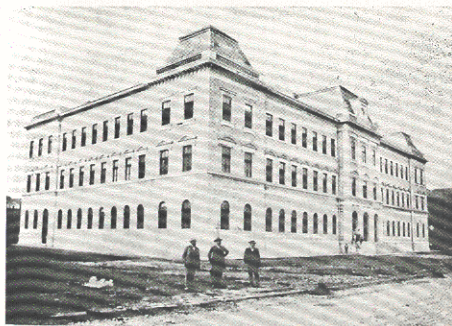
ученика. У овом периоду је 781 ученик положио испит зрелости, што је, несумњиво, њен највећи образовно-васпитни и културни домет. Ова цифра би била значајна и импозантна да је реализована и у једном далеко развијенијем културном подручју него што је била Врбаска бановина са најнижим процентом писмености становништва у том времену.

Друштвени живот ученика био је бујан. И овдје је литерарна дружина, која се у почетку звала „Младост“ а касније промијенила име у „Млада Југославија“, пружила ученицима најшире могућности у самообразовању. Дружина у којој је радио Веселин Маслеша, Викио Винтерхаалтер и др. знала је и да бира теме за литерарне састанке и да их припрема. „Кауб академичара Бања Лука“ („КАБ“) вршио је врло плодан утицај на напредна политичка кретања међу ученицима. Учешће у народноослободилачкој борби великог броја бака ове гимназије најрељефније показује резултате васпитања која су у овој школи постигнута. У народноослободилачком рату погинуо је већи број ученика, међу којима и народни хероји: Веселин Маслеша, Јосип Мажар-Шоша и Енвер Шилак.

Гимназија у Тузли

Градско вијеће у Тузли покренуло је питање отварања гимназије 1899. године. Да би се молба што прије ријешила, Вијеће је ставило на располагање 80.000 гулдена за изградњу школске зграде. Земаљска влада је препоручила Заједничком министарству тузланску молбу са напоменом да је Тузла сједиште најбројнијег и најбогатијег округа.¹⁴² Убрзо је дошла сагласност и школа је отворена почетком школске године 1899/1900. Уписано је 75 ученика, међу којима 18 Муслимана, што је посебно наглашено као добар почетак.¹⁴³ Гимназија је радила до 1915. године по програму класичних гимназија, а тада је прешла на програм реалних гимназија. Први директори били су странци, а касније домаћи професори, међу којима и Тугомир Алауповић. Какав је био стручни састав наставника види се и по томе што су готово сви између два рата били директори гимназија. И ова, као и Мостарска гимназија, имала је у току рата неприлика, и она је крај рата дочекала без два најстарија разреда.

¹⁴² Митар Папић, цитирано дјело, стр. 116.

¹⁴³ Исто.

Послије рата радила је по програму ранијих гимназија, придржавајући се наставних планова и програма, као и осталих прописа, који су важали за реалне гимназије. Имала је релативно велик број бака, који се, на примјер, у посљедњој деценији пред рат кретао између 500 и 700 ученика. С обзиром на то да су у Тузли постојала четири мања бачка дома (Просвјетини, Гајретов, Наплетков и Народне узданице) Гимназија је окупљала ученике са шире територије. У Гимназији је положио испит зрелости 482 ученика, од тога 231 Србин, 130 Хрвата, 96 Муслимана и 25 осталих. Међу матурантима био је 111 ученика.¹⁴⁴ Тузла је, нарочито првих година иза рата, била један од најактивнијих револуционарних центара у држави. Та кретања пису могла мимоићи Гимназију, тим прије што је из претходног периода наслијеђена традиција бачког бунта и протеста. Велики број ученика истицао се у току народноослободилачког рата, као и у партијском раду прије рата. Међу њима био је и истакнутији револуционар (Бранко Бујић, др Мустафа Муџеговић, Џијетин Мијатовић, Тодор Вујасиновић и др.). И овај је литерарна дружина „Петар Кочић“ представљала жарниште омадних активности. „Као центар масовног легалног окупљања и djelовања највећи значај за развијање напредног погледа на свијет и друштво међу ученицима имала је литерарна дружина „Петар Кочић“ која је од 1919. године непрекидно djelovala.“¹⁴⁵ Хусинска буна, штрајкови и djелатност Митра Трифуновића-Уче обрађивали су се и у редовима ученика Тузланске гимназије. Гимназија је једно вријеме имала три хора (мушки, женски и мјешовити), и у овом погледу стајала изнад других школа.

Друга мушка гимназија у Сарајеву

Градско заступство у Сарајеву је, као што је речено, још 1895. године тражило једну реалну гимназију. Тај захтјев је остварен десет година касније, када је у школској години 1905/1906. отворена реална гимназија друга по реду у Сарајеву, а по програмском профилу друга у Босни и Херцеговини. Школа се у почетку звала Мала реалка, а када се развила и имала старије разреде названа је је Државном великом реалком. Године 1911. на обали Миљачке за школу је направљена велика школска

зграда.¹⁴⁶ Школа је радила по програму по коме је радила и бачка реалка. За вријеме рата баци су преселени у зграду Прве гимназије, а једно вријеме била је и затворена. Послије рата, под именом Друге мушке гимназије, школа се вратила у своју зграду и радила као реална гимназија. С обзиром на то да се одмах после првог свјетског рата почело губити интересовање за класичне гимназије и класичне језике, родитељи су најрадије уписивали дјецу у реалне школе. Стога је и ова школа била у врло повољном положају када се радило о упису ученика. За цијело вријеме између два рата школа је имала највећи број ученика у Босни и Херцеговини. У периоду од 1918. до 1941. године у Другу мушку гимназију уписало се укупно 21.015 ученика и 1428 ученица. Прије оснивања Жељске гимназије у ову школу су ишла и женска дјеца. У 1939/40. школској години имала је 1341 ученика и 61 наставника.¹⁴⁷ И у овој, као и у Првој мушкој гимназији настава се одржавала на високом стручном нивоу захваљујући саставу наставника.¹⁴⁸

Записници наставничких вијећа Гимназије пружају више података о отпорима ове школе против појединих дописа просвјетних или полицијских органа, који су били уперени против ових или оних ослободућних појава у школама. Наставнички савјет је, на примјер, одбио захтјев Министарства просвјете, који се односио на организовање уписа јеврејске дјеце, као и позив Министарства просвјете да се држе предавања ученицима против Совјетског Савеза.¹⁴⁹ Ту свакако треба уздати и на достојанствену држање директора школе професора Хусеина Бркића, који је с великим ауторитетом руководио школом. У току народноослободилачког рата погинуло је или страдало као жртве фашистичког терора осам професора Друге мушке гимназије. Литерарна дружина „Алекса Шантић“ окупљала је најпрогресивније ученике. У борби са реакционарним и конзервативним снагама, у којој је учествовао један број ученика, вођа се стално била за ново, напредно. Велик број ученика ступио је у редове напредне омладине, а неколицина их је у рату и погинуло. Међу њима су били и народни хероји: Слободан Принцип-Сељо, Милан Радојевић, Бане Шурбат и Енес Орман.

¹⁴⁶ Према једној верзији приликом своје посјете Сарајеву 1910. године Франко Јосип је објаснио Градском заступству да је поцима средстава се изгради у Сарајеву једна велика школска зграда. И од тих средстава је направљена школа.

¹⁴⁷ Борђе Пејановић, цитирано djело, стр. 221.

¹⁴⁸ Професори у Сарајеву су врло често прелазили из једне гимназије у другу. Некада је то захтијевао број незаузимањих часова у једној школи, а вишак наставника за тај предмет у другој школи. Било је, међутим, помјерања наставника из политичких разлога. Требао је, понекад, развити већу концентрацију напредних наставника у једној школи.

¹⁴⁹ Јубилари извјештај Друге мушке гимназије, Сарајево, 1955, стр. 16—17.

¹⁴⁴ Есад Хорозић, „Од литерарног „Првијенчета“ преко романтичарског бунтовног „Маале Босне“ до револуционарног СКОЈ-а“ — *Гимназија Тузла 1899—1974*, Тузла, 1974, стр. 237.

¹⁴⁵ Џијетин Мијатовић, „Стварање бачких комунистичких група“, *Ослобођење*, Сарајево, 26. августа 1976. године.

Гимназија у Бихаћу

Када је Босански сабор 1911. године расправљао о мрежи школа, једино окружно мјесто које није имало ни једну средњу школу био је Бихаћ. (Травник је имао конфесионалну осморазредну класичну гимназију.) Тако је дошао ред на Бихаћ, и 1911. године отворена је Гимназија. Школа се звала Државна велика гимназија у Бихаћу, а радила је по програму класичних гимназија. Одмах послје првог свјетског рата школа је почела радити по програму реалних гимназија, и то у почетку по наставном плану и програму реалних гимназија у Босни и Херцеговини, а касније по програму који је прописиван за реалне гимназије у читавој држави. Гимназија у Бихаћу радила је као мјешовита школа, а имала је своју властиту школску зграду. У школу су уписивали ученици из крајева који су гравитирали према Бихаћу. С обзиром на укупан број становника у Бихаћу, Гимназија је имала релативно велик број ученика. Тај број кретао се од 400 до 700, а у посљедњој школској години пред рат Гимназија је имала 764 ученика.¹⁰⁰ Број наставника кретао се од 20 до 30.

Као и у осталим гимназијама, и у Бихаћу се, међу Бачким организацијама истицало литерарно друштво „Јован Скерић“. Живљи политички рад међу ученицима почиње тек од 1931. године, када је за наставника дошао pjesник Оскар Давичо. Гимназија је имала професора добрих стручњака (Владимир Периновић, Стево Миладиновић и др.). Од тога времена полицијски органи обраћају посебну пажњу на школу. Било је више истрага, искључивања ученика итд. Приликом прославе шездесетогодишњице Гимназије у школи је постављена плоча на којој је уписано 114 имена погинулих ученика и професора међу којима су народни хероји: Махмуд Бушатлија, Богдан Капелан, Махмуд Ибрахимпашевић, Стојан Матић и Есад Мишић.

У Бихаћкој гимназији од 1918. до 1941. године испит зрелости положила су 434 ученика. Гимназија у Бихаћу била је, уз гимназију у Бањој Луци и Приједору, једини пут за одлазак на високе школе и универзитете са подручја Босанске Крајине. У напредним студентским организацијама у Београду и Загребу истицали су се студенти ранији ученици ове гимназије.

Гимназија у Приједору

Међу првим гимназијама отвореним послје првог свјетског рата била је Гимназија у Приједору. Школа је отворена у децембру 1920. године. У почетку је, поред првог разреда, уписан и други разред састављен од ученика који су се приватно спре-

мали и полагали испит у Гимназији у Бањој Луци. Школа је почела радити у згради основне школе, али је одмах образован одор грађана, који се старао о прикупљању новца за изградњу посевне зграде за гимназију, која је била готова 1924. године. Гимназија у Приједору је основана као непотпуна нижа, тако се и звала. Међутим, касније су отворени најприје пети, а касније и шести разреда, да би у школској години 1925/26. била затворена она старија разреда, због малог броја ученика. Иако је број ученика био у сталном порасту (у школској години 1931/32. школа је имала 325 ученика) Министарство просвјете није дозвољавало да школа постане потпуна гимназија. Ово је, иначе, вријеме у коме се, као што је раније речено, настоји смањити број потпуних осморазредних гимназија у држави. Међутим, грађани Приједора, подстицани од грађана сусједних срезова, нису се мирили с тим да им школа остане на нивоу ниже гимназије.

Министарство просвјете се напокон сагласило и у школској години 1935/36. отворен је пети разред, с тим да се школа даље развија као потпуна гимназија.¹⁰¹ Тако су до рата испит зрелости положили три генерације. Иако се и раније осјећао живљи друштвени рад, тек од отварања старијих разреда снажније се развија политички рад међу ученицима. И овдје је литерарно друштво „Петар Кочић“ представљало центар омладинске активности. Литерарни састанци најчешће су дружали прилику да се прикривено или отвореније ученици упознају с политичким кретањима у земљи и свијету, иако је био забрањен међу ученицима било какав рад који носи политичко обиласке.

Гимназија је у то вријеме била најистакнутији културни центар у Приједору. Стога се читав културни рад у Приједору, мање или више, ослањао на наставнички кадар у Гимназији (национална културна друштва, драмски и музички живот итд.). Неки професори ове гимназије касније се истичу као научни радници (Раде Ухлик, Митхат Шахић, Шпиро Кулишић). У овој школи једно вријеме је предавао др Младен Стојановић и Акиф Шермет. Када је ријеч о наставничком кадру ове школе, треба посебно истаћи улогу Бранка Вранешевевића, који је у овој школи, као наставник и као директор, провео читаво вријеме од њеног оснивања па све до 1941. године. И ова гимназија дала је велики број бораца и првобораца, међу којима и народне хероје: Есada Мишића, Раду Кондића, Милана Егћћа и Вељка Миласевића.

¹⁰⁰ Неки подаци о раду ове школе узети су из књиге *Педесет година гимназије у Бихаћу*, Бихаћ, 1971.

¹⁰¹ *Просвјетни гласник*, год. 1935, стр. 1014.

Гимназија у Требињу

Нешто прије првог свјетског рата када су се водили шири разговори о отварању средњих школа Требињу су тражили да се у граду под Леотаром отвори гимназија. Међутим, Земаљска влада се није одазвала овој жељи па је Мостарска гимназија и даље остала једина у Херцеговини. У то вријеме у Требињу је радила трговачка школа. Одмах после рата покренуто је питање отварања гимназије. У августу 1921. године Покрајинска управа за Босну и Херцеговину обавијестила је Градски уред у Требињу: „Нека се саопшти Градском уреду да је Министарство просвјете својом уредбом од 9 августа 1921. године одобрило да се почетком школске године 1921/22. тамошња трговачка школа почне постепено претварати у нижу гимназију.“¹⁵² Тако је престало уписивање у трговачку школу а почео упис у први разред гимназије. Како је било интересовање за школу види се по томе што се у први разред уписало 97 ученика.

Прве године настава је почела у згради трговачке школе, а касније је адаптирана једна војничка касарна и којој је школа радила до краја овога периода. Гимназија је радила као мјешовита школа по наставном плану и програму за реалне гимназије. Гимназија је отворена као нижа непотпуна, али се једно вријеме развила до VI разреда и ту стала. Када је почела редукција гимназија 1929. године, и ова школа је враћена на непотпуну четвороразредну гимназију. Многе жалбе и петиције грађана Требиња нису уродиле плодом све до школске године 1936/37. када је отворен V разред, с тим да се школа развија као пупа гимназија.¹⁵³ У Гимназији су до рата испит зрелости положили двије генерације са укупно 61 учеником. Унутрашњи живот школе развијао се по узору на живот у другим гимназијама. И оваје су постојале тада дозвољене бачке организације. Најактивнији рад одвијао се у литерарној дружини. Непосредно пред рат активност напредне омладине проширила се и на ученике ове гимназије, јер су већ била бројна одјељења ученика старијих разреда. И ова школа дава у народноослободилачком рату већи број учесника, од којих је 77 погинуло. Међу њима су и народни хероји: Драгица Правица, Махмут Бушатија, Асим Зубчевић, Мирко Ковачевић, Васо Мискић и Миро Попара.¹⁵⁴

Гимназија у Бијељини

За вријеме аустроугарске окупације у Бијељини је радила трговачка школа, која је отворена међу прима у Босни и Херцеговини. Грађани Бијељине су одмах по завршетку првог свјетског рата тражили отварање гимназије, са обећањем да ће се град бринути о школској згради. Као прва послјератна гимназија у Босни и Херцеговини, Гимназија у Бијељини је почела радити у септембру 1919. године.¹⁵⁵ Школа је радила у школској згради бивше српске основне школе, а касније је направљена посебна зграда за гимназију.

Школа је отворена као нижа гимназија. Када је нарасла до V разреда, почела је радити као пуна мјешовита гимназија са програмом реалних гимназија. Школа се истичала по упису већег броја ученика, међу којима их је било више са села него у другим гимназијама. Већ у првој генерацији испит зрелости положила су 22 ученика. Ова гимназија се одржала 1929/30. године, када је била највећа редукција гимназија, јер је имала прописан број ученика како у нижим тако и у старијим разредима. У јануару 1935. године Министарство просвјете је донијело одлуку да се Гимназија у Бијељини врати на нижу гимназију.¹⁵⁶ Међутим, та одлука је укинута већ у септембру исте године, и школа је задржала статус потпуне гимназије.¹⁵⁷

Први директор Гимназије, професор Лазар Кондић, веома је заслужан што је ова школа почела радити као добро организована установа. Касније је већи број Руса, наставника сумњивог стручног образовања, спуштао образовни ниво школе. Међутим, њих су замјенили квалификовани наставници, који наставу у школи подижу на потребну висину.

У овој школи је увијек био развијен друштвени живот ученика, који се развијао у готово свим тада допуштеним бачким организацијама. Но, свакако, литерарна секција „Алекса Шантић“ пружала је најшире могућности за литерарно и културно-политичко уздизање школске омладине. Комунистичка партија је имала стално упориште у редовима ученика Гимназије, а посебно у периоду од повратка Родољуба Чолаковића и Димитрија Лопандића са робије. У школи је била врло активна „Заједница дома и школе“, чија је сарадња са школом била врло жива. Више него друге школе, Гимназија у Бијељини је одржавала везе са истакнутим научним, културним и политичким радницима, који су ступали у контакте са ученицима. Захваљујући оваквој оријентацији школе која је, као једина културна

¹⁵² Требињска гимназија 1921–1971, Требиње, 1971, стр. 33.

¹⁵³ Исто, стр. 74.

¹⁵⁴ На истом мјесту.

¹⁵⁵ Гимназија у Бијељини, Бијељина, 1969, стр. 32.

¹⁵⁶ Просвјетни гласник, год. 1935, стр. 85.

¹⁵⁷ Исто, стр. 1013.

установу у Бијељини, била под сталном пажњом напредних људи, оваје је израстао већи број касније истакнутих личности (руководилаца, писаца итд.). Гимназија је дава и бројне жртве у рату и револуцији, међу којима и народне хероје: Радојку Лакић, Мирка Филиповића и Весу Гаврића.

У овом периоду испит зрелости положила су 262 ученика. То је, вјероватно, за Бијељину и читаву Семберију једно од највећих културно-просвјетних остварења у периоду између два рата.

Прва женска гимназија у Сарајеву¹⁵⁸

Одмах после рата дозвољено је да се и женска дјеца могу уписивати као редовни ученици гимназија. Одмах се није могла отворити посебна школа, него су у Другој мушкој гимназији отворена посебна одељења за ученице. Пошто је нарастао већи број и одељења и разреда, то је у 1924/25. школској години отворена посебна школа као Прва државна женска реална гимназија у Сарајеву.¹⁵⁹ Школа је једно вријеме радила у згради Друге мушке гимназије, а касније се преселила у посебну зграду која је адаптирана за ову школу. У првој години рада Гимназија

¹⁵⁸ Када је ријеч о школовању женске дјеце у Босни и Херцеговини занимљиво је истаћи неке чињенице. Наиме, још у току аустроугарске окупације у културној јавности вођено је довољно дискусије о школовању уопште, па и школовању женске дјеце. Међутим, сматрало се, тако бар произлази из онога што је писано, да је жена предодређена за домаћинство, и само нека занимања у вези са бригом о дјети. Тако у пуну четиридесет година ради гимназије, а да се није у њих уписивала ни једна ученица. Једна таква аномалија не би се могла привисити само просвјетној политици аустроугарске окупације. Наиме, било је, као што је познато, врло много protesta и опозиционих иступања домаће јавности против ових или оних ставова и гласања режима. Ипак нити неке ствари су се, и у областима школовања, у позитивном смислу померале. Али, више него зачуђујуће је да се домаћа политичка и културна јавност готово индиферентно односила према таквом културном проблему као што је питање забране школовања читавог половине генерације. Жена се врло споро и стидљиво укључивала у редовно школовање у гимназији. Полагањем приватних испита, па и то у тек последњих неколико година окупације, почеле су прве жене у Босни и Херцеговини стицати знања у гимназији. Земалска влада је тек у августу 1918. године дозволила да се ученице које су положили приватно први и други разред редовно упишу у трећи разред. Тек после првог свјетског рата коначно је укинута ово ограничење, и ученице су се почеле уписивати у гимназију, и то у почетку само у посебна женска одељења. И у периоду између два рата принцип коедукације само је толерисан, а никад није добио „праву грађанства“. Ни у мјешовитим гимназијама, гаје год се могло образовати посебно женско одељење, нису се у иста одељења уписивала мушка и женска дјеца.

¹⁵⁹ Државна женска реална гимназија у Сарајеву — Годишњи извјештај за школску годину 1929/30, стр. 1.

је почела са седам разреда, док је осми разред радио у саставу Прве мушке гимназије.¹⁶⁰ И у овој школи је број бака растао брже него и у једној нашој другој школи. Тако је већ у другој години рада школа имала преко 500 ученица и 40 наставника. Претежан дио наставничког кадра сачињавале су жене, јер је вођена таква персонална политика. С обзиром на то да је ово била прва женска гимназија за њен наставнички кадар одабране су стручно најспособније жене професори. Наставничко језгро је касније проширивано способним професорима оба пола, који су држали наставу на потребној стручној висини.

Гимназија је радила на наставном плану за реалне гимназије. Друштвени живот и слободне активности ученица унутар школе биле су много скромније него што је то било у мушким и мјешовитим гимназијама. Постојале су само секције полуготовних организација (Јадранска стража, Црвени крст итд.). Непосредно пред рат Гимназија је по броју бака била међу највећим школама у земљи, имала је преко 1500 ученица и 70 наставника. Нису сачувани подаци о укупном броју ученица које су завршиле ову школу. Међутим, према непотпуном броју сачуваних годишњих извјештаја види се да се број матурантких крагао од 30 до 40, а у посљедњих неколико година испит зрелости полагао је преко 50 ученица. Школске године 1939/40. школу је завршило 80 ученица. Као посебну заслугу ове школе треба истаћи да је захваљујући њеном раду већи број жена стекао универзитетско образовање.

Друга женска гимназија у Сарајеву

У посљедњој школској години пред други свјетски рат Прва женска гимназија је, због нараслог броја ученица, подијељена и тако је отворена Друга женска гимназија.¹⁶¹ Обје су школе радила у истој згради.

Женска гимназија у Бањој Луци

У Мјешовитој гимназији у Бањој Луци нагло је растао број ученика, па се осјетила потреба оснивања друге школе. Пошто се сматрало да је цјелисходније да се у средњим школама одвојено школују мушка и женска дјеца, друга је гимназија отворена као женска. Школа је почела радити као нижа непот-

¹⁶⁰ Исто.

¹⁶¹ Просвјетни гласник, год. 1940, стр. 1013.

¹⁶² Мато Џаја, цитирано дјело, стр. 35.

пуна гимназија у школској години 1935/36.¹⁶² Одлуком Министарства просвјете 1939. године нижа женска гимназија претворена је у потпуну гимназију.¹⁶³

НИЖЕ ГИМНАЗИЈЕ

Нижа гимназија у Дервенту

Године 1912. отворена је нижа гимназија у Дервенту. Међутим, када је пресељена Учитељска школа из Сарајева у Дервенту, гимназија је затворена и није радила до краја првог свјетског рата. Одмах после рата гимназија је поново отворена као непотпуна реална гимназија. Једно вријеме имала је пети и шести разред.¹⁶⁴ Прилив Бака увијек је био недовољан. То је био разлог због чега је ова школа 1929/30. школске године престала да уписује ученике у први разред. У истој згради отворени су разреди грађанске школе а затворени разреди гимназије. Министарство просвјете је 1933. године истим декретом укинуло ниже гимназије у Дервенту, Стоцу, Гацку, Брчком, Фочи и Ливну.¹⁶⁵ Грађани Дервенте су у више наврата тражили поновно отварање гимназије, јер су сматрали да грађанска школа не може замијенити гимназију у центру у коме је раније била учитељска школа па укинута, да би затим и гимназије нестало. Коначно је 1937. године поново отворена нижа гимназија у Дервенту, која је ушла у други свјетски рат са три разреда.¹⁶⁶

Нижа гимназија у Ливну

Међу првим трговачким школама отвореним у Босни и Херцеговини била је Трговачка школа у Ливну (1886.). Ова школа је дочекала крај првог свјетског рата. Ливанци су одмах тражили умјесто ове школе гимназију. Тако је међу првим средњим школама отворена Нижа гимназија у Ливну.¹⁶⁷ Прије Закона о средњим школама (1929.), у времену када су се старији разреди гимназија лакше и шире отвараили, и гимназија у Ливну је отворила старије разреде, тако да је прије укидања у школској години 1929/30. имала седам разреда.

¹⁶² *Просвјетни гласник*, год. 1939, стр. 145.

¹⁶³ Борбе Пејановић, цитирано дјело, стр. 233.

¹⁶⁴ *Просвјетни гласник*, год. 1933, стр. 801.

¹⁶⁵ Борбе Пејановић, цитирано дјело, стр. 333.

¹⁶⁶ Архив Босне и Херцеговине — Фонд Покрајинске управе, бр.

Нижа гимназија у Брчком

Имала је судбину сличну судбини Гимназије у Ливну. Отворена је одмах после првог свјетског рата, а укинута 1929. године. Сукцесивно су затварали поједини разреди гимназије, а умјесто њих отвараили одговарајући разреди грађанске школе. Занимљиво је да је у 1938. години настао обрнути процес: поново се почела отварати гимназија у саставу грађанске школе и под истом управом.¹⁶⁸ Школа је у рат ушла са три разреда.

Гимназија у Босанској Градишци

Нижа гимназија у Босанској Градишци отворена је одмах после рата. То је једина нижа гимназија, која је преживјела, раније споменутој кризи гимназија 1929/30. школске године и као таква остала до краја овога периода. Када су друге ниже гимназије укидане због малог броја ученика, број ученика у овој школи је био сасвим близу границе испод које се гимназије нису могле одржати. Број ученика је касније нешто растао, тако да је у 1939/40. години школа имала 289 ученика. У школу је једно вријеме радио мали Бачки дом, а то је омогућавало упис дјеце и са шире територије.

Гимназија у Фочи

Отворена је у школској 1920/21. Дакле, међу првим у Босни и Херцеговини. Имала је исту судбину као и остале ниже гимназије са малим бројем ученика. Затворена је 1929. године, а на њеном мјесту почела је да се развија грађанска школа.

Гимназија у Гацку

Међу првим нижим гимназијама, које је отворила Покрајинска управа у Босни и Херцеговини прије него што је отварање школа постало искључива надлежност Министарства просвјете, отворена је нижа гимназија у Гацку. Године 1929. почела се постепено затварати, а мјесто не отварају грађанска школа, да би, као што је наведено, коначно била укинута 1933. године.

¹⁶⁸ Борбе Пејановић, цитирано дјело, стр. 334.

Гимназија у Стоцу

Низа гимназија у Стоцу отворена је у школској години 1923/24. Године 1929. школа се почела постепено затварати а мјесто ње почела је радити грађанска школа. Тако се Гимназија у Стоцу уgasила 1933. године а рад наставио грађанска школа са четири разреда.

РУСКЕ ГИМНАЗИЈЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Послије пораза на Криму, белогардијски командант генерал Врангел повукао је са осталима војску у Цариград. С војском се повлачио и један број цивилног становништва, међу којима је било и омладине. То су биле уже породичне официре, као и други који су се компромитовали у борби са бољшевицима, те нису смјели чекати нову власт у Русији. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је међу првим државама испунила своју обавезу за ове избјеглице. Емигранти су имали посебну наклоност тадашњег регента, а касније краља Александра Карађорђевића. Емигрантима је дозвољено уселивање у нашу земљу, гдје им је пружена свака помоћ. И белогардијци и политички режим у Краљевини сматрали су да је то само привремени боравак и да ће се након „слома“ бољшевичке власти белогардијци вратити у Русију, а да они, када се врате, неће заборавити услуге које им се чине у нашој земљи. Пошто су се изгледали за повратак смањивали, то је питање емиграције рјешавано на дужи рок. Пошто је иза рата недостајало интелектуалног кадра у свим областима, а међу емигрантима је било највише тога кадра (правог или самозваног) то су они размјештани по разним службама у цијелој земљи, а, као што је раније речено, постављани су и за наставнике разних школа.

У 1922. години отворене су три гимназије за ученике из руских емигрантских породица. Двије су отворене у Босни и Херцеговини, у Сарајеву и Билећи, а трећа у Стришћу, у Словенији. Уписано је укупно 1150 ученика у те три школе. Ове гимназије су у то вријеме спадале међу средње школе са највећим бројем ученика. Гимназија у Сарајеву носила је назив „Руски корпус“, у Билећи „Донски корпус“ а у Стришћу „Кримски корпус“. Мањи број ученика и из наших породица, из мјеста дје су школе радиле, примљен је у ове гимназије. Школе су имале полувојничку организацију (строга дисциплина, униформа, тјелесна вјежбања итд.). Имале су и посебне наставне планове и програме, а добиле су и статус јавних школа са рангом потпуне гимназије. Као програмска основа служило је наставни план реалних гимназија. Национална група предмета прог-

рамски је била усмјерена према задацима који ће ове ученике, наводно, очекивати при повратку у Русију. Усљед овакве програмске оријентације у овим школама се стичао сиромашнија наобразба из нашег језика, као и из историје, географије и књижевности наших народа. Програм из области математичких и природних наука био је на нивоу програма наших реалних гимназија. Нису се предавали ни класични језици. Стога се највећи број ученика послаје положеног завршног испита уписивао на техничке факултете (техника, агрономија и шумарство). У програму васпитних мјера и утицаја на ученике у овим школама су доминирале двије наставно-васпитне цјелине које су се међусобно допуњавале. Радило се, прије свега, о оданости и привржености царској Русији што је подразумевало мржњу према бољшевизму и комунизму уопште. Друго истакнуто подручје васпитног дјеловања било је подизање и ширење вјерских православних осјећаја. Живот у школи и интернату, поред вјерске наставе, карактеришу обреди православног култа од буђења до вечерњег лијегања, као и при свим јубиљима. Школе су имале своје капеле и свештенике.

Министарство просвјете је повремено слаало своје инспекторе у ове школе, иначе, ове гимназије су биле потпуно затворене и без било каквих веза са редовним државним гимназијама. Наставу су, са ризиком изузетима, одржавали Руси, претежно официри, који нису имали никакву везу с професорима државних школа и њиховим организацијама. Школе су биле под руководством главне емигрантске организације на чијем челу су стајали углавном виши официри. Они су вршили контролу над наставом и васпитањем. „Донски кадетски корпус“ у Билећи посетио је, на примјер, и лично генерал Врангел. Колико је било стадо Министарству просвјете од ових школа види се на примјер, и по томе што је сам министар просвјете одредио Радошана Кошутића, иначе руског ученика, да изврши детаљан преглед школа и да њему лично поднесе извјештај.¹⁰⁹ Кошутић је извршио преглед сва три корпуса (гимназије) и подnio извјештај. То је, вјероватно, риједак документ који је поднесен непосредно министру. Све то свједочи колико је тадашњем режиму било стадо од овога школовања.

„Донски корпус“ преселио се 1926. године из Белеће у Горажде, а из Горажда је преселио 1934. године у Балу Цркву

¹⁰⁹ Овај извјештај у цјелини је објављен у *Гласнику Југословенског професорског удружења* од 1922. Ово је једини инспекторски извјештај који се појавио у овом часопису, и готово једини текст који се односи на ове школовање. С обзиром на то да су се у то вријеме на челу Удружења професора и у редакцији часописа налазили врло истакнути и напредни професори (Јаша Продановић, Милан Богдановић и др.), који су имали другачије поглед на ове школовање него инспектор Кошутић, до објављивања је дошло, највјероватније, интервенцијом самог министара или Министарства просвјете.

у Банату. И у Билећи и у Горажду школа се налазила у војним догорицама наслијеђеним из времена аустроугарске окупације. Треба на крају рећи да је из ових гимназија отишао на високе школе већи број бака, који су касније до краја радили као грађевинари, архитекти, агрономи или шумари у нашим привредним организацијама. Упркос кадетском васпитању у гимназијама, ипак је током школовања на факултету и касније један број ступио у редове напредне омладине, а међу њима је било и првобораца у народноослободилачкој борби.

СТРУЧНО ШКОЛСТВО

Мрежа стручног школства између два рата у Југославији састојала се од средњих стручних школа, нижих стручних школа, занатских школа, те посебних облика стручног оспособљавања женске омладине кроз разноврсне повремене течајеве стручног усавршавања. Стручне школе ушле су у пову заједничку државу онакве какве их је затекао крај првог свјетског рата. Затечени облици стручног образовања у појединим крајевима били су, упоређивано међусобно, далеко разноврснији и неуједначенији него што је био случај са општеобразовним школовањем, о чему је раније било ријечи. Оно се разликовало по трајању школовања, по утврђеном рангу појединих школа, по одласу опште и стручне наобразбе, као и по предспреми која се тражила за упис у поједине врсте школа. Постојале су читаве привредне и друштвене области за које у појединим крајевима није постојао никакав облик стручног школовања ни на једном нивоу. И то је била једна од карактеристика наслијеђене праксе. Гледајући најглобалније, може се рећи да су била два подручја која су се разликовала између себе, а унутар њих је било доста заједничких елемената у стручном школству. То су, на једној страни, Србија и Црна Гора, и на другој страни крајеви који су били у саставу Аустро-Угарске Монархије. У крајевима који су били под Аустро-Угарском Монархијом, а посебно у Словенији и Хрватској, стручно школство је било далеко развијеније него у источним дијеловима Југославије. Тако, на примјер, од укупно 31 трговачке академије, колико их је било у држави 1928. године, на територији Србије била је само једна — у Београду. И за ово школство, као и за општеобразовно, јавила се одмах у почетку тенденција унифицирања. Потреба уједначавања рада у стручним школама је била нужна самим тим што су се почеле оснивати поједине стручне школе тамо гдје их опште није било, а за њихов рад служила је традиција одговарајућих школа из крајева у којима су раније радиле. Стога је и први школски закон усвојен о стручном школству. У марту 1922.

године донесен је Закон за занатске, женске занатске и средње техничке школе.¹⁰⁹

Општеобразовне школе биле су програмски ближе једна другој без обзира на наслијеђену традицију из појединих крајева. Међутим, стручно школовање било је врло разноврсно како по наставним програмима, наставним методама, тако и по многим организационим питањима. Ако се овема додају и велике разлике које су постојале у ранијем периоду, онда се види пред каквим сложеним задацима се налазило питање унифицирања ових школа у новој заједничкој држави. Стога се одмах после рата почело радити на уједначавању бар основних питања ових школа. Тај посао се одуговлачио, тако да су и при крају овога периода, и поред свих настојања, остале неуједначености у наставно-програмској и организационој пракси појединих стручних школа. Ово се нарочито односи на ниже стручно школовање, за које су најчешће прописиване само основне смернице као заједничке, док су многа питања, међу којима и дијелови програмске основе, препуштени појединим бановинама, градским центрима, или одговарајућим привредним организацијама (коморама, удружењима, већим предузећима итд.).

Стручно школовање састојало се од: средњих стручних школа, из којих је излазило средње техничко кадар; нижих стручних школа, у којима се стичала спрема квалификованог радника; занатских школа, у којима су се изучавали разни занати. Посебну прсту стручног школовања сачињавале су разне стручне школе за образовање женске омладине. За упис у средње стручне школе тражила се предспрема, тј. завршена четири разреда гимназије или грађанске школе, а настава је трајала четири године.

За упис у ниже стручне школе била је довољна завршена четворазредна основна школа, а школовање је трајало двије до три године. Ниже стручно школовање имало је два типа наставе. Наиме, постојале су посебне школе које су имале своје радионице у којима се обављала и теоретска и практична настава. И друго, ученици су били у радном односу и практично обучавали вршили у занатским радионицама или другим производним погонима, а после рада ишли су на теоретску наставу у такзване шетрске школе, које су биле најчешће у саставу мјесне основне школе. Ових посљедњих је било највише и радиле су у готово сваком градском центру.

Од средњих стручних школа најбројније су биле трговачке академије. Док је за неке средње стручне профиле постојао мали број школа (пољопривредни, медицински, шумарски итд.), било је привредних области и друштвених служби за које није уопште постојала ни једна школа с рангом средњег образовања.

Када се говори о рангу стручних школа, поред средње и ниже стручне спреме постојале су неке школе, као што су, на примјер, биле двогодишње трговачке академије, које су пружале образовање више од онога које се стичало у нижим стручним школама, а ипак нису третиране као средње стручне школе.

Међу карактеристикама школске политике између два рата треба, свакако, истаћи крајњу немарност према стручним школама. Ове школе су до 1927. године спадале у ресор просвјете, а тада су Финансијским законом за 1927. годину премјењене у ресор Министарства индустрије и трговине.¹¹⁰ Када су ове школе биле у саставу Министарства просвјете, оне су више третиране као подручје производње и привреде, а мање као област просвјете и културе. Обратно је било када су ступиле у ресор индустрије и трговине, који их је сматрао више просвјетом и образовањем него производњом и индустријом. Тако се стручно школовање нашло, и под једним и под другим руководством, у једном спородијелом положају у односу на друге задатке одговарајућих ресора. Ово је школовање оавку судбину наслиједило, са малим или већим коректурама, и у периоду после другог свјетског рата, прелазећи такође из просвјете у одговарајуће стручне ресоре и поново се враћајући у просвјету, маи из просвјете у привредне ресоре. Дакале, никада нису ове школе биле у првом плану органа који су руководили школама. Ово се може, по нашем мишљењу, узети као правило, иако је било, у овом погледу, и позитивних изузетака у руковођењу неким стручним школама.

Стручно школовање у Босни и Херцеговини чинило је најспоријомашину док укуне школске мреже, и то како у ранијем тако и у периоду између два рата. Ово се посебно односи на средње стручне школе. Крај првог свјетског рата затекао је само двије средње стручне школе (Средњу техничку школу у Сарајеву и Трговачку академију у Сарајеву). Поред ове двије школе за вријеме цијелог периода старе Југославије отворене су само три средње стручне школе, и то двије непосредно пред рат (Трговачка академија у Мостару и Средња техничка школа у Бањој Луци) и једна која је отворена раније (Трговачка академија у Брчком, која је касније пресељена у Бању Луку).

Нешто ширу мрежу чиниле су ниже стручне и занатске школе.¹¹¹ Но, и ове школе су се споро отварае, тако да тај кадар није могао задовољити ни потребе иначе спорог привредног развитака.

¹¹⁰ Исто

¹¹¹ Крај првог свјетског рата затекао је неколико занатских школа, једну шумарску школу, четири више дјеловачке школе, као и неколико трговачких школа, које су по номенклатури спадале у ниже стручне школе. Поред ових школа радно је и већи број краћих или дужих теачева за осposбавање нижег стручног кадра (дугари, кожари, текстилци, пољопривредни радници итд.).

¹⁰⁹ Цитирани Јубиларни зборник, стр. 403.

За стручно školство у цјелини у Босни и Херцеговини карактеристична је чињеница да у овом периоду није отворена ни једна школа са новим стручним профилом, него су се одржавале затечене стручне школе и отварале нове са истим наставним задацима. Првих година иза рата наставна и организациона питања стручних школа рјешавана су према законским прописима, наставним плановима и програмима из претходног периода, а тек су се повремено укључивале у заједничке токове одговарајућих стручних школа у цијелој земљи.

Средња техничка школа у Сарајеву

Средња техничка школа у Сарајеву отворена је, као прва ове врсте на Балкану, у октобру 1889. године.¹² Школа је отворена да би се у њој образовао средњи стручни кадар за три привредне области за које је окупациона власт била најзаинтересованија (шумарство, рударство и грађевинарство). Из ове школе изашао је први домаћи технички кадар, који се са посебним успјесима укључивао у одговарајућу привредну производњу. Захваљујући овој школи, већ у претходном периоду Босна и Херцеговина је добила први домаћи средњотехнички и инжењерски кадар. Школа је више пута допуњавала и проширивала наставне планове и програме, прилагођавајући се текућим потребама за стручним профилима. Из првог свјетског рата школа је изашла са три своја одсјека: Архитектонско-грађевински, Машински и Индустрijско-дрварски. Као таква остала је и у овом периоду уз неке мање измјене у наставним плановима и програмима. У току рата овој школи су се прикључивали и неки облици нижег стручног образовања, као и школа за стручно школовање кадрова запослених у производњи. У саставу Средње техничке школе једно вријеме је радио и Одсјек за геодете у који су се примали ученици са завршених шест разреда гимназије. Тако је Средња техничка школа постала вјероватно први школски центар у држави, какав ће тек у наше вријеме постати готово редован облик организовања средњег и стручног школовања. За цијело вријеме рата ове школе у њој су радили инжењери одговарајућих профила, који су се истicali као стручњаци. Стога је школа имала чедни положај у техничком образовању у цијелој држави. Као најстарија школа ове врсте, а уз то добро организована и вођена, служила је као примјер. Њена искуства, посебно у периоду унифицирања техничког школовања, служила су као поуздана пракса.

У 1936. години школа се уселила у нову зграду, која је спадала у најсолидније школске грађевине у земљи. Тада се школа

снабђела савременим наставним средствима (кабинети, радионице итд.), добила довољно простора за све облике стручног рада, којих је било више него и у једној тадашњој школи у

Магистранти Трговачке академије у Сарајеву 1926. године

земљи. Наиме, поред три одсјека са рангом средњег стручног образовања, у саставу школе радиле су: Мајсторска дјеловедска вечерња школа, Машка занатска школа, Стручна текстилна школа, Стручна продајна школа занатског смјера града Сарајева и Пушкарска школа.

Године 1920. у Средњој техничкој школи отворена је Мајсторска дјеловедска вечерња школа, у којој је школовање трајало три године, а настава се одржавала у вечерњим часовима, јер су полазници школе били запослени у грађевинским и индустријским предузећима. Пошто су полазници радили у стручним радионицама, то је настава била само теоретска. На крају школовања полагао се завршни испит. По завршеном школовању овај кадар је врло радо преузиман на радна мјеста грађевинских и машинских послова. Ово школовање спада међу најраније облике образовања одраслих у цијелокупном школству Босне и Херцеговине.

Машка занатска школа припојена је Средњој техничкој школи у школској години 1932/33. и од тада се школа служ-

¹² Митар Пашић, цитирано дјело, стр. 125.

бено назива „Државна средња техничка школа и мушка занатска школа“. Капије јој је још наслов проширен када је названа школом „Витешкој Краља Александра Уједињитеља“. У истој школској години Средњој техничкој школи припојена је Стручна занатска школа занатског смјера града Сарајева, а похађали су је тадашњи шегрти који су учили неки од следећих заната: аутомеханичарски, машински, браварски, инсталатерски или умјетне занате. Године 1934. у сатав школе ушла је Стручна текстилна школа из Сарајева и дотадашња Пушкарска школа из Ужича.

Иако је школа, као што се види, представљала свјеврстан образовни комбинат, ипак је основна усмјереност школе у овом периоду била на три одсјека: Архитектонско-грађевински, Машински и Индустриско-дрварски. У својој историји школа је више пута мијењала не само наставне планове него и стручне профиле. До 1900. године школовање је трајало три године, а тада је уведена и четврта година. Прије првог свјетског рата имала је Грађевински и Шумарски одсјек. Одама послје првог свјетског рата школа је почела радити са два одсјека (Архитектонско-грађевински и Машински). Када је 1927. године укинута Дрварска индустријска школа у Дрвару и двогодишња Шумарска школа у Сарајеву, образован је Индустриско-дрварски, као трећи одсјек ове школе. Тако је и школовање индустријско-дрварског кадра у Босни и Херцеговини подигнуто на степен средњег техничког образовања. До уједначавања наставних планова и програма школа је радила по затеченим плановима и програмима. И нови Индустриско-дрварски одсјек програмски је дошао до наставног програма комбинацијом програма ранијих школа у Дрвару и Сарајеву, који су проширени и прилагођени четворогодишњем школовању. Мање измјене у програмима вршене су више пута. Министарство трговине и индустрије утврдило је нове наставне планове за сва три одсјека у мају 1938. године.¹³³ Заједнички наставни планови и програми били су једино из српскохрватског језика и страних језика (француски или немачки). Цијела стручна настава се по одсјекима разликовала у наставним плановима и програмима. Стога догосимо изворно наставне планове за сваки одсјек.¹³⁴

¹³³ *Годишњи извјештај школе за школску годину, 1937/38.*, Сарајево, 1938, стр. 7.

¹³⁴ У наставним плановима и програмима ове школе, као и у другим стручним школама, није се укључивала вјерска настава, која је у наставним плановима општеобразовних и учитељских школа стајала на челу планова, а са њом су почињали и програми.

Наставни план Архитектонско-грађевинског одсјека:

Редни број	ПРЕДМЕТ	Број недјељних часова			
		I	II	III	IV
1.	Српскохрватски језик и књижевност	3	2	2	2
2.	Француски или немачки језик	2	2	2	2
3.	Земљопис и историја	2	3	—	—
4.	Математика	6	5	2	2
5.	Физика	3	2	—	—
6.	Хемија с технологијом	3	2	—	—
7.	Наука о грађевинском материјалу	—	3	—	—
8.	Нацртна геометрија с перспективом	6	4	2	2
9.	Просторучно цртање	4	3	3	3
10.	Грађевинска конструкција с вјесбањем	8	4	4	—
11.	Грађевинарство са пројектовањем	—	—	5	9
12.	Пољопривредно грађевинарство	—	—	—	4
13.	Уређење градова	—	—	2	—
14.	Наука о условима и историја архитектуре	—	3	3	—
15.	Путеви, железнице, мостови и хидротехника са вјесбањем	—	—	6	9
16.	Статика и армирани бетон	—	4	4	5
17.	Геодезија са вјесбањем	—	—	2	4
18.	Грађевинско пословање и прописи	—	—	—	4
19.	Књиговодство	—	—	1	—
20.	Хигијена	—	—	1	—
21.	Практична настава	5	5	5	—
22.	Феријална пракса 4 недјеље годишње	—	—	—	—
Укупно:		42	42	44	44 ¹³⁵

Завршни испит, који се до 1929. године звао „испит зрелости“, у овом одсјеку полагао се писмено из српскохрватског језика, а усмено и писмено из статике и армираног бетона, пројектовања зграда и пројектовања путева, железница и мостова.

¹³⁵ Овај, као и наставни планови за друга два одсјека преузет је из *Годишњег извјештаја школе за школску годину 1937/38.* стр. 7—9

Усмени испит полагао се из грађевинских конструкција, статике и армираног бетона.

Наставни план Машинског одсјека:

Реални број	ПРЕДМЕТ	Број недељних часова			
		I	II	III	IV
1.	Српскохрватски језик и књижевност	3	2	2	2
2.	Немачки и француски језик	2	2	2	2
3.	Земљопис и историја	2	2	—	—
4.	Математика	7	6	4	—
5.	Физика	4	—	—	—
6.	Хемија и хемијска технологија	3	2	—	—
7.	Нацртна геометрија	4	2	—	—
8.	Техничко цртање	5	—	—	—
9.	Механика	4	3	3	—
10.	Термодинамика	—	3	—	—
11.	Механичка технологија	3	4	3	2
12.	Елементи машина са вјекбањем	—	6	6	3
13.	Парни котлови клипне парне машине парне турбине и локомотиве	—	3	4	5
14.	Хидраулика хидрауличне машине и пумпе	—	—	3	5
15.	Челичне конструкције и дизалице	—	—	3	3
16.	Мотори са унутрашњим сагоревањем	—	—	—	6
17.	Основи електротехнике и електричне машине	—	—	3	4
18.	Загријавање, провјетравање и хлађење	—	—	2	—
19.	Енциклопедија грађевинарства	—	2	2	—
20.	Машинска постројења	—	—	—	3
21.	Аутомобилизам и ваздухопловство	—	—	—	2
22.	Рачунање и прописи у машинским постројењима	—	—	—	2
23.	Хигијена	—	—	1	—
24.	Књиговодство	—	—	1	—
25.	Практична настава (зидарска, столярска, ковачка, ливничка, браварска, механичка и лабораторије)	5	5	5	5
26.	Феријална пракса 4 недеље годишње	—	—	—	—
Свега:		42	42	44	44

Завршни испит полагао се писмено из: српскохрватског језика, механике, елементарне машина, челичних конструкција и дизалица, а усмени испит из: механичке технологије, парних котлова, клипних парних машина, турбина, локомотива, мотора са унутрашњим сагоревањем, основа технике и електричних машина.

Наставни план Индустијско-дрварског одсјека:

Реални број	ПРЕДМЕТ	Број недељних часова			
		I	II	III	IV
1.	Српскохрватски језик	3	2	2	2
2.	Талијански или немачки језик	2	2	2	2
3.	Земљопис и историја	2	3	—	—
4.	Математика	6	6	3	—
5.	Физика	3	2	—	—
6.	Хемија и хемијска технологија	2	2	3	3
7.	Нацртна геометрија	3	3	—	—
8.	Техничко цртање	3	3	3	3
9.	Механика и статика	3	3	3	—
10.	Механичка технологија	2	2	4	4
11.	Шумска ботаника са анатомијом и пошлагањем дрвета	4	—	—	—
12.	Технологија дрвета	—	—	—	4
13.	Елементи машина и наука о машинама	3	3	3	3
14.	Основе електротехнике и електричне машине	—	—	3	3
15.	Дрвене конструкције и енциклопедија грађевинарства	—	3	3	—
16.	Индустијске инсталације	—	—	4	6
17.	Геодесија	—	—	2	2
18.	Трговина дрветом и књиговодство	—	2	3	—
19.	Техничко пословање и прописи	—	—	—	3
20.	Хигијена	—	—	—	1
21.	Ватрогасне вјежбе	—	—	—	2
22.	Практична настава (зидарска, столярска, ковачка, браварска, механичка и лабораторије)	6	6	6	6
23.	Феријална пракса 4 недеље годишње	—	—	—	—
Свега:		42	42	44	44

Завршни испит се полагао писмено из: српскохрватског језика и књижевности, механике, статике, трговине дрветом, књиговодства и индустријских инсталација, а усмено из: технологије дрвета, механичке технологије, хемије и хемијске технологије, елемената машина, науке о машинама, индустријских инсталација, основа електротехнике и електричних машина.

Школа је била изванредно добро опремљена за извођење очигледне стручне наставе. За ову сврху одлајала су се средства из буџета школе, а поред тога већи број грађевинских и индустријских предузећа у која су одлазили свршени ученици поклањао је школи разноврсна учила. Школска радионица је, поред осталог, имала 35 радних мјеста за електро струку, столарница је располагала са 39 радних мјеста, ковачница са 27 радних мјеста, лег токарских стројева, малу електричну централу, универзалну машину, два аутомобила, неколико агрегата итд. Затим треба истаћи посебне машинске, грађевинске, геодетске и друге збирке, као и богато снабђене кабинете за хемију и физику.¹⁷⁶ Захваљујући оваквим условима и добро вођеној настави, ученици су се са потребном умјешношћу укључивали у производњу и одговарајућа предузећа. Свршени ученици средњих стручних школа, као што је раније речено, нису могли наставити школовање на одговарајућим факултетима. Стога се већи број ученика Средње техничке школе уписивао на техничке факултете у иностранству (претежно у Прагу), гдје су врло брзо ступали у редове најбољих студената.

За шизело вријеме рада школа је имала врло стручан инжењерски кадар, који је вођо стручну наставу, а за општеобразовне предмете постављани су такође квалификовани професори. До краја овога периода у школи је радило око 250 професора, међу којима су се истицали др Јосип Голдбер, др Тугомир Алауповић, инж. Јосип Вашић, инж. Метод Слобода, инж. Оскар Гроф, др Буро Протић и др.

Школа је 1929. године прослављала 40-годишњицу и том приликом издала Споменницу у којој су сачувани и подаци о доданим ученицима. До 1929. године у школу се укупно уписало 1526 ђака, а завршни испит је положило 457 ученика. Нисмо могли доћи до тачних података о броју ученика у последњих 11 година. Међутим, према неколико сачуваних годишњака школе види се да је школа имала већи број ученика. Тако, на примјер, у школској години 1939/40. школа је имала 347 ученика у три средњошколска одјека, међу којима је било свега 17 ученица.

Као и у осталим школама, у Средњој техничкој школи постојале су тада дозвољене бачке организације. У последњих не-

колико година пред рат међу ученицима је била врло развијена напредна омладинска активност. У школи је организован и један бачки штрајк у 1936. години, који је ушао у историју напредних политичких кретања међу средњошколском омладином у Босни и Херцеговини. Нису прикупљени ни сребрени подаци о активном учешћу ученика у народноослободилачком рату и револуцији, али се зна да се у редовима бораца и првобораца нашао већи број ученика ове школе, од којих су многи и поинули.

Трговачка академија у Сарајеву

Градско поглаварство у Мостару тражило је од Сабора 1911. године да се у Мостару отвори Трговачка академија. Захтев је мотивисан живом трговачком размијеном са Далмацијом и источним земљама и било је предложено да се у наставни програм уведе учење талијанског, албанског или новогрчког језика. Земаљска влада је сматрала да је за прву школу ове врсте ипак Сарајево погоднији центар. Тако је школа отворена на врло свечан начин у октобру 1912. године.¹⁷⁷ Трговачка академија је прва школа која је одмах имала свој властити статут, по коме се види да је школа организована по узору на одговарајуће школе у Монархији, и да је програмски усмјерена на образовање кадра у трговини. За вријеме првог свјетског рата није прекидала рад, који је континуирано наставила и после рата.

Док су радиле трговачке школе, у Трговачку академију се уписивао највећи број ученика из ових школа, а касније из грађанских школа и један мањи постотак из гимназија. Абитуријенти, како су се звали ученици који су ову школу завршавали, запошљавали су се у трговини и банкама. Стручни кадар за ове области се између два рата регрутовао, углавном, из ове школе.

Трговачка академија је одмах после рата радила по наставним плановима и програмима из ранијег периода. Године 1923. Министарство трговине и индустрије — Одјељење за Босну и Херцеговину донијело је посебан наставни план и програм за ову тек отворену Трговачку академију у Брчком. То још није било ујединачавање програма школа у цијелој држави. Занимљиво је овдје навести да је тада Министарство просвете руководило трговачким академијама у Хрватској и Војводини, а школе у осталим крајевима спадале су у ресор трговине и индустрије.¹⁷⁸ У наставном програму из 1923. године није се налазио

¹⁷⁶ Годишњи извјештај школе за школску годину 1933/34, Сарајево, 1934, стр. 33—45.

¹⁷⁷ Митар Папић, *гитирано дјело*, стр. 138.

¹⁷⁸ Цитирани *Јубиларни зборник*, стр. 410.

ни један предмет из националне групе предмета, осим српскохрватског језика. Остао је план какав је био прије рата, с тим што су неки предмети названи другим именом. Ево тога наставног плана:

Редни број	ПРЕДМЕТ	Број недјељних часова				
		I	II	III	IV	
1.	Српскохрватски језик	4	3	2	2	11
2.	Њемачки језик	4	4	4	3	15
3.	Француски језик	4	4	4	3	15
4.	Економска географија	2	2	2	2	8
5.	Трговачка историја	2	2	2	2	8
6.	Математика	2	2	—	—	4
7.	Политичка рачуница	—	—	2	2	4
8.	Трговачка рачуница	3	3	3	2	11
9.	Наука о трговини	3	—	—	—	3
10.	Кореспонденција	—	3	2	2	7
11.	Књиговодство	—	3	3	5	11
12.	Право	—	—	2	2	4
13.	Народна економија	—	—	—	3	3
14.	Цариништво	—	—	—	2	2
15.	Физика	2	—	—	—	2
16.	Хемија с технологијом	2	2	2	—	6
17.	Познавање робе	—	—	2	2	4
18.	Стенографија	2	2	—	—	4
Свега:		30	30	30	32	122 ¹²⁹

Уједначавање наставних планова и програма ових школа ишло је спорије него код других школа. То је, с једне стране, било условљено затеченим различитостима и, с друге стране, чињеницом да је било крајева (Србија) у којима ових школа није уопште било. Крајеви у којима су затечене овакве школе држали су се, углавном, своје традиције у раду школа. Тако се понекад отезало с увођењем већ утврбених прописа и програма. Уједначавање је ишло спорије, иако се на томе почело прије радити него у другим школама. Наиме, 1921. године у Београду је одржана конференција представника трговине из цијеле земље, на којој је закључено „да је неопходно потребна унификација трговинске наставе и цијелој Краљевини и да је неопходно потребно да се целокупна трговинска настава стави у ресор Министарства трговине и индустрије.“¹³⁰

¹²⁹ Први годишњи извјештај Трговачке академије у Брчком, Брчко, 1924. године, стр. 52.

¹³⁰ Цитирани Јубиларни зборник, стр. 409.

При крају овога периода усталио се сљедећи наставни план трговачких академија:

Редни број	ПРЕДМЕТ	Број недјељних часова				
		I	II	III	IV	Свега
1.	Српскохрватски језик	3	3	3	3	12
2.	Њемачки језик	4	4	4	4	16
3.	Француски језик	4	4	4	4	16
4.	Национална историја и историја трговине	2	2	2	2	8
5.	Општа и економска географија	2	2	2	2	8
6.	Математика	3	2	—	—	5
7.	Политичка аритметика	—	—	2	2	4
8.	Трговачка рачуница	3	2	3	2	10
9.	Наука о трговини	2	2	—	—	4
10.	Књиговодство и контоар	2	3	3	3	11
11.	Трговачка кореспонденција	—	2	2	2	6
12.	Народна економија	—	—	2	3	5
13.	Хемија с технологијом и познавање робе	3	3	2	3	11
14.	Трговачко, чековно, поморско и мјесично право	—	—	3	2	5
15.	Стенографија	2	2	1	1	6
Свега:		30	31	33	33	127 ¹³¹

Послије завршеног четвртог разреда полагао се завршни испит. Испит је био писмени и усмени. Писмени испит се полагао из: српскохрватског, њемачког, француског језика, књиговодства, трговачке аритметике и узорне пословнице (контоара). Поред ових предмета који су селагали и усмено још је усмени испит обухватао из „трговачког земљопоседа, познавања Балкана, познавања робе, хемијске технологије, трговачког законодавства и науке о трговини.“¹³²

Професори трговачке академије чешије су конзултовани када се радило о појединим питањима из области трговине и банкарства, а у школи су повремено одржавани и краћи тежјеви из ових области. Одмах иза рата школа је организовала и курсеве за стране језике.

Критерији у оцјењивању ученика били су нешто строжији него у другим крајевима. Школску годину без поправних испита завршавало је просјечно 50%—60% ученика.

¹³¹ Борбе Пејановић, цитирано дјело, стр. 280.

¹³² Исто, стр. 279.

Као и у осталим школама ученици су имали своје Бачке организације. Осим тога, имали су и посебне организације у којима су се вјежбали у банкарском и у трговачком пословању.

Нису сачували годишњи извјештаји, а ни други подаци на основу којих би се могло пратити кретање ученика. Зна се да је школа, док је била једина у Босни и Херцеговини, уписивала већи број ученика. Упрзбо због тога ни једна школа у Босни и Херцеговини није уписивала ученике са шире територије него ова школа. С друге стране, то је била школа у којој је било најмање ученика са села. На примјер, у школској години 1939/40. од укупно 228 ученика са села је било свега 12 бака.

Трговачка академија у Брчком

Брчко се рано почело издавати у сјеверном дијелу Босне као трговачки центар. Брчаци су међу првима у Босни и Херцеговини тражили да се отвори трговачка школа. Тако је међу прве три трговачке школе отворена и школа у Брчком (1885. године). Отварањем ниже гимназије после рата утисла се ранија трговачка школа. Грађани Брчког нису били задовољни прекидањем традиције школовања кадра за трговину. Пошто су већ имали нижу гимназију, тражили су отварање трговачке академије. Рјешењем Министарства трговине и индустрије, у августу 1923. године, одобрено је отварање првог разреда трговачке академије. Тако је почетком школске године 1923/24. почео рад у Трговачкој академији у Брчком.¹⁸¹ Школа је отворена у просторијама ниже гимназије и радила је неко вријеме под истом управом, а наставу су, углавном, одржавали наставници гимназије. Школа је у почетку радила по наставном плану и програму Трговачке академије у Сарајеву, а касније се програмски прилагођавала осталим трговачким академијама у држави.

Школа је почела радити са 36 ученика, и није се могла развити у установу с већим бројем ученика. То је био један од разлога затварања школе у 1931/32. школској години и њеном пресељењу у Бању Луку. У години затварања имала је укупно 68 ученика и 4 наставника.

Трговачка академија у Бањој Луци

Трговачка академија у Бањој Луци почела је радити у школској години 1931/32. Радила је по наставним плановима и програмима који су важали и за остале школе ове врсте. Као и

друге средње школе у овом крају, и трговачка академија је уписивала ученике претежно са територије Босанске Крајине. Иако школа није имала одговарајући смјештај, спадала је у трговачке академије с већим бројем ученика. У последњој школској години пред рат у школи је било 336 ученика и 18 наставника. Од школске године 1934/35, када се први пут полагао завршни испит па до краја овога периода, школу је завршило 220 ученика.¹⁸² Организација школе, испити, Бачке организације и сва остала питања рјешавана су као и у Трговачкој академији у Сарајеву, о којој смо нешто шире говорили. Међутим, за ову школу треба истаћи једну карактеристику по којој се она, у позитивном смислу, одвајала од многих других средњих стручних школа у земљи. У њој је, наиме, нарочито последњих неколико година, била врло развијена идејно-политичка активност ученика. Напредна политичка кретања имала су у овој школи снажно упориште. Унутар Бачких организација водила се стална пропаганда. Напредна студентска организација (КАБ) имала је и међу ученицима ширу подршку. Литерарна друштва је представљала сталну трибину напредног омладинског рада, чији су се резултати афирмисали у народноослободилачком рату и револуцији. Из ове школе изашао је велики број истакнутих бораца и руководилаца, од којих су многи и живот изгубили. Међу њима су и народни хероји: Ивица Маџар, Рапко Шинка, Здравко Челар, Исмет Капетановић и Рада Вранешевих.

Трговачка академија у Мостару

Иако је први у Босни и Херцеговини покренуо питање оснивања трговачке академије, Мостар је добио ову школу у последњој школској години пред други свјетски рат. Радила је и у току рата.

Приватна трговачка академија у Сарајеву

Министарство индустрије и трговине, у чију су надлежност спадале трговачке академије, дозвољавало је да се отварају и приватне школе ове врсте, с тим да раде по програму државних школа. Тако су сарајевски трговци, уз сагласност Дринске бановине, отворили у школској години 1938/39. Приватну трговачку академију. Ова школа је радила у саставу редовне трговачке академије чији су професори одржавали наставу.

¹⁸¹ Први извјештај Трговачке академије, Брчко 1924, стр. 12.

¹⁸² Бањалучка економска школа, Бања Лука 1972, стр. 143–145.

Наставни планови и програми били су као и у редовној трговачкој академији. Школу је издржавало Удружење трговаца у Сарајеву. У школу су се уписивали ученици са завршеном нижом гимназијом или грађанском школом. Школа је радила у свему као и државне трговачке академије и била је под надзором Министарства трговине и индустрије.

НИЖЕ СТРУЧНЕ ШКОЛЕ

За вријеме Аустро-Угарске Монархије ниже стручно школовање у Босни и Херцеговини било је разноврсније и развијеније него средње стручно образовање. Окупациони режим био је заинтересован за развијање привредне дјелатности уопште, а посебно за неке гране као што је рударство, шумарство, пољопривреда и индустрија. Занатство и трговина у новим условима захтијевали су стручнији и писменији кадар. Првих година окупације отварање су трговачке школе, а затечене занатске и женске стручне школе из турског периода такође су наставиле рад. Касније се наставља школовање радничког подмлатка и за друге привредне гране. По узору на ниже стручно школовање у Монархији, и овдје се, углавном, огледају два типа школовања радничког подмлатка. То су школе са радницима у којима се обавља теоретска и практична настава и посебни облици наставе за млађе раднике из производње, која се обавља послје радног времена, а имале су само предмете из опште наобразбе. Овом треба додати и разноврсне краће или дуже стручне течајеве. Неки од ових течајева, који су трајали свега неколико мјесеци, називали су се школом. Највећи број течајева одржавао се у области трговине, а одржавали су се у трговачким школама, затим у области пољопривреде, које су организовале пољопривредне станице и државни расадници.

И ово школовање, као средње стручно, наставило је радити послје рата према наслијеђеној пракси, држећи се затечених планова, програма као и других прописа из ранијег периода. Готово читаву прву деценију регулисана су многа питања ових школа помоћу законских прописа и упутства из периода аустроугарске окупације. Иако су школе спадале у поједине централне ресоре (Министарство просвјете, Индустрије и трговине, Пољопривреде и вода), готово сва њихова питања су рјешавана на нижем нивоу (општине, срезови, бановине, привредне организације итд.). У тадашњој номенклатури чиновничких и стручних звања ученици који су завршавали средње стручне школе имали су одређен статус, па је стога требало ићи брже на унификацију школовања. Међутим, што се тиче ранга ових школа, заједнички су утврђивана само нека питања, углав-

ном питања из радних односа. Препуштање питања оснивања школа, доношење планова и програма и утврђивање трајања школа ближим државним органима и привредним организацијама довело је до врло различитих облика стручног образовања кадра у цијелој држави. Ако се овоме додају и наслијебене разлике, онда се добије потпунија слика о разнојодности нижег стручног школовања. Због тога је Министарство просвјете у 1933. години донијело „Уредбу о раду стручних школа према средњој школи и факултету.“ Као критериј узети су планови и програми и трајање школовања, а као параметар служио је, с једне стране гимназија, а с друге стране факултет. По тој уредби одређене су двије међуспреме, и то: спрема од два разреда средње школе и спрема непотпуне средње школе. Све тадашње школе у држави поименице су наведене са назнаком у коју спремју спадају. Од босанскохерцеговачких школа спрема од два разреда гимназије призната је: Двогодишња занатској школи у Сарајеву, као и свим двогодишњим полупривредним школама. Спрема непотпуне средње школе призната је: Трогодишња занатској школи у Сарајеву, Течају за машинске послове у Сарајеву, Вишој дјевочијској школи у Мостару и Нижој стручној рударској школи у Зеници.¹⁸⁵

И у овом периоду школовање радничког подмлатка одвијало се на два колосјека, и то: учење у самој школи и рад у радним организацијама са посебно организованом теоретском обуком посланије радног времена. Повремено тецају са општеобразовним или стручним програмима одржавани су, такође, за раднике из појединих привредних грана.

Шегртске школе

Најширу мрежу свих облика нижег стручног школовања представљале су такозване шегртске школе. У ове школе уписивали су се ученици са седа и из најсиромашнијих породица из градских насеља, који су се укључивали на изучавање заната. Послодавци су најчешће били приватници. Првих година није се тражила ни завршена основна школа. Ученици су радили у радницама и трговачким радњама, а уз то су, по правилу, радили и теже кућне послове у кућама послодавца. Иако су постојали одређени прописи о томе колико највише времена шегрт може провести на раду, то је у многим случајевима остајало мртво слово на папиру. Из бојазни да пословаца не откаже и не отпусти ученика, нису се ни родитељи усуђивали да траже заштиту за своје дијете. Послодавци су одржавали радну дисципли-

лину најчешће грубим физичким казнама. Послије тако прове-деног дневног рада ученици су долазили на наставу.

Настава је одржавана при нижим стручним или основним школама, а предавали су учитељи. Наставни план и програм са чињавали су: српскохрватски језик (усмено и писмено), рачун и геометрија, цртање, нека врста занатског књиговодства, историја, земљопис и писање. Настава се одлажавал у вечерњим часовима, а у неким мјестима настава се одржавала недељом прије подне. Политичке општине су осигуравале просторе, огрев и освјетљење, док су државни органи обезбјеђивали плате наставном особљу. Школовање је трајало двије или три школске године, а док не заврши школу и не добије свједочанство, ученику се није признавао завршен занат, без обзира на то колико је времена провео на раду. И ово је школовање, као и друго, у већим центрима било организовано и давало нешто ширу општу наобразбу, док је у мањим мјестима настава у овим школама била нередовнија и чешће представљала пуку формалност. Као боље организоване шегртске школе, Борбе Пејановић наводи школе у: Бијељини, Босанском Шамцу, Брчком, Високом, Вилеграду, Женчу, Завидовићима, Зворнику, Зеници, Тузли, Бугојну, Ливну, Љубушком, Травнику, Пријвору, Санском Мосту, Дервенти, Градачку, Грачаници, Добоју, Дрвару, Теслићу, Босанској Дубини, Јајцу, Биљани, Кључу, Модричи, Босанском Новом, Босанској Крупи, Мркоњић Граду, Приједору, Босанском Броду, Маглају, Босанској Костајници, Босанској Градишци, Босанском Петровцу, Соцу, Требињу, Коњицу, Мостару, Бањој Луци, Вихању, Љубици, Чапљини и Сарајеву (које су радиле у осам основних школа).¹⁸⁶

Стручна инспекција није се готово ни бавила овим школама. Наставу су скоро искључиво одржавали хонорарни наставници, који су тај посао најчешће сматрали споредним и мање одговорним. С друге стране, ученици су долазили у школу заморени, а некада и послани. Стога се у оваквој клими нису могли ни очекивати бољи резултати. Није ни чудо што се ово школовање у јавности подцјењивало и омаловажавало.

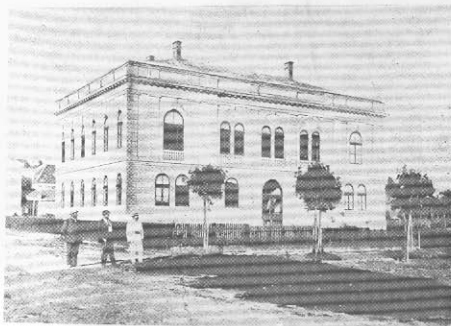
Мушке занатске школе

Прва занатска школа основана је још у турском периоду 1870. године. То је била радница (ислахана). У аустроугарском периоду афирмисало се неколико добро организованих школа као што су биле: Земалска занатлијска школа у Сарајеву и Занатска школа у Мостару, у којима су се изучавали браварски и стоарски занат, затим школе за умјетне занате у Са-

¹⁸⁵ Просвјетни гласник, год. 1933, стр. 996—1006.

¹⁸⁶ Борбе Пејановић, цитирано дјело, стр. 306.

рајеву, Ливну и Фочи. Тако је ово школство ушло у нову државу са dobrим стручним наслијеђем. Мрежа ових школа се послије првог свјетског рата јешто проширила. Школе које су радиле у саставу појединих привредних грана обезбавале су раднички подмадак одређен за ту грану, док су ученици других школа након изучавања појединих заната касније сами тражили радна мјеста. Међутим, битних програмских разлика није било међу овим школама.

Трговачка школа у Тузли

Најорганизованија мушка занатска школа која је назива и индустријском школом, била је Мушка занатска школа у Сарајеву, која је последњих година радила, као што је раније речено, у саставу Средње техничке школе. Ова школа се од осталих издвајала по стручном саставу наставника, добро уређеним радионицама и кабинетима. Осим тога, у овој школи се изучавао већи број заната него у другим школама. Када се наша у саставу Средње техничке школе у њој су се изучавали следећи занати: браварски, ковачки, текстилни, пушкарски и столарски. Према наставном плану радило се укупно 48 часова недељно и то 20 часова теоретске наставе, а 28 часова рада у школској радионици. Од општеобразовних предмета у настав-

ном програму су се налазили: српскохрватски језик, земљопис, историја, математика и физика. Један број предмета био је исти за све одсеке, а остали дио програма састојао се од специјалних предмета за поједине занате.

Остале мушке занатске школе, организоване на сличан начин као и ова, радила су у Мостару, Травнику, Босанском Шамцу, Бијелини, Брчком, Вишеграду, Власеници, Зеници, Зворнику, Жепчу, Тузли, Бањој Луци, Ливну, Кључу и Коњицу.¹⁶ Ове школе нису радиле континуирано, а уз то ни цјелокупна организација, што се само по себи разумије, није могла бити на нивоу Сарајевске школе, која је имала све услове за добру стручну пообразбу.

Радило је и неколико нижих стручних школа, које су имале карактер данашњих индустријских школа. Такве школе су биле: Државна кожарска школа у Високом, Стручна продажна школа рударског смјера у Зеници, Занатска школа при Жељезничкој радионици у Сарајеву. Ове школе су биле боље организоване и стручну наставу у њима одржавао је квалификован кадар у којем је било и високообразованих инжењера одговарајућих профила. Ове школе имале су и своје бачке домове. Осим математике и српскохрватског језика шијели наставни програм сачињавали су стручни предмети одговарајућих привредних дјелатности.

Раније смо споменули Мајсторско дјелодетску школу при Средњој техничкој школи у Сарајеву. Са истим задацима отворена је таква школа и у саставу Средње техничке школе у Бањој Луци.

Шумарска школа у Сарајеву

Још у вријеме прије првог свјетског рата у саставу Средње техничке школе у Сарајеву радио је одсек у коме су се школовали средњи шумарски техничари. Послије рата отворена је двогодишња шумарска школа, али се није могла развити у пуну средњу школу све до 1927. године, када је пресељена у Средњу техничку школу. Шумарска школа је организовала и течајеве за чување шума (лугаре). Док је радила као самостална школа имала је ранг ниже стручне школе, а настава се састојала искључиво од стручних шумарских предмета.

¹⁶ Исто, стр. 308.

škola u većim centrima (Sарајево, Бања Лука, Тузла), dok je mreža tečajeva bila daleko šira. U većim centrima tečajevi su bili stalni, a pokretnih tečajeva je bilo mnogo više. Pokretni tečajevi su trajali nekoliko mjeseci. U pokretnim tečajevima radile su, po pravilu, dvije učiteljice domaćinstva, koje bi po završetku jednog tečaja selile u drugo selo. Tako bi se u toku jedne školske godine održala dva tečaja. Budžet-ska sredstva za domaćinske škole i tečajeve, kao i prostori je za njihov rad, osiguravale su opštine ili banovine, a pedagoški nadzor vršila je ista služba koja je taj posao obavljala i u osnovnim školama. Ni škole ni tečajevi za domaćinstvo nisu davali nikakvu formalnu kvalifikaciju. Polaznici ovoga školovanja vraćale su se u svoje domove da bi tu primjenjivale ono što su naučile. Istina, onima u gradu ovo školovanje je predstavljalo određenu prednost kada su tražile zaposlenje u ugostiteljstvu ili u imućnijim privatnim kućama. Putem domaćinskih tečajeva na selu unosilo se više kulture u seoska domaćinstva (higijena, navike, racionalnija ishrana, više čistoće itd.). Rodoljub Čolaković je na jednom mjestu zabilježio da je u toku rata zalaženi u seoska domaćinstva prepoznao u kojim selima su prije rata održavali domaćinski tečajevi.

ПРИВАТНЕ ШКОЛЕ

Privatno školstvo naslijedilo je dugu tradiciju i raznovrsnu praksu iz ranijeg vremena. U periodu turske vladavine u Bosni i Hercegovini nije vođena neka određena prosvjetna politika uopšte, pa ni u školstvu. Cjelokupna pismenost i školstvo bili su pod privatne inicijative. Pošto nije bilo drugih organizovanih društvenih snaga, to su vjerske zajednice isključivi nosioci svih oblika prosvjetnog i kulturnog rada. Samostani i župe u Hrvata, manastiri i crkvene opštine u Srbiji i vakufi¹⁹ u Muslimana bili su centri u kojima su se sticala sva pitanja prosvjetnog rada od elementarne pismenosti do organizovanih škola.

U 1869. godini objavljen je turski Školski zakon. To je, u stvari, prvi školski zakon u Bosni i Hercegovini i ujedno prva zakonska obaveza države u pogledu škola. Ovim zakonom su predviđene posebne škole, kako za muslimansku tako i za hrišćansku djecu, a ostavljena je mogućnost i zajedničkih škola. Otvoren je veći broj škola (ruždija)²⁰ za muslimansku djecu, dok za djecu iz hrišćanskih porodica nije nijedna otvorena, iako se poneko od pravoslavnih ili katolika upisivao u muslimanske škole. Međutim, do kraja turskog perioda razvile su se posebne mreže konfесионалних škola za pravoslavlje i katoličku djecu. Austroугарска окупација затекла је 56 пра-

¹⁹ Вакуфи су били својеврсне задужбине које су својим приходима помагале социјални и просвјетни рад муслиманског становништва. Поједини imuћнији људи завјештали су новац или непокретни дио имовине одакле се намјенски финансирала ова или она установа или акција, а према писмено утврђеним жељама завјештача, што је било дословно наведено у документима који су се звали вакфнаме. У највећем броју вакфнаме одређено је сасвим конкретно по имену установа која ће се користити приходима тога вакфа. Радно се најчешће о народним кућинама, џамијама, медресама, мектебима итд.

²⁰ У ранијим муслиманским школама у којима се припремао вјерски кадар (медресе) био је поред вјерских предмета, и општеобразовне наставе. Рујдије су, међутим, прве муслиманске школе, намијењене дјеци уопште, са елементима свјетовне наставе.

вославних и 54 католичке конфесионалне школе у Босни и Херцеговини. Поред великог броја сибијан мектеба окупација је за- текла више медреса и руждија.

Монархија је, окупирајући Босну и Херцеговину, имала сав- свим одређену културну политику, која је била у цјелој саглас- ности са циљевима окупације. Основна идеја у погледу школ- ства је била оставити појединим конфесијама и даље бригу само о школама које спремају подмладак клера, а све остало преузети као обавезу државе и отворити интерконфесионалне школе. Али, због снажнот отпора становништва, које је чувало конфесионално школство, прибијело се новој тактици. Наиме, почеле су се отворати државне школе за сву дјецу, сматрајући да конфесионалне школе неће издржати конкуренцију. Тако се, упоредо са конфесионалним школама, почела ширити и мрежа такзованих комуналних школа. Престале су радити само оне ка- толичке школе које су држали францези¹⁰, док су српске кон- фесионалне, муслиманске и католичке школе часних сестара, не само наставиле радити него се њихов број стално и повећавао. Тако су се у периоду окупације развијала три конфесионална школства и четврто државно, које је обухватало дјецу свих кон- фесија. Приватне школе издржавале су и даље организације вјерских заједница, с тим што је држава давала повремено ма- ње дотације. Државна помоћ била је далеко издешнија школа- ма намијењеним образовању свештеничког кадра. По једну од таквих установа за сваку конфесију финансирала је држава у цјелини.

Тако су се развијале приватне школе у оба ранија периода (турски и аустроугарски) и ушле у први свјетски рат, с тим што је, као што је раније речено, почетком рата укинута око 120 српских конфесионалних школа.

Приватно школство затечено је и у другим крајевима и остало је у току читавог периода. Држава је само повремено коју су ушли у састав нове државе, осим Србије и Црне Горе, интервенисала када се радило о наставним програмима, убје- ницима и неким облицима васпитања. Ово се односило, углав- ном, на оне школе које су имале општеобразовни карактер и које су тражиле да им се призна статус јавних школа и учени- цима омогући наставак школовања у средњим и стручним

школама, као и на факултетима и високим школама. С друге стране, организатори приватних школа водили су рачуна о то- ме да се у наставним програмима обухвати и гравиво одгова- рајућих државних школа и појединих разреда. Стога су осни- вачи школа подносили захтјеве да поједине приватне школе или врсте школа добију право јавности. Тако су, са мањим изу- зетцима, све приватне основне и средње школе стекле право да се њихови ученици, како у погледу наставка школовања, тако и у погледу признавања квалификација, третирају као и учени- ци државних школа. Због тога су ове школе тражиле про- мјене у вези са организационом школске године, наставних пла- нова и програма итд. На тај начин су оне свој рад прилагођа- вале раду у државним школама. Законом о средњим школама забрањено је отварање приватних средњих школа. Међутим, затечене приватне школе нису укинуте.

Приватне основне школе

Прва влада Босне и Херцеговине одмах у почетку уки- нула је, као што је наведено, неке приватне школе у којима се настава одржавала на страним језицима (њемачки и мађар- ски). То нису биле конфесионалне школе, него школе за дјецу колониста или за дјецу радника у фабрикама у којима су радили страни радници. Неке школе су ипак и даље радиле (Електробосна у Јајцу, Лукавац код Тузле). Од основних кон- фесионалних школа остале су само школе које су одржавале поједине дружбе часних сестара. Српске конфесионалне школе, које су пред рат затворене, нису се више отварале, јер то није нико тражио. Наиме, дјеца су се уписивала у државне школе, а зграде ранијих школа уступљене су државним школама. Пре- живјели учитељи ових школа стављени су на располагање Зе- маљској влади и учланили су се у Заједничку организацију учитеља Босне и Херцеговине. Покретна имовина (намјештај, учили, књиге, новчани фондови итд.) унесена је, такође, у за- једничку школску имовину или у нову учитељску организацију. Муслиманских основних школа није било. Сибијан мектеби, чији се број кретао и до 900 у Босни и Херцеговини, наставно је ра- дити као и раније и третиран је као својеврсна предшколска установа. С обзиром на то да су муслиманска дјеца, нарочито мушка, настављала школовање у државним основним школама, није се осјећала потреба за уношењем свјетовне наставе у ове облике окупљања дјеце. Можда је новина у томе што је, у не- ким мјестима у којима није радила основна школа, боравак у мектебима продужаван још једну годину, и што се ту учила

¹⁰ Са Аустро-Угарском у Босну и Херцеговину је дошао и католич- ки ред исцрпљивања, кога ће нови режим помагати на рачун францезаца, до тада јединог представника католичког клера у Босни и Херцеговини. Као посљедња потицајца францезаца било је укидање францезачких школа. Истини за вољу, треба истаћи да је хрватско становништво при- хватило државне основне школе без отпора који се јављао међу Србима и Муслиманима, па се осјећала и мања потреба за посебним школама и није се посебно ни инсистирало на њиховом отварању.

писменост на народном језику.¹⁹³ Тако су, у ствари, радиле само приватне конфесионалне школе часних сестара. Највећи број тих школа основан је у ранијем периоду, али су се неке отвараде и у периоду између два рата. Наставни програм у овим школама разликовао се од програма државних школа по томе што су у њима били шири програми вјерске наставе, ручног рада и домаћинства, а више него у државним школама се учила музика и пјевање, претежно црквено. Ове школе су имале право јавности. Било је дозвољено да се у њих могу уписивати и ученици осталих конфесија. Већина ових школа радила је у мјестима гдје су постојале и државне школе. Међутим, једном броју родитеља, а посебно религиозних, школе часних сестара пружале су већу гаранцију да ће ученици у овим школама добивати шире вјерске поуке и навике, те да ће самим тим имати повољније католичко васпитање од онога што се стичало у државним основним школама.

У Сарајеву су радиле три католичке конфесионалне школе, и то: Школа сестара милосрдница у Заводу св. Винка школа сестара (прих) у Заводу св. Јосипа и Школа у Надбискупском сиротишту. У Тузли су радиле двије самостанске основне школе. У Потоцима код Мостара радила је школа у Сиротишту св. Фране, у Јајцу Школа сестара св. Ивана, у Босанској Градиници у Самостану св. Ане, у Срећњем Виндохорсту у Иљевцу Пољу, у Босанском Броду. Двије школе држале су часне сестре у Бањој Луци и то Школу сестара Драгојеве крви Исусове и Школу сестара милосрдница. У Бањалучком срезу, осим школе у Новом Виндохорсту, радиле су школе у Будаку и Маховљанима. Католичке конфесионалне основне школе радиле су још у Босанском Броду, Доњу, Травнику, Лубушком, Дувну, Дервенти, Бугојну и Брчком. Неке од ових школа имале су и бачке домове, гдје су ученици имали смјештај и исхрану. Прву субвенцију овим школама дала је Земаљска влада за Босну и Херцеговину у школској години 1919/20. Школе су и касније повремено добивале помоћ.¹⁹⁴

¹⁹³ Иако је захваљујући пастораљима муслиманских интелектуалаца још из последње деценије ранијег периода уписиван све већи постотак дјечаку заједничке школе, јављају се у појединим заосталим срединама све до Другог свијетског рата отпори, или боље рећи незаинтересованост за савне дјече у школу. Ово се посебно поредно изражавало на описке налагање женске дјече. То се најбоље види у кретању писмености. У 1939. години било је, на примјер, у цијелој Југославији 42,9% писменог женског становништва, просјечна писменост женског становништва у Босни и Херцеговини износила је 12,35%, док је, на примјер, у цанском срезу тај постотак износио свега 2,9%.

¹⁹⁴ Архив Босне и Херцеговине — Фонд Земаљске владе година 1919, кутија 88 $\frac{7}{1}$.

Низе приватне школе

Низе и средње приватне школе имале су, такођер, конфесионално обиљежје. Као и у ранијем периоду, и у вријеме између два рата ове школе су се дијелиле на двије основне врсте. То су биле школе које су имале општеобразовне програме, а задатак им је био да дају потребну предспрему за вјерске школе појединих конфесија, са правима свршених ученика да школовање могу наставити у свијетовним средњим, вишим и високим школама. Другу групу сачињавале су вјерске школе, које су искључиво служиле за образовање свештеничког подматка за потребе појединих вјерских заједница. У првој групи постојале су само низе и средње школе, католичке и муслиманске. Да би ученици ових школа могли наставити школовање у државним школама, оснивачи школа су, као што је речено, уводили наставне планове и програме, а често су се служили и уџбеницима, одговарајућих државних школа. Највећи број ових школа имао је и бачке домове, гдје су ученици имали повластице. И овим школама држава је давала повремене доплате, док је неке од њих држава финансирала у потпуности. Аустро-Угарска је за сваку вјерску заједницу издржавала по једну средњу конфесионалну школу, изражавајући на тај начин одређену равнотежу и једнак однос према појединим конфесијама. И стара Југославија се, углавном, руководила овим начелима. За наставнике ових школа тражиле су се исте стручне квалификације, као и за одговарајуће државне школе.

Приватне грађанске школе

Од укупно осамнаест виших дјевојачких школа, колико их је било за вријеме аустроугарске окупације, било је тринаест католичких конфесионалних школа. У неким од ових школа настава је одржавана на њемачком језику. Те школе са њемачким наставним језиком одамах су послје рата затворене, као и основне школе које се у настави нису служиле народним језиком. Остале приватне школе наставиле су и даље да раде. Када су се више државне дјевојачке школе почеле претварати у грађанске школе, слједило се их и приватне дјевојачке школе. У почетку су све школе имале исти план и програм. Када је извршено усмјеравање државних грађанских школа на трговачке, занатско-индустријске и пољопривредне, тада су и приватне грађанске школе подијелене по смјеровима као и државне, с тим што ни једна није имала пољопривредни смјер. Све ове школе, неке прије, а неке касније, стекле су право јавности. Иако су то биле католичке школе, незнатан број женске дјече из других конфесија уписивао се у ове школе. Све

ове школе примале су само женску дјецу. У погледу наставних планова и програма, са незнатним разликама, придржавале су се планова и програма државних школа. Пошто су имале само женску дјецу, разлике су се, углавном, односиле на наставу домаћинства, женског ручног рада и музичког образовања. Све предмете, осим вјерске наставе, предавале су наставнице са истим квалификацијама које су се тражиле за државне грађанске школе. За један број ученица школа је обезбјеђивала смјештај и исхрану у школи. Школе су издржавали оснивачи, поједине дружбе часних сестара.

У овом периоду радиле су сљедеће приватне грађанске школе: у Бањој Луци (трговачког смјера), у Будаку код Бање Луке (трговачког смјера), у Јајцу (трговачког смјера), у Бихаћу (занатско-индустријског смјера), у Тузли (трговачког смјера), у Зеници (трговачког смјера), у Брчком (трговачког смјера), у Ливну (трговачког смјера), у Сарајеву у Заводу св. Јосипа (занатско-индустријског смјера), у Сарајеву у Заводу св. Винка (занатско-индустријског смјера), у Травнику (занатско-индустријског смјера) и у Босанском Броду (трговачког смјера). Школе су имале ранг ниже средње школе и представљале су најширу мрежу приватних професионалних школа у Босни и Херцеговини.

Дари-ул-муалимин (учитељска школа)

Ова школа основана је 1869. године са задатком да се у њој спремају наставници за мектебе и ниже медресе. Са нешто проширеним наставним планом радила је и за вријеме аустроугарске окупације. Школа је продужила радити и после првог свјетског рата. Школовање је трајало три године. Школа је имала ранг ниже стручне школе. Уз исламску религију предавали су се и предмети: српскохрватски језик, рачун, геометрија, педагогика и турски правопис. Свршени ученици стицали су пураву уписа у Шеријатско-судачку школу, која је радила у Сарајеву.

Приватне средње школе

Приватне средње школе воде поријекло из ранијег периода. То су католичке гимназије и једна учитељска школа, а одмах после рата отворена је и Шеријатска гимназија. Католичке гимназије почеле су се оснивати у вријеме када је богословско школовање подигнуто на виши степен. Требало је, на име, осигурати прилив кандидата за више богословско образовање. Није се могло рачунати на упис кандидата са завршеном

редовном гимназијом из два разлога. Прије свега, црква је сматрала да ученици из редовних школа према свом наставном програму, а и васпитању у тим школама, нису довољно припремљени за наставак богословског школовања. Осим тога, сумњало се да ће из редовних школа пристизати потребан број оних који би се опредјељивали за свештенички позив. Овим разлозима мотивисано је и отварање посебне католичке учитељске школе у којој би се школовале будуће учитељнице за католичке основне школе. Полазени са оваквих гледишта прописани су и наставни планови и програми за ове школе. Вођило се посебно рачуна о католичким утицајима на васпитање ученика. Стога се унутарњи режим у школи по многим мјерама у погледу строжије дисциплине, ученичког удруживања, односа између наставника и ученика итд. разликовао од живота у редовним одговарајућим школама. Читав живот у току школовања прожет је погледима на свијет и моралним напорима католичке цркве.

Конципирање наставних планова и програма полазило је од наведених задатака школе. С обзиром на то да је постојала тежња оснивача да школе имају и статус јавних школа, вођена је брига да се програмски школе много не удаљују од програма јавних школа. Оно по чему су се школе битно разликовале од одговарајућих других школа, била је шири наставка из класичних језика, а нарочито из латинског језика. Програми из вјерске наставе, разумије се, били су знатно шири.

Када се говори о васпитању у овим школама треба истакнути принцип непоколебљивог католичког исповиједања, као и строгот кажњавања било каквих слободоумних стремљења. Док је у другим школама путем литерарних дружина и других бачких удружења вођена отворенија дискусија о културним и политичким приликама, о чему је раније било говора, дотле су се у овим школама и бачка друштва, уколико их је било, бавила католичким садржајима. Ученици нису одржавали никакве везе ни развијали сарадњу са ученицима осталих школа. Овакво затворено васпитање одгајало је и већи број вјерских фанатика изолованих од свега што није вјерско и католичко. Стога није никакво изненађење што је из ових школа, а посебно из француске гимназије на Широком Бријегу и Исусовачке гимназије у Травнику, изашао већи број каснијих свештеника истакнутих шовиниста, што се особито погубно одразило у другом свјетском рату.

Француска гимназија на Широком Бријегу

Ова школа се развила на темељима нижих католичких школа (пробандата) које су биле устројене према реформама

Стјепана Маријановића. Школа је отворена 1844. године,¹⁰⁵ и с временом је приликовала наставу основу. У аустроугарској периоду развила се у потпуно осморазредну гимназију и стечива католичка дјела, а од тада су се могли уписивати и ученици припадници других вјерских заједница. Међутим, за разлику од католичких гимназија у Травнику и Високом, пошто је школа радила у средини насељеној искључиво католичким становништвом, били су врло ријетки ученици иновјерци. У току последњег рата, Школа је радила у једној од најбољих школских зграда у Босни и Херцеговини, а имала је простор и врло уређен бачки дом. Ова, као и остале католичке гимназије, радила је по наставном програму класичних гимназија и није се пројектно разликовала од државних гимназија. Највећи број ученика станао је у Бачком дому, а по завршетку школовања ученици су претежно настављали школовање на богословским школама и теолошким факултетима, али су се неки уписивали и на друге факултете. Ни у овој гимназији, као ни у осталима дјелије, нису се могао школовати женска дјела. Испитима зрелости присуствовао је изасланик Министарства просвете, а Гимназији је 1924. године поново потврђено право јавности.¹⁰⁶

Фрањевачка гимназија у Високом

Спајањем нижих гимназија из три самостана (Крешево, Фојница и Крајева Сутјеска) основана је заједничка школа у Крешеву 1882. године. Касније се селила у самостан Гочу Гору код Травника, да би се дефинитивно преселила у Високо 1900. године. Ту је радила као шесторазредна гимназија до школске 1913/14, када постаје пуна гимназија и добија право јавности. Од тада до данас ради као потпуна гимназија. И за вријеме старе Југославије стицала је два пута право јавности, и то 1920. привремено на три године, а од 1924. године трајно.¹⁰⁷ У овој школи је било више ученика других конфесија него што је било у Гимназији на Широком Бријегу. И ова школа радила је у великој и добро опремљеној школској згради, уз

¹⁰⁵ Борбе Пејановић, цитирано дјело, стр. 22.
¹⁰⁶ Исто, стр. 238.

¹⁰⁷ Ове гимназије, као и друге приватне школе, добивале су право јавности под одређеним условима. Морале су усавишати планове и пројекте за одговарајућим државним школама, слагати извјештаје о раду Министарства просвете, примати инспекцију која долази и у друге школе. Гимназије су све ове услове испуњавале, не само у погледу планова и програма, него и када се радило о питањима организације школе, испитима, прелазима ученика у старије разреде итд.

коју се налазио бачки дом. Гимназија у Високом имала је већи број ученика који нису били у Бачком дому (екстернисти). Ова гимназија, као и друге дјелије, од 1931. године, поред одјељења класичног смјера, организује и одјељења реалног смјера, да би се и на тај начин још више приближавала редовном гимназијама.

Надбискупска гимназија у Травнику

Са аустроугарском окупацијом у Босну и Херцеговину су се десили исусовци, који ће ту остати као привилеговани католички ред. Међу првим бригама испоставила се потреба школовања подмлатка за исусовачки клер. Тако је у Травнику 1882. године отворена гимназија, коју је Земаљска влада помагала. Развила се у пуну осморазредну гимназију класичног смјера. Имала је и у овом периоду право јавности, које јој је потврђено и за вријеме старе Југославије. Радила је у врло пространој згради у чијем саставу се налазио и бачки дом. Осим ученика који су били у Бачком дому, који су, по праву, настављали школовање у богословским школама, било је и бака екстерниста, међу којима и припадника осталих конфесија. Школа је спадала у најопремљеније школе, у чему су се посебно истицали кабинети и врло богата школска библиотека.¹⁰⁸ Професори су били из реда исусована, међу којима је било врло образованих теолога. Дисциплина у школи одисала је стројношћу исусовачког реда. Метод и садржај васпитања носили су сва обиљежја ригорозног католичког учења, са далеко мањим обзирима према народној традицији и националној свијести, него што је био случај у двије франевачке гимназије.

Шеријатска гимназија у Сарајеву

Народна влада СХС за Босну и Херцеговину отворила је у новембру 1918. године Шеријатску гимназију у Сарајеву.¹⁰⁹ Шеријатска гимназија спада у конфесионалне школе готово само по томе што су се у њу уписивала искључиво муслиманска дјела. Школу је, наиме, основала и као и редовне школе из-

¹⁰⁸ Исусовачке гимназије у цијелом свијету одржавале су сталну сарадњу и једна другој сладе поклоне у књигама и поједине примјерке за школске збирке. Тако је Гимназија у Травнику комплетирала прилогодну збирку са примјерима флоре са више континената. Овим путем је потпуњавала и школска библиотека.

¹⁰⁹ Борбе Пејановић, цитирано дјело, стр. 223.

државала држава. Министарство просвјете постављало је професоре, за које су се тражиле квалификације као и за државне гимназије. За разлику од других гимназија, школа је имала повећан број часова из вјерске nastave и предавали су се арапски и турски језик. Остали дио програма био је као и у редовним гимназијама. Оваква концепција програма одговарала је двојном задатку школа, према коме је требало да школа даје општу наобразбу за наставак школовања на високим исламским школама а да истодобно њен програм одговара и оним ученицима који ће се уписивати на свјетовне факултете и високе школе. У програму су чешће вршене измјене. Пред почетак другог свјетског рата, осим појачане вјерске nastave и арапског језика, није било других разлика између ове школе и државних реалних гимназија. Школа је имала и свој бачки дом, иако је било доста ученика који нису били у дому. Школа је уписивала искључиво мушку дјецу. Број ученика се кретао око три стотине. Посљедњих година пред рат у школи је била врло развијена културно-политичка активност ученика, коју су, поред осталих, нарочито подстицали напредни студенти ранији ученици ове школе. Из школе је изишао већи број ученика у рату и револуцији, од којих су неки израсли у истакнуте борце у рату и руководиоце кослије рата.

Приватна католичка учитељска школа

Доласком Аустро-Угарске у Босну и Херцеговину остале су, као што је наведено, конфесионалне школе часних сестара из ранијег периода, а оснивале су се и нове школе. Тако су расле потребе за наставничким кадром. У државну учитељску школу уписивани су само мушкарци све до 1911. године када је отворена посебна државна женска учитељска школа. Стога су Сарајевска надбискупција и Кћери Божје љубави тражили и добили од Земаљске владе сагласност за отварање женске учитељске школе (препарандије) у Сарајеву. Школа је отворена 1884. године.²⁰⁰ У почетку су у школу примане само ученице из католичких породица, а касније је дозвољен упис и другима.

Школа је у новој држави 1918. године наставила радити. Радила је, са мањим измјенама, по наставном плану и програму редовних државних учитељских школа. Пошто је испуњавала све услове који су тражени за признавање јавности, и то право јавности стекла, прилагођавала се свим промјенама које

су вршене у редовним учитељским школама. У школи су наставу одржавале часне сестре са одговарајућим школским квалификацијама за поједине предмете. Законом о учитељским школама (1929) забрањено је даље отварање приватних учитељских школа. Забрана се није односила на затечене школе, па је ова школа и даље радила. Никада није имала велики број ученица. Свршене ученице су се запошљавале највише у католичким конфесионалним школама, а могле су добити учитељска мјеста и у државним школама.

²⁰⁰ Школски вјесник, год. 1894, стр. 226.

ВЈЕРСКЕ ШКОЛЕ²⁹¹

Свака од четири најбројније конфесије (православни, муслимани, католици и Јевреји) имала је школе у којима се спремао свештенички кадар. Почени готово свих ових школа ослањали су се на искуства школовања одговарајућег кадра изван Босне и Херцеговине. Католичке школе су се углавном на школовање католичког кlera на западу, православне су се служиле традицијом источних православних земаља, а муслиманско школовање користило се примјерима оријенталне школске праксе. Све ове школе касније, у ширем или ужем обиму, уносе у своје програме и елементе општеобразовне наставе, као и неке облике рада из свјетовног школовања, задржавајући, разумије се, све карактеристике вјерског образовања и васпитања.

Муслиманске школе

Најстарије и најмасовније муслиманске вјерске школе биле су медресе. Почетком XVI вијека у Сарајеву је Фирруз-бег основао медресу.²⁹² Владислав Скаркић сматрао је да је у Сарајеву и раније постојала нека медреса. Године 1537. Гази-Хусрев бег отвара уз Бегову памију медресу, која од тога времена па до данас ради у Сарајеву. Ова школа је радила по програму тада организованих медреса у Цариграду, које су се, у то вријеме третирали као високе школе.²⁹³ Кроз читав период свога рада школа је била добро организована и на гласу међу муслиманским свијетом. По завршетку ове школе ученици су могли добити мјесто у свим муслиманским школама као и друга

мјеста у службама муслиманске организације. Послије првог свјетског рата вршене су измјене у наставним програмима, уведени је већи број свјетовних предмета, што је програм ове школе приближио програмима у гимназијама. Школа је имала ранг средње школе.

Осим Гази-Хусрев бегове, у Босни и Херцеговини је и раније, као и између два рата радио већи број медреса, али са много сиромашнијим програмима. Нешто организованије медресе радила су у окружним мјестима (Мостару, Тузли, Бихаћу, Бањој Луци и Травнику), док су се у другим мјестима отварале и чепиће затварале медресе, на којима се, што се тиче општих знања, стицао образовање ниже од онога у основним школама. Вјекослав Клаић наводи да је Аустрија у Босни и Херцеговини затекла 43 медресе.²⁹⁴ Непостојаност је карактеристика ових школа и за вријеме старе Југославије. У години 1929. у Сарајеву су радила четири медресе, а у Грачаници, Добоју, Бијелини, Мостару, Бањој Луци, Ошаку, Бихаћу, Фочи, Високом, Тешњу, Зворнику и Коњицу по једна.²⁹⁵ Прије конца овога периода претала су радити медресе у Ошаку, Добоју и Бијелини. Радила су још двије ниже медресе у које се уписивала и женска омладина, и то једна женска у Сарајеву и мјешовита у Зеници.

Имовински и брачни односи муслиманског становништва рјешавали су се на основу оријенталних исламских прописа. Пошто се у тим прописима радило о правима и дужностима грађана која је морала и држава уважавати, то се још у периоду Аустро-Угарске осјетила потреба да се овим питањима баве образованији службеници. Тако је у школској години 1887/88. у Сарајеву отворена Шеријатског судачка школа.²⁹⁶ Поред оријенталних језика и шеријатског права у школи су се предавале и неке основе грађанског и имовинског права, као и неки предмети опште наобразбе. Између два рата имовинска и брачна питања муслиманског живота остала су, такође, у надлежности шеријатског права. Према томе, остала је и ова школа, која је радила до 1937. године. У овом периоду школа је допуњавала програм припремајући општу наставу као и основе неких наука које су се изучавале на правним факултетима.

У 1937. години отворена је у Сарајеву Виша исламска шеријатска теолошка школа, која је имала факултетски ранг. Отварањем ове школе престала је потреба за постојањем шеријатског судачке школе, која је спадала у средње школе.

²⁹¹ Иако су све приватне школе носиле вјерска обилежја, на овом се мјесту под вјерским школама подразумевају школе које су имале задатак да спремају кадар искључиво за службу у вјерским заједницама (муслиманској, православној и католичкој). И ове школе имале су по тадашњој номенклатури статус нижих и средњих школа, а неке су се разицле и до високошколског ранга.

²⁹² Владислав Скаркић, *Сарајево и његова околина*, Сарајево, 1937, стр. 72.

²⁹³ Митар Панић, цитирано дјело, стр. 36.

²⁹⁴ Вјекослав Клаић, *Босна*, Загреб, 1878, стр. 139.

²⁹⁵ Борбе Пејановић, цитирано дјело, стр. 293.

²⁹⁶ Исто, стр. 153.

Католичке школе

Школовање босанских фрањеваца почело је врло рано, а центри тога рада били су самостани. Починјало се од елементарног описмењавања, а затим су се развијали други облици наставе, иако то још нису биле праве школе. У вези са богословским образовањем фрањевци су се ослањали на западне католичке земље, посебно на Италију. Прве домаће вјерске школе у самостанима били су такозвани новицијати и филозофске школе у којима се стицала предспрема за наставак школовања у богословијама изван Босне и Херцеговине. Касније се оснивају, у току прошлог периода, још три богословије: двије фрањевачке у Мостару и Сарајеву и једна исусовачка у Сарајеву. Наставни програми су били, мање или више, једнаки. Завршетком прве генерације матураната у исусовачкој гимназији у Травнику, отворена је богословија која је најприје радила у Травнику, а касније се преселила у Сарајево у школској години 1893/94.²⁹⁷ Двије године касније отворена је фрањевачка богословија у Мостару,²⁹⁸ док је фрањевачка богословија у Сарајеву отворена 1906. године.²⁹⁹ Све три школе радиле су и за вријеме старе Југославије, када им је признат ранг високе школе. И поред ових школа већи број католичких свештеника одлазио је изван Босне и Херцеговине у друге центре католичких високих школа (Хрватску, Италију итд.).

Православне школе

Редовно школовање православног свештенства у Босни и Херцеговини почиње релативно касно. Елементарна писменост учила се у манастирима и од тога се није ишло даље до половине прошлог вијека, када се отвара Духовна школа у манастиру Житомислићу, са врло оскудним наставним програмом. У 1867. години Васо Пелагић отвара богословију у Бањој Луци, која ради до устанка 1875. године. За вријеме аустроугарске окупације основана је богословија у Ресеву 1882. године, која се касније преселила у Сарајево.³⁰⁰ Школовање је трајало најприје четири године, касније је проширено на пет, а у посљедњој деценији пред рат на шест година. Поред богословских предмета у наставним програмима у ширем обиму била је за-

ступљена настава из националне групе предмета. То је била средња школа у којој се учио највећи број страних језика (латински, грчки, руски, црквенословенски и француски или немачки језик). Ову школу је у оба периода у потпуности издржавала држава. На крају школовања полатао се дипломски испит. Највећи број свршених ученика добијао је парохијску службу, док је један број одлазио на високе теолошке школе (за вријеме Аустрије на теолошке факултете у Румунију и Грчку и духовне академије у Русију, а за вријеме старе Југославије на Теолошки факултет у Београду). Посљедњих година његов рада у школу су продирали утицаји напредног омладинског покрета. Већи број ученика богословије истакао се у рату и револуцији, међу којима два народна хероја и десетак носилаца Споменнице 1941. године.

Јеврејске школе

У Сарајеву је радио Јеврејски средњи теолошки завод, који је основан 1928/29. школске године.³⁰¹ Школа је била намијењена Јеврејима из читаве Југославије. Програм ове школе је био усмјерен на то да пружа потребну стручну спрему за рабине и вјероучитеље. Школу је издржавала сарајевска јеврејска општина. Иако су се уписивали кандидати из цијеле државе, школа никад није имала већи број ученика. Настава у овој школи трајала је четири године, а школа је имала средњошколски ранг.

²⁹⁷ Митар Папић, *Хрватско школство у Босни и Херцеговини до 1918. године*, (рукопис у штампи).

²⁹⁸ Исто

²⁹⁹ Исто

³⁰⁰ Митар Папић, *Историја српских школа у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 1978, стр. 170.

³⁰¹ Борбе Пејановић, штампано дјело, стр. 290.

НАРОДНО ПРОСВЈЕЂИВАЊЕ

У вријеме прије првог свјетског рата у Босни и Херцеговини школа је једина државна установа која се бавила просвјеђивањем народа. Главни носилац тога рада била је основна школа, чије је дјеловање продирало у најшире слојеве становништва. Аустроугарска власт није била много заинтересована за популарисање тековина науке и просвјете, чак ни када се радило о елементарном описмењавању одраслог становништва. Земаљска влада у Сарајеву се одмах у почетку определила за производњу материјалних добара. Уз бригу за искориштавање богатих сировина (рударство, шумарство), унапређивање пољопривредне производње стајало је у првом плану. Стога је основној школи намињена улога популарисања рационалијеза ратарства, воћарства, повртарства, пчеларства итд. Већ у прву државну основну школу основан је школски врт (три дунума), да би се касније уз сваку школу обавезно осигурало земљиште за школски врт, који у наставним плановима и програмима добива статус својересне учioniце, и ту ће праксу основна школа задржати до краја овога периода. Путем школских вртова увођене су нове воћарске и повртарске културе. Чак се ишло дотле да је у равничарским крајевима уведена пракса да ученици на родитељским имањима организују мале огледне парцеле, које би повремено обилазио учитељ, а школска инспекција би, као и о настави, подносила извјештаје о стану у школским вртovima. На међународним изложбама, на којима су и школе редовно учествовале, школе би излагале своје производе (модерне копиције пчела, производе свилене бубе, воће итд.). Основне школе су у свима биле једине културне установе, па су оне служиле и за друге облике просвјеђивања села (поуке из здравственог просвјеђивања, популарна предавања итд.). Школе и учитељи су били једини организатори разних прослава, културно-забавних приредаба, уколико их је било на селу. Дјелатност културно-просвјетних друштва на селу била је претежно везана за школу. Захваљујући оваквој пракси, основне школе у Босни и Херцеговини ушле су у нову државу са већом традицијом и богатијим искуством унапређивања пољопривреде него школе из других крајева. Наиме, у другим крајевима су се овим питањима у већој мјери бавиле

оговарајуће стручне организације и квалификовани људи па се од школе у том погледу мање и очекивало. У средњим школама је било много сиромашније ваншколско дјеловање; школо је било углавном на контакте са бачким родитељима те повремена предавања и сарадњу у културном животу мјеста. Босна и Херцеговина се прије уједињења 1918. године развијала под далеко тежим и сложенијим условима него што је то био случај са другим покрајинама. Иако је затечена са најширим постојком писмености и најнеразвијенијом мрежом школа, наслиједила је врло разноврсне облике просвјетног рада у ширим слојевима народа, и то највише захваљујући приватној иницијативи, а што се тиче улоге државе у овој области треба нарочито истаћи улогу основне школе и учитеља.

Школе су, дакле, ушле у састав нове државе са богатим наслеђем ваншколског рада. Уједначавање школског система у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, обухватало је и нека питања ваншколског рада школа. И у овом периоду основна школа остаје основна хелија просвјеђивања најширих слојева становништва. Колико је народно просвјеђивање у цијелини било неодољиво од основне школе, види се, поред осталог, и по томе што је ова служба у свим органима просвјете, од Министарства просвјете па до среза, увијек била у истом одјељењу у коме основна школа, а никад у саставу неке друге просвјетне службе.

Одмах после рата школе су наставиле радити на народном просвјеђивању, углавном онако како су радиле и раније. Министарство просвјете заједничке државе ставило је у програм својих задатака и питања народног просвјеђивања и ваншколског рада наставника. У саставу Министарства просвјете образован је Средишњи одбор за народно просвјеђивање, а оснивани су оговарајући одбори у срезовима, касније у областима. У јулу 1921. године донесена су упутства о раду одбора са задацима „ширења писмености, сузбијања рђавих навика, заблуда и предрасуда, а на свестраном васпитању и уздизању широких народних маса“.²³ Предвиђено је да се ова дјелатност обавља одржавањем анафабетских течајева, проширивањем знања стечених у основној школи, отварањем библиотека, читаоница итд. Постављен је, дакле, широк програм, а основној школи је намињен највећи дио ових задатака. Очекивало се да ће се у времену после два периода туђинске власти у повим условима кренути брже и снажније у превладавању пословичне културне досталоности у Босни и Херцеговини. Рачунало се и на наслијеђена искуства школе као упоришта народног просвјеђивања, као и на друге организоване снаге, те да ће

²³ Раније цитирани „Дубиларни зборник живота и рада у СХС“, 1928. год., стр. 411.

држава pružiti moralnu i materijalnu pomoć. Šta je mogao biti hitniji od širenja osnovne pismenosti u sredini u kojoj se nalazi preko 86% nepismenosti stanovništva, a takvo je bilo stanje po svršetku prvog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini, poslije Makedonije najnepismenijem dijelu nove države. Podizanje opšte pismenosti samo putem redovne osnovne škole išlo bi vrlo sporo, čak i pod uslovom da su škole otvarane više nego što je to bio slučaj. Tečajevi opisane države stanovništva održavani su samo povremeno, a bilo je godina kada ih uopšte nije bilo. Godišnji porast pismenog stanovništva nije iznosio ni pun jedan postotak. Tako je prema popisu stanovništva u 1931. godini bilo ukupno u Bosni i Hercegovini samo 27,10% pismenih. Eto, to je bio rezultat prvog proklamovanog zadatka u oblasti narodnog prosvještivanja. Kada se govori o državnom programu iz 1921. godine o otvaranju biblioteka i čitaonica, treba reći da iz sredstava državnog budžeta nije otvorena nijedna biblioteka u Bosni i Hercegovini, ako se izuzmu školske bibliotekarice, niti je pružena pomoć čitaonicama. U skupštinskim debatama i ekspozicima ministara prosvjete opisane države stanovništva i drugi oblasti širer prosvjetnog djelovanja u narod u imali su samo deklarativni karakter, bez ikakvih konkretnih mjera i bez pozivanja bilo koga na odgovornost zbog toga što se opšti analfabetizam ne pomice s mjesta. I u pogledu pismenosti, kao što je bio slučaj i sa školama, politički režim odnosio su se prema Bosni i Hercegovini ne vodeći ni najmanju brigu o naslijeđenoj prosvjetnoj zaostalosti. Politička rukovodstva građanskih partija, uključujući tu i njihove predstavnike u Narodnoj skupštini i drugim centralnim organima, nisu pokazivali nikakvu pažnju pitanjima kulturnog uzdizanja, i to kako u zajedničkim organima tako ni unutar Bosne i Hercegovine. U vezi sa vannaštavničkim radom od učitelja se više tražilo kada se radilo o pitanjima pomaganja i popularisanja nekih režimskih političkih namjera (izbori, učesnici u organizovanju pojedinih režimskih mjera prema selu ili stvaranju punktova za politički uticaj na selo, kao što je bilo, na primjer, stvaranje seoskih sokolskih četa, organizovanje selaka za učesnike u sokolskim slatovima itd.). Karakteristično je, u vezi sa ovim istažiti da su se u neke krajeve Hercegovine slati agitatori da popularišu vođstvo i pčelarstvo preko seoskih sokolskih četa, a da nije postojao nikakav zahtjev, niti je pružana pomoć, da se putem školskih vrtova unapređuje poljoprivreda. Ovakav odnos države prema kulturno-prosvjetnom radu u širim narodnim masama, nije bio karakterističan samo za prosvjetu. Taj odnos je neminovno proizlazio iz ukupnih političkih kretanja, i jednako je pogadao i druge potrebe stanovništva (socijalne, zdravstvene itd.).

Prema navedenom staranju države o narodnom prosvještivanju i kulturnim potrebama uopšte, izgledalo bi da je vladalo totalno mrtvilo i da je cjelokupni kulturni i prosvjetni život bio u stagnaciji. Nije, međutim, tako bilo.

Behi broj škola u selima, vlastitim pobudama, u granicama svojih mogućnosti, vršio je, na ovaj ili onaj način, prosvjetni uticaj na okolinu. Na priredbama za roditelje, prikladom školskih ili državnih praznika pripreman je kulturno-zabavni ili informativni program. Jedno vrijeme su se i školski odbori, pored ostalog rada, bavili i pitanjima puka za narod (higijenski uslovi života na selu, borba protiv zaraznih bolesti itd.). Bilo je škola u kojima su postojale i male biblioteke sa popularnim štivima, koja su se čitala izvan škola. Koliko su učitelji bili angažovani u radu narodnih čitaonica pokazuje sledeći primjer. U godini 1936. u Drinskoj banovini radio je 216 narodnih knjižnica i čitaonica. U izvještaju o radu ovih ustanova te godine zabilježeno je: „Na čelu svih ustanova stoje skoro bez izuzetka učitelji i učiteljske narodne škole.“¹⁰⁴ Sličan odnos bio je i na drugim područjima. To su bile knjižnice i čitaonice kulturno-prosvjetnih društava i nekih drugih mjesnih organizacija. Učitelji su povremeno održavali predavanja za mještane. Učitelji kao aktivni radnici u zemljoradničkim zadrušama ili mjesnim organizacijama kulturno-prosvjetnih društava, u kojima su najčešće bili knjižničari, okupljali su oko škole čitaone sa sela. Među učiteljima je bilo politički uzdignutih i naprednih ljudi, koji su redovno primali stručnu i dnevnu štampu. To su često bili jedini primjerci koji su stizali u selo, da je to bila prilika i povod da se stupi u jedan kulturni odnos sa selom. Učitelji su organizatori dramskih, recitatorskih ili čitalačkih priredbi, pa je i tim putem prodirala kulturno-zabavna riječ u selo. Ako je u selo dolazio neki kulturni radnik ili stručnjak (liekar, agronom, veterinar itd.), a bilo je i takvih dolazaka, onda je škola ustupala prostorijske, a učitelji su se brinuli o dolasku selaka na sastanak. Tamo gdje nije bilo poštara, a takvih naselja je bilo najviše, učitelji su po djeći slali pisma i poruke, a ponekad na isti način prikupljali podatke od bachijskih roditelja i slali onima kojima je to služilo.

Od srednje se škole nije ni programski tražio neki rad izvan škole, osim održavanja saradnje sa bachijskim roditeljima. Ove škole su radile u većim gradskim centrima, gdje je kulturno-zabavni život bio organizovaniji, stizala je redovna dnevna i periodična štampa, postojale su knjižare, ponegdje

¹⁰⁴ Arhiv Bosne i Hercegovine — Fond Drinske banovine, Povj. br. 10/36. g.

и неки клубови, organizovane su dramske predstave. U većim mjestima postojali su bioskopi, pjevačka društva, mali muzički ansambl i itd., tako da se škola bavila kulturnim radom učenika (biblioteke, literarne družine, pjevanje, muziciranje itd.), dok su se nastavnici pojedinačno uključivali u kulturno-prosvjetni rad u gradu kao urednici i saradnici u štampili, horove, predavaci itd.

Sumirajući rezultate narodnog prosvjetivanja u Bosni i Hercegovini između dva rata, i ukazujući na ono što je šire prodiralo u narod, treba osobito istaknuti svestran i plodan prosvjetni rad nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava, naročito „Prosvjete“, „Napretka“ i „Gajreta“. Njihova osnovna preokupacija u djelovanju bila su pitanja materijalne brige o školovanju podmlatka. O tome će biti nešto više riječi u jednom drugom poglavlju, a na ovom mjestu naglašavamo njihovu ulogu u širenju pismenosti i pisanje riječi među odraslim stanovništvom. Ova društva su iz ranijeg perioda prenosila svoja bogata iskustva prosvjetivanja stanovništva.

I u ovom periodu društva su ostala zatvorena u svoje nacionalne okvire, a povremeno je dolazilo i do zajedničkih programa. No, iako su radila izolovano jedna od drugih, šireći svoj uticaj na pripadnike svoje etničke zajednice, u radu društava nije bilo onog suparništva i netrpeljivosti, koje karakterišu, na primjer, aktivne grabačke političke stranke ili vjerske zajednice. Istina, u radu društava bilo je natjecanja i rivalstva ko će gdje i prije otvoriti biblioteku ili čitaonicu. Ali ova konkurencija nije se ispoljavala u nelojalnim postupcima. Može se reći da su u ovom natjecanju prisiljeni u službu čitaonicu da su u gotovo svakom centru sa mješanim stanovništvom radile po tri čitaonice ili bibliotek e, a tako su se umnožavali i ostali oblici kulturno-prosvjetnog i zabavnog života. Prosvjetni punktovi ovih društava nisu se ograničavali samo na gradska naselja, nego su išli i u najudaljeniji naselja. Društva su održavala i tečajev e opismenivanja, iako to nije bila neka planska i kontinuirana aktivnost. Kada se vrednuju ukupni rezultati prosvjetnog djelovanja kulturno-prosvjetnih društava treba, u prvom redu, naglasiti njihovu vrlo raznovrsnu i obimnu izdavačku djelatnost, koja je, kod svih društava, po pravilu, bila namijenjena najširim slojevima stanovništva. Izdavale su se knjige sa popularnim tekstovima, godišnji kalendari, a svako društvo je imalo i svoj časopis. Srećna je okolnost što je i pored mnogih peripetija, uključujući tu i ratna razaranja, gotovo sva ova literatura sačuvana. Bez ove pisane riječi ne bi se moglo, to je potpuno sigurno, danas odgovoriti na mnoga pitanja koja se odnose na ovaj period. Tu se ogleda širina domene samo kulturno-prosvjetnih kretanja i društveno-

-politički odnosi i klime u kojoj se sve ovo odvijalo. Upravo u ovom književnom naslijeđu sačuvano je od zaborava takozvano narodno blago (pjesma, priča, anegdota, izreka, poslovice, zahtjeva itd.), a to je gotovo u podjednako mjeri stvaralaštvo sva tri glavna etnička područja. Društva su imala saradnike (pretežno učitelje) i iz najudaljenijih krajeva, sa najnemijenijim stanovništvom, pa je na taj način, u to vrijeme, jedino ovim putem bilo moguće priključiti narodno stvaralaštvo sa cijelog područja Bosne i Hercegovine.

O stručnom prosvjetivanju naroda, kao i posebnim oblicima prosvjetnog rada među ženama, govorilo je ranije uz tekstove o stručnom školstvu. I ovo prosvjetivanje odnosilo se najviše svojim dijelom na selo. Na raznim tečajevima pri jakim stručnim školama (pošolovnicama i šumarskim) obrazovali su se seljaci u racionalnijem ratarstvu, voćarstvu, povrtarstvu, pčelarstvu, racionalnijem uzgoju i čuvanju štucma, panjaka i dr.

U pogledu političkog prosvjetivanja stanovništvo je bilo prepušteno grabačkoj štampi i političkim strankama, gdje je vladala metoda, kako se to kaže, neko u klin, neko u pluću. Treba ovdje istaći i ulogu pojedinih vjerskih zajednica, koje se ni u ovom periodu nisu priključivale samo vjerskog učenja, nego su se, neke manje, neke više, bavile i pitanjima politike. Sve se ovo, sa malim izuzecima, odvijalo u zatvorenim nacionalnim ili vjerskim okvirima. Samo neki ozbiljniji naučni historijski tekstovi i nastavni programi izdali su iz ovog okvira i pružali nešto objektivniju sliku o društveno-političkim kretanjima, i to više o tim kretanjima u svijetu nego u samoj zemlji. Zbog toga političkog prosvjetivanja vlast je usmjeravala prema političkom sistemu u zemlji i odnosima kakvi su tom sistemu odgovarali. Ovo je naročito služilo kao uzor u periodima režima čvrste ruke (poslije Obzane, za vrijeme šestojanuarske diktature i neposredno pred rat, kada se pripremalo raspoloženje prema takozvanom „Silama osvine“). Grabačke političke stranke su poseljavale svoje uticaje na političku svijest stanovništva prema svojim stranačkim interesima i viđenjima. Međutim, sam život, socijalno-ekonomsko stanje siromašnog stanovništva i razni politički pritisci sami po sebi su uticali na političku svijest grabaštva. Osim toga, prije zabrane djelovanja Komunističke partije, kao i kasnije u nekim kraćim periodima ublažavajuća cenzura, do ruku grabača dolazile su brošure i štampa sa liberalnijim tekstovima, i za cijelo vrijeme ilegalno ili polulegano vršena je usmena, a ponekad i pismena propaganda protiv političkih režima. Ta propaganda kretala se od kritike konkretnog političkog uređenja i stanja, pa do primjera sa zahtjevima za najradikalnijim promjenama

друштvenог уређења. На том путу, поред радничке класе и напреднијих слојева сељаштва, превасходну улогу одиграла је прогресивна средњошколска и студентска омладина, о чему шире говори посебно поглавље. Гледано у cjелини, читаво вријеме између два рата, одвијао се, са мањим или већим интензитетом, процес политичког сазријевања становништва, насупрот свим краљевским владама, које су се врло често мијењале, али им се није мијењао однос према политичком просвједивању становништва. Оданост буржоаској владавини и послушност према политичком режиму сматрале су све владе довољним врлинама у политичком уздицању маса.

ШКОЛСКЕ БИБЛИОТЕКЕ И УЧБЕНИЦИ

Школске библиотеке у Босни и Херцеговини наслиједиле су књижевне фондове из ранијег периода. Средње школе, а посебно гимназије, у претходном времену располагале су релативно великим бројем књига у наставничким библиотекама. Сачуван је, такође, и један број часописа, које су школе раније имале. Гимназије су, на примјер, добивале бесплатно већи број научних дјела (издања академија, Земаљског музеја у Сарајеву итд.). Педагошке листове су школе исто тако добивале на поклон. У библиотекама се налазило доста књига на страним језицима (латинском, грчком, немачком итд.) То су биле књиге претежно везане за наставне програме страних језика, а било је и научне литературе. У прве двије деценије аустроугарске шлагавине у средњим школама је радио већи број странаца (Нијемаца, Пољака, Чеха, Словака) па су се налазиле књиге и на овим језицима. Када се говори о књижном саставу библиотека, треба рећи да су школе добивале већи број пропагандних брошура, албума, споменница итд.

Основне школе наслиједиле су далеко сиромашније библиотеке. Само неке школе у већим градским срединама имале су нешто више књига. И ове школе добивале су један број књига бесплатно, а било је и поклона од стране бачких родитеља и грађана. Основне школе на селу редовно су добивале популарна издања (брошуре, стручне листове исл.), која су се односила на питања основне наставе, пропагирања пољопривреде путем школских вртова, ширења хигијенских навика итд. За вријеме првог свјетског рата, а нарочито у школама на селу, потпуно су пропале те мале школске збирке, док је у градовима нешто и остало.

Број књига у гимназијама и учитељским школама између два рата одговарао је, углавном, броју затеченом после рата, а након једне деценије тај број је био мањи него на почетку школске године 1918/19. Тако је Школска библиотека Гимназије у Тузли наслиједила 2.392 књиге у наставничкој и 1.297 књига у бачкој библиотеци, док је у школској години 1929/30. било у наставничкој библиотеци свјета 1.787, а у бачкој 1.297

књига.²¹⁵ До смањивања броја књига долазило је не само усљед смањивања набавки и дотрајавања књижног фонда него и из повремених расходања књига из ранијег периода које нису одговарале садржајем или су биле на страним језицима којима се служило мали број наставника. Но, све то, ипак, показује недовољну бригу о школским библиотекима. Просјечан број књига у пуним средњим школама кретао се између 2.500 и 3.000 књига у наставничким и 1.500—2.000 у бачким библиотекима. Изузетак представљају гимназије у Сарајеву, Бањој Луци и Мостару које су имале већи број књига од наведеног просјека. У неким гимназијама, поред наставничке и ученичке, постојале су и посебне, такозване уџбеничке библиотеке (Сарајево, Мостар, Тузла). У тим библиотекима су се налазили уџбеници, које су школе посуђивале сиромашним ученицима, а ови су их неопштећено враћали школи на крају школске године. Сваком од наведених библиотека руководио је један професор, који је услуживао читаоце и одговарао за стање школске библиотеке. У овом периоду није било државних библиотека, изузев Библиотеке Земаљског музеја у Сарајеву, која је једно вријеме примала бесплатно обавезни примјерак, попут националних библиотека у другим земљама. Али су у свим мјестима у којима су радиале потпуле средње школе постојале мање или веће библиотеке културно-просвјетних друштава, чијим су се услугама користили наставници и ученици. Наставничке библиотеке су набављале неке књижевне и стручне часописе. Тако су наставници, посебно у већим градовима, имали могућност да прате културно-просвјетна кретања у земљи и свијету.

У средњим и нижим стручним школама стање школских библиотека било је још сиромашније. Настава књижевности у овим школама имала је много сужење програма па се мање и служило школском лектиром, а књиге из програма школске лектире су, у ствари, биле најбројније у бачким библиотекима гимназија и учитељских школа.

Ниже гимназије и грађанске школе посједовале су мали број књига. Нешто боље, у том погледу, стајале су школе које су основане затварањем ранијих трговачких школа, чију су имовину наслиједила. У библиотекима новостворених грађанских школа број књига једва да је износио коју стотину, а било их је, готово, и без библиотеке. Тако је, на примјер, Грађанска школа у Вишegradу, у школској години 1939/40., имала свега 25 књига у наставничкој и 14 књига у бачкој библиотеци.

²¹⁵ Конкретни подаци о броју књига у појединим школама узети су из рукописа „Библиотекарство у Босни и Херцеговини 1918—1941, године“ од др Љубинке Баповић. Рукопис ће бити објављен у Библиотечној културној наслиједи Босне и Херцеговине у издавачкој организацији „Веселин Маслеша“ у Сарајеву.

У градским основним школама постојале су мале школске библиотеке у ранијем периоду, док су основне школе на селу, а таквих је био највећи број, по правилу, биле без библиотеке. У основним школама на селу налазила се само понека брошура за популарисање неке акције на селу (пољопривреда, сеоске соколске чете, црвени крст итд.).

Библиотеке у приватним професионалним школама, и средњим и основним, биле су богатије од библиотека у државним школама. Тако је, на примјер, француска гимназија у Високом, у школској години 1938/39., имала 15.180 књига, а француска гимназија на Широком Бријегу 11.200 књига. Још боље стање је било у русовачкој гимназији у Травнику. Ове школе радиале су континуирано, а вихор првог свјетског рата није их захватио. Осим тога, ове су школе биле интернатски организоване, па су се мање служиле књигама из других библиотека. У својим библиотекима су имале велики број уџбеника.

Одмах после рата школе су се служиле уџбеницима из ранијег периода. Први домаћи уџбеник у Босни и Херцеговини штампан је 1883. године. То је била нека комбинација буквара и почетне читанке за основну школу. Касније се јављају и други уџбеници. Тако су се пред први свјетски рат готово сви уџбеници за основну школу издавали као државна издања у Сарајеву. Највећи број уџбеника за средње и стручне школе долазио је из Загреба. У Сарајеву су се издавале читанке, граматике, историја, географија и неки приручни текстови за школску лектуру. За политику која је вођена у Босни и Херцеговини аустроугарским школским органима нису одговарали загребачки уџбеници за националну труп предмета, па су се бринували око властитих издања ових уџбеника. Уџбеници за основне школе штампани су у обавда писма, а за средње школе, углавном, латиницом. Укупна школска терминологија била је онаква какава се употребљавала у Хрватској и Славонији. Уџбеници који су објављивани у Сарајеву писани су фонетским правописом, а у свим уџбеницима употребљавана је искључиво једваквита. Са оваквим уџбеницима ушло се у прве школске године после рата, с тим што су у уџбеницима за народни језик, који се називао српскохрватским, као и у уџбеницима за историју и географију, извршене неке измјене. Ти измјене односиле су се на оне текстове који су непосредно популарисали политику бициг аустроугарског политичког режима.

Од почетка је, као што је већ речено, постављено питање једначавња школског живота на читавој територији државе. То је важило и за уџбенике. Но, како је процес унифицирања школовања ишао релативно споро, тако су се и затечени уџбеници употребљавали у школама неколико првих година. Већ први заједнички уџбеници уписе одрешне зборке и неспоразуме, које се посебно јављају у већој мјери у школама у Босни и

Херцеговини. Радило се, прије свега, о правопису и школској терминологији. Нова терминологија и правопис не представљају само тешкоће за наставу, него то чешће изазива и национална подозрења и неспоразуме.

Саживљавање са новим језичким приликама ишло је много теже у средњим него у основним школама. Поред двије школске терминологије, екавштине и ијекавштине, професори средњих школа стичући образовање у два центра, у Београду и Загребу, сасвим разумљиво, доносе поред језичких и друге навике стечене на факултетима, па се, и уз најбољу вољу, теже прилагођавају онаком понашању какво су наслиједили школе у Босни и Херцеговини. Осим тога, у овом периоду се у Босни и Херцеговини досељава већи број службеника, официра, разних стручњака из других крајева, који исто тако носе са собом различите дијалекатске и друге језичке новине, па и домаће становништво почиње да их опонаша. Покрајинска управа за Босну и Херцеговину повремено је издавала школама упутства о томе како ће поступати када се у наставном раду појаве питања у вези са правописом или термилолошким питањима. Тако је, на примјер, 1923. године упозорила школе: „Наставници неће сматрати погрешним, као што се до сада дешавало, ако се који ученик у писменом саставу служи екавштином, али концепквентно не мијешајући је у истом саставу са ијекавштином.”²⁹ Збрка је у школску терминологију уношена не само путем уџбеника него и школским прописима, упутствима, законима, програмима итд. Стога је Министарство просвјете образовало већи број стручних комисија које су добиле задатак да усагласе школску терминологију, коју би касније Министарство санкционисало. За неке предмете су израђени предлози, док друге комисије нису овај посао довршиле нити је Министарство озваничило тај рад.

За писање уџбеника расписивани су јавни конкурси. Рукописе је оцењивала комисија и предлагала министру на одобрење. За поједине предмете одобран је већи број уџбеника. Избор уџбеника за средње школе вршили су предметни наставници. Уџбеници су издавани углавном у Београду и Загребу, а за средње и средње стручне школе искључиво у та два центра. Вадала је конкуренција међу издавачима тамо гдје је било више уџбеника за један разред. Стога су издавачке куће слале предметним наставницима бесплатно по један примјерак. Писци за српскохрватско језичко подручје су били претежно из Србије и Хрватске. Пошто се одобрени уџбеници нису тако често мијењали, препродавали су се стари уџбеници између ученика или посредством антикварних књижара. Цијена уџбеника, у

односу на цијену осталих књига, била је релативно висока, тако да је за родитеље који су имали већи број дјете у школи набавка уџбеника представљала велики повчани издатак. Школске уџбеничке библиотеке су позајмљивањем старих уџбеника притицале у помоћ најсиромашнијим ученицима.

Осим уџбеника издавани су се и приручници за поједине предмете, као и лектира за народни језик и књижевност. Пошто се у наставним програмима историје књижевности прописивало изучавање српске, хрватске и словеначке књижевности, као и избори из неких европских и раније руске књижевности, то су се и књиге школске лектире односиле на изборе из ових књижевности за класичне и стране живе језике. Као допуна за наставу, поред одговарајућих уџбеника, штампали су се посебни текстови на тим језицима.

²⁹ Школски гласник, Службени лист Покрајинске управе Босне и Херцеговине за школство, година 1923, стр. 12.

ПЕДАГОШКА ШТАМПА

Од оснивања првих школа у Босни и Херцеговини јављају се краћи или дужи написи у текућој штампи. То су претежно мање пртице из живота и рада основне школе. Први педагошки часопис „Школски вјесник“ почео је изаћи 1894. године. Часопис је уређивао Ђуђевић Душан, који је био врло образован човек. „Школски вјесник“ је издавала Земалска влада за Босну и Херцеговину. Стога је разумљиво да је у њему популарисала школску политику окупаторског режима. Но, часопис је објављивао теоријске педагошке текстове, бавио се питањима методике наставе и доносио осврте на школски живот у Европи. Године 1905. у Мостару излази први број „Учитељске зоре“, најприје као орган херцеговачких учитеља, касније се уредништво часописа преселило у Сарајево и од тада „Учитељска зора“ постаје орган Удружења учитеља Босне и Херцеговине. „Учитељска зора“ је излазила до 1921. године. Српско учитељско удружење покрене 1907. године часопис „Српска школа“, који је излазио до 1912. године. Ова два посљедња часописа бавила су се, углавном, практичним питањима наставе, а повремено су доносили текстове који су се односили на сталешка питања учитеља. Удружење професора није у овом периоду имало свој орган. Наставници су, поред писања у стручним часописима, објављивали текстове педагошке садржине у другој штампи, најчешће у публикацијама националних културно-просвјетних друштава. Хрватско и српско учитељство наслиједило је из ранијег периода већи број педагошких листова, од којих су по неки и раније стизали у Босну и Херцеговину.

Послије престанка издавања „Учитељске зоре“ у Босни и Херцеговини се појавио само један педагошки лист. То су биле „Мале новине“. Лист је изашао 1936. године у Сарајеву, али су изашла само два броја. Довољна је била само чињеница да се у редакцији налазио Илија Грбић, који је већ био полицајци познат као комуниста, па да се лист угаси. Ипак је мало зачуђујуће да се поред великог броја сталних или повремених гласила учитељских удружења у другим крајевима у Босни и Херцеговини не појави више ниједан лист. Осим у Београду и Загребу педагошки листови су излазили и у тадашњим мањим градским

центрима него што је било Сарајево (Крагујевац, Кутина, Јагодина итд.). Осим тога, мало је сарадника из Босне и Херцеговине, у односу на остале крајеве, који пишу у другој педагошкој штампи. И даље учитељи пишу у дневној и повременој штампи која излази у Босни и Херцеговини. Неки дневни листови у Сарајеву понекад посвећују посебан простор намијењен школи и дјечијој књижевности. То су, претежно, текстови учитеља. Педагошка штампа из других крајева вршила је одређени утицај и на педагошку кретања у Босни и Херцеговини. Излазило је око десетак часописа и листова који су се бавили питањима школства. Највећи број њих третирао је, поред сталних проблема, питања основне наставе. Издавачи су били организације просвјетних радника (локална, регионална или централна удружења). Један број часописа бавио се и теоријом наставе и васпитања. У педагошкој штампи било је часописа који су излазили стално, док су други били краћег вијека. Два најпостојанија часописа били су „Учитељ“, орган Централне управе учитељског удружења, који је штампан у Београду, и „Напредак“, гласило Хрватског педагошко-књижевног збора, који излази у Загребу. Ови часописи су наслијеђени из ранијег времена. „Гласник Југословенског професорског друштва“ излазио је, такође, у току читавог периода, а редакција му је била у Београду. Ови часописи су имали и одређену политичку физиономију. „Учитељ“ је подржавао званичну политику и стајао на позицијама режимијске политике образовања и васпитања. „Напредак“ је заступао, у стручном погледу, прогресивнију педагошку теорију и праксу, а у политичком погледу стајао је у опозицијом односу према званичној политици. „Гласник југословенског професорског друштва“ држао је висок интелектуални ниво. Мање се бавио дневним проблемима, али је врло често објављивао веома критичке текстове о педагошким питањима. Треба, истини за вољу, рећи да је у овим часописима варирао однос према режиму, што је зависило ко се налазио на челу сталешких организација, ко је, дакле, постављао редакцију часописа.

Треба посебно нагласити да су најреволуционарнији утицај на учитељски кадар вршили листови: „Учитељска борба“ и „Учитељска стража“. „Учитељска борба“ је била гласило Клауба учитеља комуниста, а „Учитељску стражу“ покренули су учитељи комунисти у Крагујевцу 1935. године. Међу многобројним прогресивним сарадницима ових листова треба посебно истаћи учитеље: Милоша Јанковића, Драгутина Прокића, Драгољуба Марковића, Јуру Франчевића, а из Босне и Херцеговине Илију Грбића.

Босанскохерцеговачки просвјетни радници били су много грађани и познатији у раду сталешких организација него у педагошкој штампи. Професори су се показивали далеко подлинији у осталој културној штампи (књижевни и културни часописи,

стручни часописи појединих научних области итд.). Од просвјетних радника рођених у Босни и Херцеговини теоретским питањима наставе бавили су се Салих Љубунчић, који је сарађивао у загребачкој, и Џијетко Поповић, који је објављивао у београдској педагошкој штампи. Љубунчић је био плоднији и захватао је разноврсне теме. Повремено се јављају још др Коста Грубачић, др Марсел Шнајдер и још неки са мањим прилозима. На разним катедрама и на скуповима просвјетних радника одржавана су повремена предавања са тематиком из педагошке теорије или праксе, на која се освртала дневна и друга штампа.

НАСТАВНИЧКИ КАДАР

Редовно школовање учитељског кадра у Босни и Херцеговини почиње од 1886. године када је у Сарајеву отворена учитељска школа. Прије тога отворена је приватна католичка учитељска школа, а касније се отварају Женска учитељска школа у Сарајеву и Мушка учитељска школа у Мостару. С обзиром на то да се мрежа основних школа спорије ширила, ове су школе подмиривале потребе за учитељским кадром. У конфесионалне школе долазе и учитељи из Војводине и Хрватске, тако да су школе пред први свјетски рат имале квалификоване учитеље. У гимназије и друге средње школе долазио је наставнички кадар са стране, претежно из Хрватске и Војводине, као и један број професора из осталих покрајина Двојне Монархије. У току рата страдао је већи број наставника, а посебно учитеља. Преживјели су одржавали наставу у првим годинама иза рата. Касније је из осталих крајева Југославије долазило нешто више професора него учитеља. Али, огромну већину наставничког кадра у цјелини сачињавали су домаћи синови, школовани у учитељским школама у Босни и Херцеговини и професори који су завршавали, као стипендисти или о свом трошку, наставничке факултете у Београду и Загребу. На двије више педагошке школе (у Загребу и Београду) оспособљавао се наставнички кадар за грађанске школе.

Просвјетни кадар је прије првог свјетског рата био организован у три сталешке организације и то: организација професора, организација учитеља државних школа и организација учитеља српских школа. Професори нису имали своје гласило, док су учитељи имали свој часопис „Учитељска зора“ (1905—1923), а учитељи српских школа часопис „Српска школа“ (1907—1912). Уз то је постојао и владин школски лист „Школски вјесник“ (1894—1909) у коме су сарађивали професори и учитељи из свих наведених организација. У овој штампи објављени су текстови теоретског и практичног педагошког значаја великог броја професора и учитеља. Треба споменути, што је за Босну и Херцеговину можда посебно занимљиво, да се међу педагошким писцима налазио већи број писаца и истакнутих педагога. Одмах по завршетку рата, као што је раније наведено, учитељ-

ској организацији су се приključili и учитељи бивших српских школа, а преко заједничке учитељске организације Босне и Херцеговине учитељство је ступило у заједничку сталешку организацију учитеља Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. У босанско-херцеговачка професорска организација ушла је у састав Југословенског професорског удружења. Нешто касније основана је и трећа организација за цијелу земљу: Друштво наставника грађанских школа. Оснивањем бановина сва удружења су добила бановинске секције. Удружења су имала и своја заједничка гласила, али није ни једно излазило у Босни и Херцеговини. 1923. утисла се чак и „Учитељска зора“. У овом периоду покренут је већи број стручних часописа у другим крајевима Југославије. Но, зачуђује мали број сарадника учитеља из Босне и Херцеговине, док је сарадника професора било знатно више.²¹⁷ То не значи да учитељи у Босни и Херцеговини не пишу. Они објављују своје текстове у књижевним и научним часописима у Босни и Херцеговини, у дневној штампи, а највише у часописима, календарима, листовима и другим публикацијама културно-просвјетних друштава. Наведена тројна организација, у којој се догађало да чланови једног школског наставничког тијела припадају трима сталешким организацијама, потпуно је одговарала режимској просвјетној политици. Било је далеко лакше и безболније вршити утицај на подијељену групу него на снажну и хомогену цјелину, која би као таква представљала једину од најбројнијих, можда и најбројнију, сталешку заједницу. Најчудније је у овом погледу чињеница да ни од просвјетних радника није долазила озбиљнија иницијатива за окупљање сталешке организације. И не само то, него ни као посебне организације нису показивале веће интересовање за неке заједничке друштвене акције и програме. Треба истаћи да су у друштвеном раду све три организације просвјетних радника, на дневним редовима скупштина и конгреса, често доминирали питања материјалног положаја (право новчаног награђивања, премјештаја по казни, отпуштање из службе итд.).²¹⁸ Међутим, напредни политички рад, и

интересовање за социјална питања уопште, нису се никада гасили у овим организацијама. Треба, истина, рећи да просвјетни радници Босне и Херцеговине у првој деценији послате рата немају неку значајнију улогу у раду нових заједничких организација. Просвјетни радници из других крајева, особито они из Србије и Хватске, већ су имали више искуства и снажнију традицију у политичком раду својих организација. Ово се посебно односи на учитељски кадар. Тамо су, наиме, постојале национално хомогеније средине и развијеније грађанске политичке странке. Стога су се и наставници, не само појединачно него и као организована сталешка снага, укључивали у тадашње политичке борбе. У Хрватској и Србији постоје гласови учитеља социјалиста и прије првог свјетског рата. Босанскохерцеговачком просвјетном кадру, који се углавном, развијао у три затворена национална круга, требало је релативно дуго времена да се прилагоди новим односима и новом заједништву у образовању и васпитању омладине, и то, прије свега, унутар саме Босне и Херцеговине. Учитељи су у Босни и Херцеговини живјели раније у другим политичким и националним односима. Њихов културно-просвјетни и политички рад кретао се, углавном, у кругу културно-просвјетних друштава, а само рјеђи појединци превлазили су ове оквире.

Са каквим жељама и наміјерама учитељи Босне и Херцеговине непосредно послје слома Аустро-Угарске Монархије улазе у нови период вида се из једног прогласа објављеног у стручном гласилу. „Од Урала преко Карпата и Балкана ори се pjesма ускренућа и слобода највишем роду... Оживјеле наше жеље, чежње и тежње, наши се стојетни идеали остварише... Учитељи и одгојитељи народа, горе срца, ми смо ковачи боље будућности народа, ми смо свјетлосници једне религије љубави. Ми смо гради-

радине, постојале су три категорије мјеста у којима су службеници уз редовну плату добијали и посебни додатак. Велики центри су спадали у категорију са највишем додатком, средњи центри су спадали у другу категорију, а мања насеља, и сва мјеста на селу, су припадали у трећу категорију са најнижим приманима. Ово је првенствено погађао учитељски staleж, који је у највећем броју службено на селу. Нису одржани ни једни избори Народне скупштине, а да послје њих није сазидано, често у току школске године, премјештање учитеља у најудаљенија и забаченија мјеста. То је била судбина учитеља, нешто рјеђе осталих наставника, који се ипак ангажовали у изборној кампањи за побједу режимских кандидата. Био је и других мјера и притисака, међу које, као најгубље, спадају неуспјехи однос према учитељима. На примјер, одаука Министарства просвјете да се учитељима не могу уздвати без одласности Министарства просвјете од 1926. године протегнућа и на учитељима у Босни и Херцеговини. Још изуманију одауку доноси је, по закону познати министар просвјете Добриновић Стошковић о томе да се учитељима могу уздвати само за учитеље, ако желе да остану у служби. Ова одаука је била срамна, и за режим какав је био у тадашњој Југославији, па је укинута касније.

²¹⁷ Учитељи су се више јављали у дневној и другој периодичној штампи.

²¹⁸ Просвјетни кадар је лоше материјално награђиван. Чиновничко-школско је било распоређено у десет платних група. Учитељи су службу почитали као приправници девете, а професори као приправници осме платне групе. Послије 20 мјесеци рада у разреду стицали су право полагања учитељског практичног испита, односно професорског испита. Учитељске школе су биле рајонизоване и знало се у којој учитељској школи се може полагаати испит, док је за професорски испит постојала при Министарству просвјете посебна комисија пред којом су се полагали професорски испити. По положеном испиту стицало се право разврставања у девету, односно осму положајну групу. Није то, међутим, значило да ће онај који положи испит аутоматски добити одговарајућу групу. Зависило је од буџетских могућности, а понекад су утицале и друге околности, па се унапредчење чекало дуже времена. За чиновнике, па и за просвјетне

тељи племенитих и великих духова.²¹⁹ С таквим жељама и намерама ступају у заједничку организацију учитеља Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. То се догађа у вријеме политичког немирног, пријеме које из темеља потреса стари друштвени поредак и наговјештава ново друштвено и политичко уређење. Велики успјех доживљава Комunistичка партија Југославије на првим парламентарним изборима, када у Скупштину улази 58 посланика комуниста. Штрајкови широких размјера, општински избори послјерије којих у више општина, међу којима је и Београд, комунисти добивају већину. Бурна политичка кретања запљускују школу и школски кадар опште.²²⁰ Године 1919. оснива се Клуб комуниста учитеља, покрене се педагошка библиотека „Будућност“ у којој се штампа већи број брошура са идејама о комунистичком васпитању. На Првом конгресу учитеља одржаном 1920. године, учитељи комунисти су покренули питање синдикалног организовања. Постављено је захтјев да Удружење добије статус синдикалне организације попут тадашње сталешке организације радништва. То је изазвало бурну протеста, а за режим је то био први радикални изазов. Овај предлог је притиском одачен. Али, учитељи комунисти послјерије Конгреса иступају у више наврата с протестима у штампи и јавносно уопште. Педагошка штампа се, поред стручних методских питања, окреће и проблему политизације васпитања у смислу прогресивних циљева. Покренуто је и стратешко питање васпитања, то јест, питање одвајања школе од цркве. Стручна штампа („Учитељска борба“), која је још била легална, начине и друга питања. Излазе текстови непосредно усмјерени против званичне политике, и то не само они који се односе на школу и васпитање него и на питања политичких слобода, демократских односа у друштву, и то, по правилу, не одвајајући стање и положај учитеља од општег политичког стања најширих народних маса. Организације наставника и професора биле су у почетку малобројније и мање компактне. Њихове акције нису биле масовне и у овом периоду мање су узнемиравале носиоце режима. Било је, додуше, у стручној штампи врло радикалних захтјева за промјене у систему образовања и васпитања, као што је било појединачних узимања у заштиту ученика од полицијског терора, што се посебно огледало за вријеме великих бачких и студентских штрајкова у 1920. години.

²¹⁹ Учитељска зора, год. 1923, бр.9. и 10, стр. 186.

²²⁰ На изборима за Уставотворну скупштину међу 58 посланика комуниста налазило се пет учитеља посланика, међу којима из Босне и Херцеговине Митар Трифуновић-Учо. Међу осам учитеља делегата Вуковарског конгреса Комунистичке партије Југославије налазило се такође Митар Трифуновић-Учо. Он, ипак, није тада радио у школи него је био професионални политички радник.

Забраном рада Комунистичкој партији 1921. године, познатом Обзаноном, аутоматски су дошли под удар и све активности напредних просвјетних радника. Забрањени су листови, клубови и сви други облици рада међу наставницима и у школама, и то не само оно што је носило објективне утицаје комунизма него и оно што би се могло развити у нешто што би омогућавало подржавање комунистичких идеја у школама или у редовима наставничких удружења. Пошто је учитељство прије Обзана било најактивније и ступало у отворену борбу против режима, то је и влада путем полицијских органа и мјера Министарства просвјете била најагресивнија према учитељској организацији. Политички режими су послјерије тога, па све до краја овог периода, били неспростано бјдни према свим појавама у школама и организацијама просвјетних радника. Власт је тражила, и редовно у самим школама налазила, савезника против свега прогресивног. Директори и управитељи школа, школски надзорници и инспектори бирали су међу провереним антикомунистима, а учитељи и други наставници одани владајућем поретку били привилеговани (добивали боља мјеста, унапређивани испред осталих, награђивани, одликовани итд.). Директори средњих школа третирали су као најснажнија брана против продирања комунистичких и уопште либералних утицаја у школе. Стога су директори распоређивани у врло високи чиновнички ранг. Директор средње школе могао је напредовати до III платне групе, која се сматрала високим дометом чиновничке каријере.²²¹ Било би, међутим, потеривно закључити према овим посебним привилегијама да су директори школа били сачињено оруђе у рукама режима. Било је директора послушних и одањих режиму, а међу њима и оних који су били сарадници полицијских органа. Но, ипак су били ријетки они који су отворено помагали напредна кретања у школи, ипак се, по нашој оцјени, највећи број директора средњих и грађанских школа старао да одржи равнотежу, ако се тако може рећи, између захтјева власти, с једне стране, и одређених опонирања ученика или напреднијих професора, с друге стране. Док су директори који су били непосредни експоненти Министарства просвјете у својим извјештајима, када се радило о догађајима у школама са политичким објектима, драматизовали понашање ученика или појединих наставника, долазе су с други проналазати такве облике рада да и јавно манифестују најјачи чињенице које би могле имати теже посљедице.

²²¹ Чиновнички положај директора узвиштен је изнад положаја начелника у Министарству. Стога су поједини високи чиновници у Министарству просвјете, када би дошли до крајње границе напредовања, формално постављани за директоре средњих школа, у које школах нису ни отишли, него и даље сједили у Министарству, а тим декретом су добијали један платни разред више.

Забраном рада Комунистичкој партији Југославије напредни политички рад ученика и наставника поവാљаче се у публичност, у којој ће остати до краја, с тим што ће и једни и други проналазити такве облике рада да и јавно манифестују своју припадност прогресивним политичким стремљењима. Организације просвјетних радника у којима се политичке антирежимске тенденције свеле на мању мјеру, задржале су статус јавности. Владе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а касније Краљевине Југославије, буду прате рад организација просвјетних радника и успијевају да на скупштинама и конгресима осигурају већину, чија ће руководства подржавати мјере режима. Међутим, како је вријеме одмичало од проглашења шестојануарске диктатуре, тако се осјећа и оживљавање политичког рада учитеља и професора. У овом периоду у сталном је порасту учешће учитеља и професора из Босне и Херцеговине у свим акцијама које су биле окренуте против самовоље просвјетних и терора полицијских органа. Док се раније у стручној педагошкој штампи, као и у књижевним листовима, јављао релативно мали број учитеља из Босне и Херцеговине (Хасан Кикић, Илија Грбић и др.) у посљедњим годинама пред рат све је више лијево оријентисаних текстова педагошког и политичког садржаја, које пишу учитељи из Босне и Херцеговине. Професори су и раније били врло присутни у стручној штампи, посебно у напредним часописима који су третирали питања савремених појава у културно-политичком животу земље („Преглед“ и др.). У стручној штампи и на састанцима који су на дневном реду имали наставно-методска питања водила се често дискусија о оним иновацијама у настави које су у себи носиле обилежја социјалистичког васпитања. Није био мали број просвјетних радника који су стајали под посрединим или директним утицајем Комунистичке партије. На другој страни били су они који су подржавали режимијску политику, међу којима је било врло гласних кортеша аваличне политике. На скупштинама среских учитељских удружења и бановинских секцијама честосу вођене жучне дискусије. То су били скупови вођени у неравноправним условима. Срески начелници и бановински чиновници пратили су токове оних конференција, а то је била прилика да реакционарни учесници нападама на прогресивне положе испит оданости режиму. Нису били ријетки ни опортунисти, чије је држање више користило заштитним него напредним ставовима. Стога су прогресивни учитељи на овим конференцијама, посебно на онима када се бирао нова управа, рјеђе добивали већину. Каква је, понекад, владала атмосфера, између многих других свједочи и случај! Илије Грбића, који није могао добити ријеч на сједници Учитељске секције Дринске бановине 1937. године у Сарајеву.²²² Овом треба до-

дати да је дневна, и друга званична штампа, била стално на страни оних који су били уз власт. Међутим, ове околности нису могле скренути с пута учитеље Босне и Херцеговине, као ни учитељство у Југославији. У учитељским редовима расте број симпатизера Комунистичке партије Југославије. Подмаздак који долази из школа уноси пову свјезину у политички рад. Посљедње валаде у старој Југославији (Стојадиновићева и Цветковић—Мачекова), које се све отвореније приближавају силама осовине и воде земљу у фашистичко-нацистички табор, још снажније револуционисту прогресивне и патриотске масе. На другој страни све је већи број деморалисаних и разочараних у редовима ранијих режимијских присталица. Међутим, политичко жељор профашистичких режима заводи још ригорозније мјере, покушавајући да организује своје снаге уз помоћ полиције, као брану против напредних кретања. По цијену страдања и великих жртава учитељи појачавају своју активност окупљања учитеља бораца за ново друштвено уређење и нове циљеве васпитања ученика и подизање политичке свијести грађана. Они немају своју посебну организацију, нити добијају потребну већину на скупштинама и конгресима, али имају свој покрет који окупља све што је у политици и педагогији прогресивно. Они нису очекивали ни на једном конгресу потпуну побједу, али су знали да испуњање на сваком конгресу служи ширењу покрета.

Нису само утицаји Комунистичке партије Југославије продирали у учитељску стаљинску организацију. Покушаје ове врсте вршиле су и грађанске политичке организације. Учитељи су били непосредно везани за најшире народне слојеве. Имали су и већи утицај у очима обичног свијета него друга интелегенција. О њиховим мишљењима и ставовима, нарочито у селима, водило се озбиљно рачуна. Стога су сви они којима је било стало до гласова на изборима и до стварања расположења према политичким кретањима рачунали на учитеље. Неке политичке странке су организовале и неку врсту клубова учитеља као Југословенска радикална заједница (Ј.Р.З.) или Југословенска национална странка (Ј.Н.С.). Ових организација није било међу учитељима Босне и Херцеговине. Хрватска селачка странка (ХСС) такође је продирао непосредно у редове учитеља око своје организације на селу (Селачка слога) а касније путем организације Селачко коло. Није се, дакле, радило само о мјерама и притисцима одозго, од стране политичког режима, него су учитељи и појединачно и као организација довођени у разна искушења. Међутим, међу учитељима није био мали број оних који су знали на вријеме прозрети све те махинације и збијати своје редове.

Посљедњих неколико година пред рат комунисти су почели улазити у неке сталне друштвене и културне организације (нека удружења, задруге, клубове, читаонице итд.) које су

²²² Југословенска пошта, Сарајево, 12. јула, 1937.

имале либералnije програме, и у тим организацијама иницирати и подржавати прогресивnije ставове у раду. Тим путем креху и напредни учитељи. У 1937. години оснива се у Београду учитељска задруга „Вук Караџић“, а у Загребу иста организација са именом једног од најистакнутијих учитеља у историји хрватског школовања — Ивана Филиповића. Године 1939, последије одржавања учитељског конгреса у Бањој Луци, већа група учитеља комуниста и симпатизера Партије из Босне и Херцеговине оснива учитељску задругу „Петар Кочић“. Тражећи могућност за излазак из потпуно илегалне активности, удружења учитеља преко школских ферија одржава заједничке скупове под именом „Педагошка недеља“, „Стручно и методско усавршавање“ итд. На дневном реду ових састанака су теме из области најновијих напредних тековина педагошке теорије и праксе. Предавања и дискусије о овим питањима нису никада изван контекста општег политичког стања у земљи и свијету. Ови састанци пружали су прилику учитељима комунистима да се упознају с теоријом и праксом Комунистичке партије Југославије, а то је била дјела водила организатора ових скупова. Революционисање учитељских редова је влади и полицијским органима задавало велике бирге. Ово се нарочито испољавало на главним учитељским скупштинама, односно конгресима, како су најчешће називани ови скупови. Није претјерано рећи да је за то вријеме у мјестима гдје су се одржавале скупштине власт била на ногама. Напредни учитељски покрет је од конгреса до конгреса доживљавао све веће успјехе, а конгрес у Бањој Луци 1938. године представљао је посебну афирмацију покрета. Ови успјеси плаћени су злостављањем, премјештањем и отпуштањем из службе.

Говорећи о учитељству Босне и Херцеговине и његовом организовању, треба истаћи да је то, ако се узму поједици и појединачни покушаји, била једина организована снага која је стално покретала питања описмењавања и отварања основних школа. Ова питања истицана су како на скупштинама унутар организације, тако и путем заједничког удружења учитеља. Тако су учитељи у заједничком стручном часопису, 1923. године, упитали апел „Свим надлежним факторима“, у којем су изнијели тешко наслјеђе основног школовања у Босни и Херцеговини. Наведен је и конкретнији програм за предузимање мјера у ширењу мреже основних школа и приближавању овога школовања осталим крајевима у држави. Удружење се бавило и сталешким питањима и материјалним положајем својих чланова, нарочито учитеља у селима. Године 1934. покренуто је питање прикупљања прилога за изградњу учитељског дома, који је саграђен и отворен у Сарајеву 1938. године. На предлог удружења Централна организација учитеља израдила је Правилник о начину прибављања новчаних средстава и будућем искорисћивању историје овога дома. Занимљиво је нагласити да је већ тада преда-

ложено да се у просторијама дома отвори педагошки архив и педагошки музеј Босне и Херцеговине, који није ни до данашњих дана основан. Почетни капитал за изградњу дома био је Фонд митрополита Саве Косановића.²⁴ Овај фонд је Косановић још за вријеме Аустро-Угарске завјештао тадашњем Српском учитељском удружењу. Послије првог свјетског рата српско културно-просвјетно друштво „Просвјета“ тражило је да њему припадне Фонд, јер је у тексту завјештања стајало да средства Фонда, ако престане радити Удружење учитеља, припада „Просвјети“. Посљедњи одбор Удружења српских учитеља, пред његово припајање Заједничком удружењу, на расправи о томе коме ће припасти средства, доказао је да се Удружење не укида него се спаја, и тако је Фонд постао власништво учитеља Босне и Херцеговине. Осим овога фонда прилоге су давали сами учитељи, и други те је тако саграђен Дом Удружења учитеља. У Дому се налазила клуб-сала, приручна кухиња, канцеларије, спаваће собе за учитеље који долазе послом у Сарајево. У приземљу је била тада најпознатија кафана „Бола“, а било је и неколико станова. Приходи од кирије служили су за трошкове одржавања просторија. Послије другог свјетског рата ове просторије су служиле као Дом синдиката просвјетних радника, да би касније, из необјашњивих разлога ушли у стамбени фонд Сарајева. Ово дјелује као проија, кад се зна да се питање оснивања школског музеја одлаже због недостатка просторија.

Почетком овога вијека у средње школе су пристизали у све већем броју професори рођени у Босни и Херцеговини. Поредак рада у школама укључивали су се и у културно-политички живот, уколико је то тада било могуће. У то вријеме оснивају национална културно-просвјетна друшва, а јављају се и прве политичке организације у којима сарађују професори, али, углавном сарађују на овим питањима која се у политичком раду испољавалају као научни или културно-просвјетни проблем. Професори су врло активни сарадници у педагошкој штампи (листова, часописима, календарима) и то, како у штампи националних и вјерских заједница, тако и оној која не носи обимежје вое или оне средине. Учествоју у појединачним анкетама из области културе и просвете (о правопису, језику итд.), а и чланови су комисија о овим питањима. Све средње школе издају на крају школске године годишње извјештаје, у којима се објављују научни радови појединачних професора.

²⁴ Саво Косановић је био родом из Црне Горе. Постао је први митрополит у Сарајеву, последије стогодишње владавине Грка — француског на епископским положајима у Босни и Херцеговини. Косановић је у Беогу први покренуо оснивање гимназије у Сарајеву. Радо је дошао у неспоразум са окупационим режимом, па се 1885. године повукао у митровину. Бавио се и књижевним радом.

Године 1909. оснива се Удружење професора средњих школа, које је радио до почетка првог свјетског рата. Послије рата, 1919. године, обављају сталешку организацију са којом ће се прикључити Заједничком удружењу професора Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

За вријеме релативних политичких слобода (прије Видовданског устава) у готово свим средњим школама јављају се напредна политичка стремљења међу професорима, која се испољавају приликом бачких испуштања, или због реакционарних мјера полиције или посвјетних органа. Већ у то вријеме издваја се у већем броју средњих школа више наставника са захтјевима за савременијим наставним плановима, програмима, хуманијим односима у школама итд. Ти професори ће тек касније избити у прве редове напредних педагога у средњем школарству. Имена већег броја ових професора наведена су у ранијим текстовима о школама у којима су радили. Послије Обзана и у школама се гуци и стишава напредна мисао. Неколико година послје одласка Комунистичке партије у италијанско, Министарство просвјете поново указује на опасност од комунизма у школама, и у том смислу издаје наређења и ујутства. Тада под удар режима долазе и неке средње школе у Босни и Херцеговини. Министарство унутрашњих дјела већ 1926. године указује на комунистичку пропаганду у Учитељској школи у Дервенти. Води се истрага, а директор школе Борић, шаљући извјештај о томе, пише и приватно писмо просвјетном органу у Сарајеву, у коме, поред осталог, стоји: „Бивши комунистички посланик Никола Ковачевић, који је одлежао затвор од двије године у атентату против нашег краља и који је овдје конфиниран, успио је, због слабе пажње на његово кретање од стране полиције, да оснује међу десетак бака ове школе „Комунистички кружок“. То је могао тим прије што је истјерани бак из Бање Луке Илија Грбић добио дозволу из Бање Луке да може крајем ове школске године полагати приватни испит за III разред.“²²⁵ У овом извјештају наведене су везе ученика ове школе са ученицима учитељских школа у Сарајеву и Мостару. Кажњено је неколико ученика.

Појачан антикомунистички атак на средње школе и професоре јавио се 1927. године. Министарство просвјете упозорава школе: „Да су наши комунисти у емиграцији добили ујутства из Москве да почну са што интензивнијим радом на стварању и организовању комунистичке омладине по средњим школама и то нарочито у VI, VII и VIII разреду, јер је искуство показало, да остају стални и вјерни поборници комунистичких идеја.“²²⁶ У

даљим инструкцијама наређује се да професори узму у своје руке Бачке организације и листове. Бањалучка гимназија, њен професор Акиф Шермет и ученик Вилко Винтерхалтер дошли су под удар ових инструкција. Министарство просвјете послало је изасланика да испита рад и држање професора Шермета, с поруком: „Ако А. Шермет и даље остане у Бањој Луци гдје је наводно кућно и адаптирао кућу, не би се смјело даље допустити интервенцију на Бачко друштво. Због своје антипредвиђоности дошао је у сукоб са муфтијом у Бањој Луци, својим назорима о социјалним питањима побуђује сумњу да је присташа комунистичких идеја.“ Још је Шермет отгужен што је као надзорни наставник литерарне дружине дозволио да ученик Вилко Винтерхалтер одржи предавање о Дарвиновој теорији и односу између интелигенције и радника.²²⁷

Било је још појединачних притисака на средњу школу и њене наставнике. Професори су премјештани, водили су се и процеси на суду против професора (Прва гимназија у Сарајеву) због њиховог активног ангажовања за прогресивнију васпитну и политичку улогу школе. О томе је понешто речено на другим мјестима. Истакнимо значај професора из Босне и Херцеговине у заједничкој сталешкој организацији, у Удружењу професора Југославије. У првој деценији рада Удружења није знатније истиснута ова улога, али су касније професори из Босне и Херцеговине у прогресивном крилу Удружења били све запаженији и истакнутији.

Ово се парочито испољавало на конгресима организације, на примјер на конгресу у Бањој Луци (1934. год.) и у Сарајеву (1939. год.). На ова два конгреса сарајевски професори су главни покретачи најрадикалнијих захтјева који су се у овој организацији јављали у смислу прогресивног усмјеравања средњошколског образовања и васпитања. На Сарајевском конгресу се радило о одавању школе од цркве, а на Бањалучком је било постављено питање фашизирања земље уопште, а посебно како се то почело усмјеравати прописима и захтјевима Министарства просвјете. Професорски конгрес у Бањој Луци представљао је, нема сумње, најснажнији изазов школе тадашњем политичком поретку и друштвеном положају старе Југославије. Конгрес се одржао у вријеме Хитлеровог поробљавања европских народа, када наша званична политичка пропаганда има намјеру да и школу уведе у фашистичко коло. Сарајевски професор др Стјепан Томић на Конгресу подноси реферат: „О пропаганди у средњој школи у вези са националним васпитањем“. У реферату је изнесена врло аргументована анализа поступака и мјера значајне школске политике, која води потпуном одржавању школске омладине. Аудирајући на конкретне захтјеве Министарства

²²⁵ Архив Босне и Херцеговине — Фонд Велика жупа Сарајевске области, година 1926, кутија 10.

²²⁶ Архив Босне и Херцеговине — фонд Велика жупа Сарајевске области, просвјетно одјелство, 1927/28, кутија 27.

²²⁷ Исто, кутија 74.

просвјете, Томић је нагласио: „Наша средина проговорила је језиком губњих агената и почела мислити логиком освајача, а то је најопасније стање у коме се може наћи један народ, наш је национализам накалемљен спољним идејама, и то истим оним идејама којима је накалемљен био чешки и албански пред пропању; главиштовини националисти једина су опасност ове државе.“ Завршавајући излагање Томић је рекао: „Ми професори обраћамо се данас цијелом народу, а најприје нашој драгој омладини, да схвати, да разумије једну једину истину нашег времена, истину пред којом све друго треба да у прах пада: наша нација данас има једног јединог непријатеља, а то је сваки онај који жели да јој одузме слободу. Само једног јединог пријатеља, а то је сваки онај који ће јој помоћи да брани своју слободу.“ Уз бурно подржавање љевиче и појединачне протесте реакционарних делегата, међу којима је било и непосредних агената министра просвјете, саслушан је реферат и праћена дискусија. У историји ове сталешке организације нису никада изрецајано, али у лице, снажније осуде политике коју је вођао Министарство просвјете и режим у цијелини, од оних осуда које су се чуле из реферата и дискусије на овом конгресу. Нако није у Резолуцију Конгреса ушао потпуни текст који се односио на ово питање, ипак је ушло следеће: „Поводом предавања о освајачкој пропаганди у вези са националним васпитањем наше омладине, одржаног на Конгресу Професорског друштва, учесници Конгреса упозоравају нашу јавност и надлежне факторе, на страну дефетистичку и закулисну пропаганду у нашој школи, која страховито негативно дјелује на национално васпитање наше омладине и слаби националну снагу наше земље. Професори траже да се ова опасна појава по школу и народ спријечи, свим средствима.“ (Цитирани текстови су узети из „Гласника Југословенског професорског друштва“, година 1939, стр. 57. и 75.) Унапријед се знало да режим неће одуступити ни од једног ни од другог питања. Али, сама јавна дискусија на конгресима, иако је подијелила учеснике на два тора, била је за режим сигуран знак да су у школама у сталном успону снаге које из темеља протресају просвјетну политику Југославије.

Политичка активност средњошколског наставничког кадра није се испољавала само на скупштинама и конгресима. Ту је она излазила у широку јавност. Међутим, унутар школских колектива, у међусобним разговорима на сједишцима наставничких сајета итд., све се одређеније испољавају опречне струје између оних који су за ново и других који су против, а то доводи до све снажније политизације школе. Најшири отпори званичној политици Министарства просвјете јављали су се управо онда када су школама постављали најреакционарнији политички захтјеви (борба против комунизма полицијским методама, пропаганда против Совјетског Савеза, ограничавање уписа јеврејске

дјете у гимназије итд.). Примјера ради: када је министар просвјете Коропец 1940. године навео *numerus clausus* за упис Јевреја у гимназије, није било гимназије у Босни и Херцеговини чији се наставнички сајети нису одупрли томе. Наставничким сајетима неких гимназија (Прва и Друга мушка гимназија у Сарајеву) ова нељудска одлука даа је повода и за осуду глобалне просвјетне политике старе Југославије.

Говорећи раније о појединим средњим школама, навели смо велики број имена оних професора који су у све области наставе и васпитања уносили напреднија гледања и стајали на страни ученика када је овим запријетила опасност од полиције или просвјетних органа. Изостављајући овога пута имена оних који су били на другој страни, дужност нам је споменути да је био велики број средњошколских професора који су својим наставним и васпитним поступцима доприносили позитивном политичком усмјеравању школске омладине. И било би нам тешко наводити једне а изостављати друге, јер бисмо, нема сумње у то, погрешили.

Трећа сталешка организација просвјетних радника, Удружење наставника грађанских школа, бавила се претежно стручним и сталешким питањима. Само повремено, више појединачно него организација, узимала је учешћа и у текућим политичким питањима. За овакву организацију у раду постојало је више разлога. У школском систему грађанских школа се, као што је раније наведено, налазила у својересном простору између основне и средње школе и остала је у читавом периоду непризната. Школска традиција Србије, у којој раније није постојала оваква врста школе, релативно је дуго снажније утицала на развијање школства.²⁸ На челу централних просвјетних органа налазили су се, такође, људи из Србије, који нису имали довољно слуха за ову школу. Тако се грађанска школа налазила у одређеној сјени. Осим тога, у овим школама су радили, поред наставника са завршеном педагошком школом, учитељи, а последњих година и један број професора. То изазива наставнички колективни нису били компактни, како по стручној наобразби тако исто и по методама наставног рада. Требао је, дакле, и унутар самих школа више умјешности, знања и добре воље да се дође до скада у раду и успјеху школе. Стручни лист овог удружења „Грађанска школа“, који је почео излазити 1926. године, најбоље илустрије проблематику школе. Наиме, од првог па до последњег броја бави се питањима положаја школе, унапређивања наставе, доказивања о потреби образовања омладине. Готово редовно, из броја у број, појављују се полемички

²⁸ Од укупно 169 државних и 23 приватне грађанске школе колико их је било 1930. године у Југославију Србији се налазило само 11 школа. (Подаци узети из часописа *Грађанска школа* за 1936. годину).

текстови у којима се школа брани од неразумијевања и несхватања. Годишње скупштине удружења редовно су прожете овим питањима. Не може се, међутим, рећи да школе нису популарне у срединама у којима је традиција ове школе старија од заједничке државе. По, њеном друштвеном угледа сметала је њена затвореност у погледу настављања школовања у старијим разредима гимназије и касније на високим школама. Стога је стајала на нижем друштвеном рангу него, на примјер, нижа гимназија. Учитељи и професори гимназија нису имали потребе да се боре за ранг своје школе, док је то наставницима грађанских школа била прва сталешка преокупација. За одржавање не само затечене мреже него и за отварање нових школа има се захвалити залагању наставничког кадра, који је био упоран и досједан. Што се тиче политичког дјеловања школе, с обзиром на узраст ученика, нису јој ни полиција ни просвјетни органи поклањали посебну пажњу, нити су много страховали од утицаја комунистичких идеја на ученике. Стога, осим примјера у рогатичкој грађанској школи, који је раније наведен, није било других случајева ове врсте.

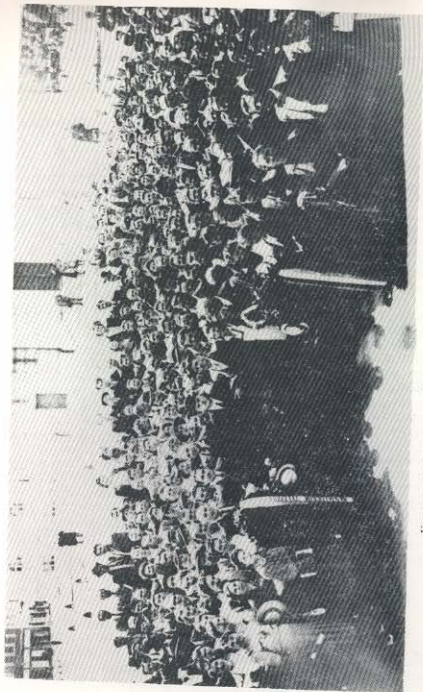
Сумирајући рад просвјетног кадра у Босни и Херцеговини између два рата, гледано у цјелини, не може се занемарити његова улога у културно-просвјетном, умјетничком и литерарном животу средина у којима је радио. Просвјетни радници су организатори и предавачи, почев од елементарног општења па до предавања на народним универзитетима и другим трибинама. Учествоју у покретању и издавању часописа, најактивнији су и најбољији посеници у раду културно-просвјетних друштава. Поред педагошких, писци су многих научно-популарних, забавних, фолклорних и литерарних текстова. Без њиховог активног рада остао би далеко сиромашнији позоришни и музички живот између два рата. Изобиле народног блага, публикованог у листовима, календарима и другим издањима културних и друштвених организација, носи пописе просвјетних радника. У овом периоду наше историје нема сталеша са чијим именима ће се историчари чешће сусретати од имена просвјетних радника, без обзира на то да ли их више занима политичка или културна историја Босне и Херцеговине између два рата.

УЧЕНИЦИ

Босна и Херцеговина је, као што се види из раније изложеног, ушла у састав нове заједничке државе са много сиромашнијом мрежом школа и нижим постотком обрхватања дјеце школом него што је то био случај са другим дијеловима Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Прва влада Народног вијећа, културно-просвјетна друштва и просвјетни кадар, очекујући у новим условима повољније вријеме, развијају шире иницијативе за превазилажење заосталости. Међу првим одлукама Владе налазе се питања писмености и школе. Полазило се са ставовишта да ће централни органи власти, као и подручја са развијенијим школством, имати више разумијевања и пружати јачу кадровску и материјалну помоћ за бржи развитак писмености и мреже не само основних него и средњих школа, те помагати високошколско образовање подмлатка из Босне и Херцеговине, гдје, са изузетком неких вјерских училишта, није било ни једног пункта за више школовање послје средње школе. Стога су од прве школске године сређивани подаци о школама и ученицима и упућивани извјештаји и предлози Влади у Београду и Министарству просвјете, са захтјевима и потраживањима. Увидјело се, релативно рано, да се мора, готово искључиво, ослањати на властите могућности, јер је Министарство просвјете на себе преузело програмско и идејно-политичко усмјеравање ученика и школа. Раније је наведено како јешло са отварањем школа, њиховим програмима и васпитним задацима. Остало је да се нешто каже о бризи за материјално обезбјеђење ученика, положају ученика у школи и културно-политичким кретањима међу ученицима.

Старање о материјалном положају ученика

Непосредно послје првог свјетског рата тешко економско стање одражавало се и на ученике, а посебно у суспним годинама и крајевима са оскудном производњом хране. Бројнији прилив дјеце из удаљених села у средње школе у градове условавао је да, врло често, смјештај и исхрана ученика буду

Учесници учитељског Конгреса у Бивалуци 1938. године

испод сваког нивоа. Уписивање ученика на факултете и високе школе у Београду и Загребу, а посебно оних из сиромашних градских и сељачких породица, доводило је родитеље у безизлазни материјални положај. Не може се рећи да влада Босне и Херцеговине пије, у границама тадашњих могућности, подумала потребне мјере. Прве двије школске године пружана је школама, као и крајевима страдалим у рату, нека међународна помоћ у животним намирницама (конзервирано маијско, какао, пиринач). При многим основним школама отворене су школске кухиње у којима су ученици добивали топлу оброк. Из пољопривредно развијенијих крајева Босне и Херцеговине стицале су школама у сиромашнијим крајевима пошнице брашна, сувог воћа (шљиве, крушке), које су учитељи дијелили ученицима. У неким градовима гдје су раније средње школе отворане су бачке мензе. Министарство за исхрану у почетку је слаало одређене количине брашна за школске кухиње и бачке мензе. Земаљска влада, а касније Покрајинска управа за Босну и Херцеговину, давали су државне стипендије ученицима средњих школа и студентима факултета. У давању стипендија, нарочито оних за високе школе, поред материјалног помагања сиромашнијих студената, огледала се и тадашња каловска политика. Стипендије су се, наиме, усмјеравале према предвиђањима како ће се у Босни и Херцеговини развијати дјелатност и друштвене службе. Стипендије су, поред осталог, утицале и на какво-такво мијењање социјалне структуре ученика и студената. Када се погледају имена студената стипендиста, уочљиво је да се радило о већем броју оних који су посљедњих година рата морали прекинути школовање. Број стипендија, гледано са становишта тадашњих прилика, није био мали. Пошто је један број студената првих година последице рата одлазио у Праг и Беч, то су се и тамо оснивале организације у циљу материјалног помагања студената. У Бечу је отворена „Менза удружења академичара“, а у Прагу „Задруга академичара из Босне и Херцеговине“.²²⁹ На примјер, у школској години 1921/22. Земаљска влада је дала: 67 стипендија за правни факултет, 62 стипендије за филозофски, 64 за технички факултет, 17 стипендија за ветеринарски факултет, 25 стипендија за високу рударску школу, 24 стипендије за високу пољопривредну школу, 17 за високу шумарску школу, 21 стипендија за високу трговачку школу и 5 стипендија за високе умјетничке школе.²³⁰ Првих година последице рата Влада је давала стипендије и за средње школе. Тако је у школској години 1922/23.

²²⁹ За вријеме аустроугарске окупације постојао је посебан интернат за студенте из Босне и Херцеговине.

²³⁰ Народни јединство — Службени лист Земаљске владе за Босну и Херцеговину, 7. октобар 1921. год., стр. 2—3.

долијелено: ученицима гимназије 411 стипендија, ученицима учитељских школа 115 стипендија, ученицима виших дјевојачких школа 36 стипендија, ученицима техничке школе 12 стипендија, ученицима трговачке академије 47 стипендија и ученицима запатске школе 74 стипендије.²⁰ Како је одмицало вријеме, а Сарајево све мање бивало центар за укупну политику у Босни и Херцеговини, тако је све више отпадала и државна брига о материјалном положају ученика. Министарство просвјете је у буџетима осигуравало помоћ само за издржавање ученика у бачким домовима који су постојали у неким вјерским и учитељским школама, као и помоћ кухињама које су радиле уз домаћинске школе и течајење. Касније је ово прешло у надлежност бановина. Но, на срећу, све се више развијала приватна иницијатива, чији су основни носиоци била културно-просвјетна друштва („Просвјета“, „Гајрет“, „Напредак“ и „Народна узданица“). Ова друштва, са плодном традицијом из претходног периода, настављају врло широку културно-просвјетну мисију у којој брига о ученицима представља основну окосницу.

Културно-просвјетна друштва су још у периоду аустро-угарске окупације путем стипендирања и отварања бачких домована омогућавала већем броју ученика са села да завршавају школе. Та традиција је не само настављена него и знатно проширена. Давале су се једнократне помоћи, сталне стипендије, мјеста у бачким домовима, бесплатно или уз нижа плаћања, док је држава издржавала само бачке домове уз неке учитељске школе и при неким вјерским училиштима. Поједине дружбе часних сестара осигуравале су смјештај и исхрану за бачке католичке вјероспошвијесте. У већим центрима су женске хумане организације отварале кухиње за ученике. Да би се сагледала ширина мреже оваквих установа, као и свих облика путем којих је приватна иницијатива помагала школовање дјеце између два рата у Босни и Херцеговини, наведићемо нешто више конкретних података. Не располажемо исцрпним подацима о броју стипендија и мјеста у бачким домовима и кухињама по годинама, али неки појединачни подаци пружају слику која показује да је служба старања о ученицима, и мимо државе, у Босни и Херцеговини била развијенија него у многим другим крајевима старе Југославије.

Српско културно-просвјетно друштво „Просвјета“, основано још 1902. године, давало је стипендије бачима средњих школа и студентима, и отварало бачке домове прије првог свјетског рата. У рату је ограничаван рад овог друштва, али је одмах у првој школској години послједице рата настављено радити старање о ученицима. Између два рата радила су два

²⁰ Исто, број 176—180, год. 1922.

Просвјетина дома у Сарајево — мушки и женски; у Мостару такође — мушки и женски; затим мушки бачки домови у Баној Луци, Бихаћу, Тузли, Босанској Градишци а у Требињу заједнички мушки бачки дом „Просвјете“ и „Гајрета“. Један број питомаца у домовима је имао бесплатно издржавање, док су остали, према имовном стању родитеља, плаћали одређен износ. Број питомаца није био сталан; кретао се од 350 до 400. У домовима су били ученици са подручја цијеле Босне и Херцеговине, а било их је и из других крајева.²¹ „Просвјета“ је имала у Сарајево и „Шергетски дом“ у коме се смјештао годишње око 70 ученика у привреди. Друштво је давало и стипендије бачима средњих школа и студентима. У школској години 1934/35. додијелене су 83 сталне стипендије и 135 повремене помоћи ученицима средњих школа и студентима.²²

Хрватско културно-просвјетно друштво „Напредак“ основано је 1907. године.²³ Друштво је од првих дана постојања своју пажњу усмјеравао на школовање хрватске дјеце у Босни и Херцеговини. Таква оријентација настављена је и послједице првог свјетског рата. „Напредак“ је имао у Сарајево мушки бачки дом („Краљ Томислав“) и два женска бачка дома („Зора Зринска“ и „Катерина Зринска“), у Мостару бачки дом „Краљ Петар Свакић“, затим бачке домове у Баној Луци и Тузли. Број питомаца у овим домовима кретао се од 150 до 200. У стипендирању студената „Напредак“ је био нешто изданији од „Просвјете“. На примјер, у школској години 1939/40. „Напредак“ је стипендирао на филозофском факултету 19 студената, на правном 16 студената, на техничком 14 студената, на високој комерцијалној школи 7 студената, на агрономском факултету 7 студената, на шумарском факултету 7 студената, на ветеринарском факултету 5 студената и на медицинском факултету 3 студента.²⁴ У посљедњој школској години пред други свјетски рат „Напредак“ је број стипендија повећао на 120.²⁵

Муслиманско културно друштво „Гајрет“, основано 1903. године, бавиће се културно-просвјетним радом међу муслиманским становништвом у Босни и Херцеговини, стално је водило

²⁰ У школској години 1934/35. у свим домовима било је 365 ученика и то: из Архангеловине 117, из Врбаске 88, из Зетске 66, из Приморске 55, из Савске 26, из Вардарске 4, из Моравске 2, из Дунавске 6 и из Београд 1.

²¹ Извештај Главног одбора „Просвјете“, Сарајево, 1934. године, стр. 15.

²² Ово друштво је настало фузионисањем „Хрватског потпориног друштва“ за потребе бачке средњих и високих школа у Босни и Херцеговини“ које је основано у Мостару 1902. год. и „Хрватског друштва за напредовање дјеце у занатство и трговину“ основаног у Сарајево 1902. године.

²³ Напредак — Гласило хрватског културно-просвјетног друштва Напредак, год. 1939, стр. 81—84.

²⁴ Исто, год. 1941, стр. 83—86.

бригу о школовању муслиманске дјеце. Послије првог свјетског рата ово друштво је преузело раније Бачке домове, које је издржавао Вакуф у Мостару, Тузли, Бањој Луци и Бихаћу. Отворени је Бачки дом у Сарајеву и у Плевњима и студентски дом „Осман Бикић“ у Београду. У школској години 1939/40. „Гајрет“ је имао: у жепском Бачком дому у Сарајеву 35 ученица, у Тузли 46 ученика, у Бехаћу 32 ученика, у Мостару 41, у Бањој Луци 43 ученика, у Плевњима 25 ученика и у Требињу, у заједничком дому са „Просвјетом“, имао је својих 25 ученика.²⁷ И ово друштво давало је стипендије и једнократне помоћи студентима и ученицима средњих школа.²⁸ „Гајрет“ је преко школских ферија организовао кореспонденције за ученике који су имали слабе оцјене на крају школске године и били упућивани на поправне испите. Наставу су одржавали професори гимназија.

Друго муслиманско културно-просвјетно друштво „Народна узданица“, основано 1923. године, старало се, такође, о школовању муслиманског подмлатка у Босни и Херцеговини. Друштво је имало Бачке домове у Сарајеву, Бањој Луци, Мостару и Тузли и студентски дом у Загребу. Капацитет ових домова кретао се од 150 до 200 питомаца. „Народна узданица“ је давала и стипендије ученицима средњих школа и студентима.

Бачки домови културно-просвјетних друштава посједовали су и приручне библиотеке, претјерно са књигама из школске лектире. У домовима је био развијен и културно-забавни живот ученика. Овим друштвима, без обзира на то што су, по правилу, били затворени у вјерске или националне оквире, треба захвалити за њихово старање о ученицима. Окупљајући ученике са најшире територије Босне и Херцеговине, ова су друштва знатно утицала на мијењање социјалне структуре ученика у корист оних из сиромашнијих градских и селачких породица. Ако би се, на примјер, извршила анализа која би показала који су све наши истакнути културни и политички кадрови завршили школовање уз помоћ ових друштава, онда би се добила једна потпунија слика о улози културно-просвјетних друштава. Показало би се, у то нема сумње, да би многи од питомаца ових друштава у школовању остали на пола пута, или то школовање не би могли ни почети.

Уз културно-просвјетна друштва треба споменути и неке такозване хумане и добротворне организације жена, које су отварале школске кухиње за ученике. Неке од ових организација имале су и своје домове за смјештај ученица, или само мензе. Ово старање односило се, по правилу, на женску дјецу и затва-

рало се у вјерске оквире. „Задруга Југословеники“ и „Кола српских сестара“ издржавале су Бачке кухиње у Сарајеву, у којима се хранио релативно мали број ученица. Многа ширу мрежу установа имале су поједине дружбе часних сестара. Уз готов све приватне школе у саставу самостана постојали су интернати са пуном опскрбом ученица, а отварале су се и Бачке кухиње. Бачки интернати радили су: три у Сарајеву, два у Бањој Луци, два у Тузли и по један у Дервенти, Дувну, Аудушком, Травнику, Жепчу, Босанском Броду, Босанској Градишци и у Потоцима код Мостара.

У цијелини гледајући, старање о материјалном положају ученика свједочи о врло развијеној свјесности о потреби школа, која је постојала широм Босне и Херцеговине, у свим вјерским и националним срединама. Да је ову свјест пратило одговарајуће разумијевање и мјере тадашње државе, Босна и Херцеговина би дочекала други свјетски рат са далеко разноврснијом и развијенијом мрежом школа.

Културно-политичка кретања међу ученицима²⁹

Првих година после рата било је доста ученика старијег узраста. То су они који су због рата каснили са уписом. Тамо где су се први пут отвориле средње школе, уписивали су се у прве разреде и били са завршених 13 или 14 година. Стога је старосна структура била изнад нормалног школског узраста, а то је, поред осталог, значило и обилније схватање школе и појмова о животу уопште.

Средњошколску омладину највише су привлачила социјална и идејнополитичка питања. Литерарне дружине, које су постојале у готово свим средњим школама, а које никада нису биле само литерарне, биле су главни облици удруживања ученика.³⁰ Наслијеђена традиција напредне Бачке дјелатности из

²⁹ Говорећи раније о појединим средњим школама навођени су неки подаци из политичког дјеловања ученика тих школа, као и имена ученика који су били главни покретачи. Остао је, међутим, да се каже оно што је имало шири значај за напредна кретања у раду средњошколске омладине. Осим тога, поред најопштијих ставова о просвјетно-педагошкој политици разних политичких режима, као и њихових органа за вођење политике у школама, навешћемо и неке посебне мјере које су се предузимале у циљу сузбијања слободнијег и слободомислијег развоја напредних насја у школама. То су управо оне одашке режимске политике које су посебно притисале прогресивну омладину у средњим школама. Ваљда је тим поступцима ситкал унос на пагур, јер је сваки докучај организационо слободан мишљења и кретања ученика давао непосреднији подстицај за још активнију истаљану или јавну дјелатност ученика.

³⁰ Средњошколска омладина за вријеме аустроугарске окупације представљала је стална жаришта борбе против окупаторске политике. Почео се са истаљаним листовима и прогласима, а касније се јављају

²⁷ Гајрет — Гласник културно-просвјетног друштва „Гајрет“, год. 1940, стр. 143—152.

²⁸ Исто.

ранијег периода била је сигуран путоказ куда треба кренути, како се треба борити у новом времену, за нове идеале. Релативно веће слободе удруживања и рада у прве двије-три године обећавале су и ученицима слободнија иступања и постављање захтјева за мијењање прилика у школама и око школа. Револуционарно врење 1919. и 1920. године није могао а да не одјекне у редовним средњошколским омадама. Разни штрајкови, а посебно штрајк железничара, наишао је на подршку у средњим школама.

У Босни и Херцеговини није било виших и високих школа, стога су носиоци напредног омладинског покрета били старији ученици средњих школа. Њима је припадала улога коју су имали напредни студенти у нашим универзитетским центрима. Босанскохерцеговачки студенти који су се школовали у Београду и Загребу имали су у средњим школама снажан ослојан, како у погледу ширења прогресивних идеја, тако исто у регрутовању будућих студената који ће се каалити на универзитету и високим школама. Циме и осеке у дјелатности Комунистичке партије између два рата непосредно су се одражавале и на школску омладину. Успјех Комунистичке партије на првим изборима, штрајкови, Обзнана и друга ограничавања напредног политичког рада наилазила су на све снажнији одјек међу ученицима. Послије тога долази до стишавања у политичком раду средњошколске омладине да би у вријеме шестојануарске диктатуре, а поготову посљедњих неколико година пред други свјетски рат, поново оживио и узимао све шире димензије.

У јануару 1920. године објављено је у новинама: „У погледуак послједице подне демонстрирао је сарајевско баштво у великом броју по сарајевским улицама јер им је полиција забранила одржавање заједничке скупштине свих сарајевских Бачка. Треба знати да од националног ослобођења Бача имају право да се организују сваки у својој школи у књижевно забавна друштва. Међутим, Бачима, особито старијим, тај оквир

отвореници испуни, протести, демонстрације, као и отворено бојкотовање неких одалика и мјера режима чији је циљ био гушење националне свјести. Од изолованих акција у појединим школама касније се прелези на све шире међусобно повезивање омладинског рада. Та активност је у посљедњој деценији пред рат попримила обиме која јасног покрета. Омладински рад у школама излази из ужица националних оквира у којима је тај рад почео и долази до заједничких програма, чија је основна најава борба за ослобођење испод окупаторског јарма. У свим потпуним гимназијама и Учитељској школи у Сарајеву политички рад међу ученицима је у сталном успону. Режим стално мијења и допуњава правила о владању ученика све ригорознијим пријетљима. Нису помагала ни најстрожија кажњавања и искључивања из школе. Средњошколска омладина из Београда и Загреба. Највећи број припадника Младе Босне изашао је из гимназија у Сарајеву, Мостару и Тузли, као и из Учитељске школе у Сарајеву.

је постао преуказ и међу нашим Баштвом већ од дуже времена покрет који иде за тим да се мјесто појединих организација по школама уведе једна јединица организација за све сарајевске школе.²⁶ За литерарни и забавни рад постојале су широкe могућности у школи. Међутим, омладински покрет је био много ширји, и он се није никада одвајао од прогресивног политичког покрета изван школе, а за такву оријентацију био је потребан већи простор од оног који је пружала једна школа затворена сама у се. Полицијска забрана одржавања заједничке скупштине наишла је најприје на отпор у појединим школама, а затим се мило даље у тражењу права на удруживање. Већ 15. априла исте године организују се заједничке демонстрације ученика сарајевских средњих школа. Већа група средњошколаца, скупила се пред зградом Земалске владе, гдје је одржан и један протестни говор. Иза тога поворка је кренула од школе до школе, чија су врата, по налогу полиције, била затворена. Тада је поворка ученика кренула сарајевским улицама демонстрирајући против полиције и режима, тражећи своја права. О томе је штампа забиљежила: „Јуче прије подне ступили су Баша свих школа у штрајк, да тим начином искажу своју солидарност са Бачима цијеле Југославије и да уједно provedу закључак великог београдског митинга студената. Штрајк Бачки трајаће два дана.“²⁷ И ученици других средњих школа учествују у априлским штрајковима. У Мостару је око 300 ученика гимназије и учитељске школе напустило наставу и изашло на улице.²⁸ Бачки протести и штрајкови шире се и у другим крајевима Југославије. То је вријеме великог броја штрајкова међу радницима. Готово да нема струковне организације радништва која не испуњава, на овај или онај начин, протест против тора режима у цјелини, чије се дјеловање најдрастичније огледало у мјерама полицијских органа. Полицијске власти су интервенисале и тражиле строго кажњавање ученика, али се с тим предлогом, у цјелини, нису сложили наставнички савети школа. Сарајевски средњошколски покренули су питање одржавања конгреса средњошколске омладине из цијеле Краљевине. Конгрес је требало да се одржи у Сарајеву 1923. године. Покретачи су били припремили и текст смјерница, како за рад конгреса, тако и за будућу оријентацију у сарајеву средњошколске омладине. Међутим, Министарство је одбило овај предлог.

²⁶ „Глас Слободе“, Сарајево, 21. I 1920. год., стр. 3.

²⁷ Исто, 16. IV 1920. год., стр. 2.

²⁸ Славолуб Цветковић, „Солидарност ученика у Мостару са београдским студентима априла 1920. године“, Гласник Архива Друштва архивиста Босне и Херцеговине год. 1963, стр. 125—135.

Министарство просвјете преузима на себе дило полицијских мјера према школама и ученицима. Ту бригу Министарство неће испуштати из својих програма до краја овога периода. Оно ће у том погледу добивати подршку неких директора и професора. Међутим, та сарадња неће никада „ухитити“ ученике и осигурати спокојство Министарству и полицији. Стаљно поопштравање правила о владању ученика, цикарирању професора који су стајали уз напредне ученике, поколебаће тек мањи број наставника. У априлу 1923. године министар просвјете доноси одлуку: „Забрањујем у цијелој Краљевини организовање и учествовање средњошколске омладине у друштвеним са ма каквим политичким смјером.“⁷²⁴ С проиштрањем комунистичке пропаганде, с којом је укорак ишао и атеизам, у Службеним новинама је објављена одлука министра просвјете: „Одлуком господина Министра просвјете С. Н. број 6835 од 14. новембра 1922. године, а на основу члана 12. Устава Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године трећа алинеја ријешено је да ученици који не припадају законом усвојеним вјерама не могу бити Ђаци у лашој Краљевини.“⁷²⁵ Та одлука је касније ублажена, с тим да ученици морају посјећивати часове вјеронауке једне од законом признате религије. Но, и поред одлуке о ограничавању удруживања ученика, Министарство просвјете и просвјетни органи су се посебно залагали да се у школама оснивају организације које су у основи подржавале режимску политику („Соко“, „Јадранска стража“ и др.). С појављивањем Комунистичке партије у илегалност и политички напредни рад ученика такође прелази на илегални рад, разумије се, мање интензиван. Тај ће рад, након даље у условима илегалности, за вријеме шестојануарске диктатуре оживјети. У Правилима о владању ученика, које је донијело Министарство просвјете 1931. године, ученицима се забрањује да држе ма какве зборове и да учествују на зборовима. Ученички литерарни састави само у оквиру школе и под строгим надзором наставника. У овом периоду, као што је раније наведено, доноси се највећи број школских закона, у којима се још јаче наглашавају питања владања ученика и поопштравају мјере предострожности. Од тога времена па до краја периода нема готово ни једног броја службеног гласила Министарства просвјете у коме се не би наводила имена ученика средње школе удаљених или искључених због „субверзивне“ пропаганде, како се то најчешће службено позивало. У „Просвјетном гласнику“ службеном органу Министарства просвјете од 1935. до 1941. године у неким бројевима налазе се и по двије странице искључених ученика. Број удаљених и искључених ученика био би

далеко већи да су професори и директори поступали онако како је од њих очекивао режим. Истина, било је и понеких директора и професора који су били у служби званичног програма васпитања, или, мада ријетко, у директној сарадњи са полицијом. Може се рећи да је школски режим према ученицима био врло строг, како у оцјеничању, тако и у вези са владањем ученика. Занимљиво је, међутим, истаћи да је огромна већина наставничких тијела, након ригорозна када се радило о другим прекршајима или слабијем учењу, када су по сриједи били политички испусти ученика, по правилу, стајала у одбрани Ђака. Та одбрана ученика у неким школама је долазила особито до изражаја кад би се непосредно умјешали полицијски органи.

Веома јак утицај на политичка кретања међу ученицима врше студенти. Они доносе илегалну комунистичку литературу и препоручују легалне прогресивне текстове, који се читају појединачно, и о којима се воде дискусије међу ученицима. Са средњошколцима студенти организују излете, спортска такмичења и друге сусрете, у чијим је програмима окосица политичко васпитање. Нису, зна се, сједили скршених руку ни грађанске политичке странке, црква, лека режимска друштва и организације. И за њих је школа захваљно подручје политичког васпитања. Легализовањем рада грађанских политичких партија послје првих година шестојануарске диктатуре, и оне почињу продирати у школу. Организација такзваног „Љотићевог покрета“ окреће се школи са агресивнијом пропагандом од других партија. Тако се у већем броју школа ученици Љотићевци супротстављају напредним ученицима. На састанцима школских литерарних дружина долази до сталних сукоба једних против других. На изборима за руководство организације јављају се најчешће двије листе (често бијела и црвена). Љотићевцима се придружују неки ученици који не припадају формално Љотићевској организацији, али им је програмски била ближа од комунизма. Међусобна борба која је вођена између напредних ученика и оних који су им се супротстављали, како у кругу једне школе, тако и у међушколској сарадњи, није се водила под једнаким условима. Наиме, дискусије и пароле ученика који су били противни напредним струјањима подударале су се са званичном политиком Министарства просвјете и биле су у сагласности са полицијским мјерама према школама. Ти ученици су врло ријетко искључивани из школе. Али, никада се ни случајно није догодило да је један од ових ученика искључен зато што је било шта и на било који начин учинио у супротстављању ученицима на другој страни.

Оснивањем скојевских организација у школама почиње један нови, организованiji, повезанији и смисленији рад. Готово све потпуне гимназије, учитељске и средње школе, као и неке вјерске школе (Шерпијатска гимназија, Газин Хусрефбегова

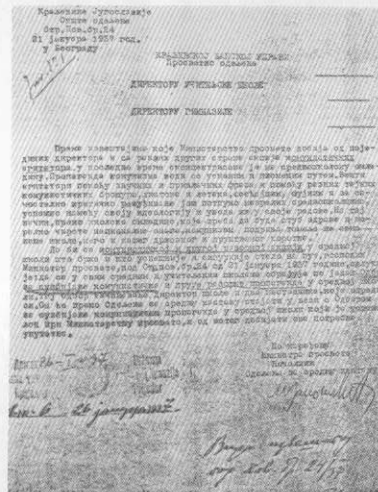
⁷²⁴ Школски гласник — Орган Покрајинске управе за Босну и Херцеговину за школство, 30. IV 1923. год., стр. 18.

⁷²⁵ Исто, 30. IV 1923, стр. 4.

медреса и Српскоправославна Богословија у Сарајеву) имају бачке скојевске пунктове. Политичко образовање постаје главни програм рада. Ту је, прије свега, читање илегалне штампе, читање марксистичких теоретских текстова, као и у то вријеме најпознатијих остварења из свјетске литературе, у којима су се налазиле прогресивне поруке. У сусретима и на састаницима су дискусије о прочитаној литератури спадале у главни метод уздизања политичке свјести и усвајања научног погледа на свијет и друштво. Ту је управо студентска омладинна вршила најдиректнији утицај на рад средњошколске омладине. Избјегавало се јавно, непосредно истицање максималних парола које би служиле као документација и оруђе у рукама полиције. Ако је требало јавно истуити, обично су се узимали разлози и поводи из саме школе: мјере појединих директора, педагошки поступци наставника, или неки други слични догађаји у школи. С тим се почињало, а тамо гаје се на овим питањима могло мобилисати већи број ученика, и гаје би бунт узимао шире размјере, ти би случајеви попримали и политичка обилежја. Послије 1935. године готово да нема ни једне средње школе у којој се не догађају јавни протести ученика. Ту, свакако, треба посебно нагласити бачки штрајк у Средњој техничкој школи у Сарајеву 1936. године. Штрајк је једним својим дијелом захватио и неке друге школе у Сарајеву. Овај штрајк дао је повода полицијским органима да се са још већом бруталношћу окрену школама. Министарство просвјете и бановински просвјетни органи предузимају нове мјере. До краја периода је све оно што је рађено у области васпитања школске омладине имао карактер фашизирања омладине, што је требало да служи као брана даљем продирању напредних идеја међу школску омладину. Ово је била главна тема на посљедњем Конгресу Југословенског професорског друштва, одржаном у Сарајеву 1939. године. Напредница струја у овој организацији, која је подијела главни реферат, о чему је раније било говора, стајала је на позицијама прогресивног васпитања омладине, али није био мали број професора у Југославији који су подржавали званичну просвјетну политику.

Плодови политичко-васпитног рада средњошколске омладине Босне и Херцеговине добили су праву афирмацију на њеним школама и факултетима у Београду и Загребу гаје су наши студенти стали у прве редове напредне универзитетске омладине, која није само пријетила текућем политичком режиму него је наговјештавала слом старом друштвеном поретку. Ако се данас погледају потписници прогласа студентске омладине Босне и Херцеговине, види се да је, са непознатим изузетцима, цијела Босна и Херцеговина била покривена носиоцима напредне мисли. То је најочигледнија слика о томе шта је средња школа, и са онако сиромашном мрежом, учинила за поди-

зање политичке свјести, узајамно повезивања и заједништва народа Босне и Херцеговине. Но, најснажнију афирмацију доживио је наједно-политички рад школске омладине у току народноослободилачког рата и револуције. То најубједљивије свједоче хиљаде бораца, стотине војних политичких руководилаца и десетине народних хероја и носилаца споменца, људи који су своју политичку наобразбу и каријеру започињали у средњим школама Босне и Херцеговине између два светска рата.

Наредба министра просвјете о прогонима комуниста у школама

НОРМАТИВНА ДЈЕЛАТНОСТ У ОБЛАСТИ ШКОЛСТВА

Прије уједињавања прописа за цијелу земљу у Босни и Херцеговини су се начелна питања регулисала на основу ранијих закона. Босна и Херцеговина није доносила законе, али је, ослањајући се на раније стање или ставове Министарства просвјете, доносила рјешења која су важила за школе у Босни и Херцеговини. Све главне одлуке називане су наредбама, а то је наслијебени термин из ранијег периода. Неке од тих наредба цитиране су у ранијем тексту, а све су објављиване у „Школском гласнику“. То је био службени лист за школе, који је почео излазити од 1909. године, а утасио се 1923. године. Неки прописи објављивани су и у „Народном јединству“, службеном органу Владе.

Наредбама су регулисана нека питања промјена у наставним плановима и програмима, о чему је раније говорено. Већи број наредба односио се на разне врсте испита у школама. Неке наредбе регулисале су услове и начине скраћеног школовања за ученике ратом ометене у школовању, затим прописе о посебном краћем или бржем оспособљавању учитељског кадра. Неке наредбе су се односиле на привремено прилагођавање рада у школама новим условима прије унифицирања школства. Стручни часопис „Учитељска зора“, док је излазио, редовно је пратио и објављивао све прописе који су се тicali основних школа. Питања приватних школа и њиховог положаја у школском систему била су, такође, предмет Владиних наредба о школама. Материјални положај и здравствено стање ученика побољшавано је, а о томе су објављивана шира упутства. Привремено су регулисана и нека питања наставничког кадра. „Школски гласник“ је регистровао и сва персонална кретања у области школства (постављања, премјештања, пензионисања, давања одсуства итд.) за наставнике у Босни и Херцеговини. Отварање нових школа „Школски гласник“ није редовно пратио. Стога је било најтеже утврдити године и датуме оснивања основних школа управо у овом периоду (1918—1924. год.). Овим питањем није се бавио ни Владин службени лист „Народно јединство“.

Путем неких наредба наглашавани су васпитни задаци школе у новим условима. Једна од првих наредба ове врсте била је прокламација школској омладини о новој држави.¹ Прокламација је написана у једном свечарском заносном стилу, а говори се о стварању нове државе. У овој наредби, поред осталог, је наведено: „Народ наш Словенаца, Хрвата и Срба један је по крви и језику, једне те исте мученичке прошлости, уједињује се у једну заједничку државу свих Срба, Хрвата и Словенаца, гаје ће, сва браћа бити потпуно равноправна, гаје неће бити господара и слуга, него ћемо сви заједно служити великој држави својој на добро и срећу, радост и благостање свију“.

Уједињавањем система школства и наставних програма за све школе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а касније Краљевине Југославије, Заједничко Министарство просвјете у Београду преузима цијелокупну нормативну дјелатност школа. Закони и други начелни прописи публикују се у службеном органу Владе. Поред тога и „Просвјетни гласник“, као орган Министарства просвјете, такође објављује све прописе из области школства. „Просвјетни гласник“ је раније био орган Министарства просвјете Србије. Бавио се питањима педагошке теорије и праксе, а од 1926. год. објављује искључиво службене текстове, који се односе на цијелокупни ресор просвјете.

Закони су представљали основну регулативу у школству. До 1929. године законе је доносила Народна скупштина на приједлог Министарства просвјете а краљ је указом проглашавао законе. У току шестојануарске диктатуре, када није ни био скупштински, закони су се доносили на тај начин што је Министарство просвјете предлагало, давао сагласност председник Министарског савета, а краљ потписивао. Занимљиво је нагласити да је највећи број школских закона донесен у овом периоду. Није било, разумије се, јавне дискусије, нити је наставнички кадар, па ни његове организације, узимало учешће у припремању школских закона. Друга врста школских прописа по значају, биле су „одлуке“ које је доносио министар просвјете. Министар просвјете је доносио и све правилнике о раду школа (наставне планове, програме и неке сличне документе). Као трећи писани облик нормирања рада у школама била су упутства. Ове документе за школе доносили су начелници Министарства просвјете за одговарајуће школе (Одјељење за основне школе и Одјељење за средњу наставу). Ти расписи су служили за привремену употребу за регулисање неких текућих питања, као на примјер: школске прославе и свечаности, организовање школских кухиња, посјећивање појединих установа од стране ученика, организовање бачких екскурзија итд. Расписи трајнијег карактера од-

¹ Школски гласник — школски службени лист Земалске владе за Босну и Херцеговину, бр. 1—2, стр. 5.

носили су се углавном на питања спровођења закона, одлука, правила итд. То су расписи који су упућивани школама и просвјетним установама, док је расписе који су се упућивали банским управама доносио министар просвјете или његов помоћник. Просвјетна одјељења у бановинама бавила су се најчешће административним просвјетним питањима, сарађујући са просвјетним одсјецима у срезу, школским надзорницима и директорима средњих школа. Просвјетни савјет Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Југославије, имао је, као орган Министарства просвјете, искључиво савјетодавне компетенције. Овај орган је рјеђе сазиван а претресао је она питања која су била у вези са са педагошким или неком другом науком. Раније смо шире говорили о раду сталешких организација просвјетних радника, најкомпетентнијих за многа стручна питања која су била на дневном реду. Иако би било природно да су се организације бавиле овим питањима, министарство их је потпуно обилазило у погледу такве сарадње, а после 1929. године, може се слободно рећи, и игнорисало.

НА КРАЈУ

На крају текста, сматрамо потребним рећи читаоцу на која смо питања, по нашем мишљењу, дали одговоре, а шта смо, можда, остали дужни. Проблеми око изворне документације истакнути су на више мјеста. Основна питања укупне школске мреже између два рата у Босни и Херцеговини за која смо тражили одговоре била су: утврдити по имену када је која школа отворена; какав јој је био стручни профил; какви су јој постављени образовни и васпитни циљеви; какви су били односи између појединих врста школа; ко је и са каквим намјерама подстицао или спутавао развитак мреже школа; шта поједини степени образовања представљају у културном наслеђу Босне и Херцеговине и какав је положај ученика и наставника. Остављена су стручњацима, педагозима, питања исцрпнијег анализирања и оцјенивања наставно-методског рада просвјетног кадра, која су само као појаве наговјештена. Било би, свакако, занимљиво са свога становишта проучити како су се и до које мјере прожимала и саживљавала педагошка искуства раније стичана на више одвојених и међусобно затворених школских система.

Полазили смо и са становишта да су за многе школе, у последње вријеме и за неке ретконе, објављене или се припремају посебне монографије, гдје ће читалац наћи много више и ширих података од ових које ми пружамо у овој књизи. Стога смо се трудили да дамо једну општу слику о мрежи школа и о битним карактеристикама школског система. Водили смо рачуна и о одређеној равнотежности, како у погледу појединих врста школа, тако и међу школама унутар једне врсте. То што је неким средњим и средњим стручним школама дато више простора, а другима мање, произлази једним дијелом из ширих извора, и, с друге стране, из оцјене писца да су поједине школе одиграле виднију улогу од других, било нивоом наставе, било степеном васпитног утицаја на ученике. Поново наглашавамо да се могу најбоље омашке јавити у навођењу појединачних имена, ученика или наставника, а у изостављању других.

Узимајући све ово у обзир истичемо да књигу нисмо могли назвати „историјом школства“ овог периода, него само „школством“, а то значи да није све речено, али да, ипак, може послужити као полазиште онима које ова питања буду шире занимала.

ИЗВОРИ:

Архив Босне и Херцеговине — Сарајево
 Архив Херцеговине — Мостар
 Архив Босанске Крајине — Бања Лука
 Архив Југославије — Београд
 Архив Средње Босне — Травник
 Архивска грађа бивше Врбаске бановине — Бања Лука
 Архивска грађа бивше Дринске бановине — Сарајево

ЛИТЕРАТУРА:

- Повијест школства и педагогије у Хрватској — Загреб 1958.
- Јубиларни зборник живота и рада у СХС — Београд 1928. године
- Борбе Пејановић — Становништво, школство и писменост у крајевима бивше Босне и Херцеговине — Сарајево, 1939. године
- Споменица о десетогодишњици опстанка грађански школа — Панчево, 1929. године
- Илија Келмановић — Наша просвјетна политика у свјетлу званичне политике — Београд, 1938. године
- Споменица 75-годишњице Прве мушке гимназије у Сарајеву — Сарајево, 1955. године
- Годишњи извјештај Прве мушке гимназије за школску годину 1939/40. — Сарајево, 1940. године
- Гимназија Тузла — Тузла, 1974. године
- Јубиларни извјештај Друге мушке гимназије у Сарајеву — Сарајево 1955. године
- Требињска гимназија 1921—1971. — Требиње 1971. године
- Гимназија у Бијељини — Бијељина 1969. године
- Годишњи извјештај Средње техничке школе за школску годину 1933/34. — Сарајево, 1934. године
- Први годишњи извјештај Трговачке академије у Брчком — Брчко, 1924. године

- Владислав Скарић — Сарајево и његова околнина — Сарајево 1937. године
- Вјекослав Клаић — Босна — Загреб, 1878. године
- Школски гласник — Школски службени лист Покрајинске управе за Босну и Херцеговину — Сарајево
- Просвјетни гласник — Службени орган Министарства просвјете Југославије — Београд
- Бошњак — Званични календар Земаљске владе за Босну и Херцеговину (1883—1918) — Сарајево
- Просвјетни лист — Орган Министарства просвјете Федералне Босне и Херцеговине — Сарајево, 1945. г.
- Учитељска зора — Орган Удружења учитеља Босне и Херцеговине — Сарајево 1905—1921. г.
- Службене новине Краљевине Југославије Београд — (1929—1941)
- Учитељска стража — Крагујевац 1935. г.
- Грађанска школа — Часопис Савеза удружења наставника грађанских школа — Београд (1926—1941)
- Гласник Југославенског професорског друштва — Београд (1924—1941)
- Просвјета — Часопис Српског културно-просвјетног друштва Просвјета — Сарајево (1907—1937)
- Гајрет — Часопис Муслиманског културно-просвјетног друштва Гајрет — Сарајево (1907—1941)
- Напредак — Часопис Хрватског културно-просвјетног друштва Напредак — Сарајево (1921—1945)

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

Алауповић Тугомир 45, 130

Бабић Анто 99, 102

Бајалица Димитрије 87

Башовић Љубинка 168

Винтерхалтер Винко 106, 185

Вранисљевић Братко 111

Вранисљевић Рада 135

Вукајловић Данило 104

Вујасиновић Тодор 108

Гајић Весо 104

Гаврић Весо 114

Голдберг др Јосип 130

Горанин Павле 102

Грбић Илија 173, 180, 184

Грубачић др Коста 185

Давичко Оскар 110

Докић Петар 102

Ђуровић Душан 99

Епић Милан 111

Зубчевић Асим 111

Ибрахимпашин Махмут 110

Исовић Касим 6

Јанковић Милош 173

Каади др Барух

Канајет Твртко 31, 104

Капетановић Исмет 135

Караборевевић Александар 11

Караборевевић Павле 14

Кепелан Богдан 110

Кељановић Милић 102

Кељмановић Илија 31, 32, 89

Кикић Хасан 180

Ковачевић Боко 84, 103

Ковачевић Мирко 111

Конадић Лазар 102, 104, 113

Косановић Саво 183

Кошутин Радован 119

Клаић Вјекослав 157

Кршић др Јован 99

Кумишић Шпиро 31, 104

Лаквић Радојка 114

Лопандић Димитрије 113

Маљар Јосип 106

Маљар Илија 135

Максимовић Божић 43

Мандић Михаило 105

Маслени Веселин 105

Матић Стојан 110

Марковић Драгољуб 173

Мијатовић Цвијетин 108

Миладиновић Стево 110

Милевић Вељко 111

Мискић Весо 111

Милић Есад 110, 111

Мубеговић Мустафа 108

Мујић Сафет 104

Мучибабић Душан 104

Назешћ Сако 104

Орман Енес 109

Озмо Данијела 99

Попара Миро 111

Поповић Џијетко 174

Правица Драгица 111

Принцип Сабодан 111

Продановић Јапа 119

Прокић Драгутин 173

Протић др Ђуро 173

Радић Павле 110

Радић Стјепан 110

Радојевић Миладин 109

Симић Никола 105

Скарић Владислав 105, 156

Скок Петар 105

Слобода Метод 130
Стојановић др Младен 111
Стојадиновић Милан 11

Томановић Владимир 102
Томић др Стјепан 99, 185
Трифунковић Митар 108, 178

Буковић Милан 102

Ухач Рад 111

Филиповић Иван 182
Филиповић Мирко 114
Франичевић Јуре 173

Хорозић Есад 108

Цветковић Драгиша 11
Цветковић Славољуб 196
Цветковић Миланко 102

Чајавец Рудан 102
Челар Заравко 135
Чолаковић Родољуб 113, 144

Џоналић Јусуф 102

Шамић Митхат 111
Шермет Акиф 111, 185
Шинка Рајко 135
Шотра Бранко 99
Шпајдер др Марсел 174

РЕГИСТАР МЈЕСТА

Антовац 18
Аџићи 30
Аминашин Мост 26
Адраповци 18
Амајдје 30
Арежин Бријег 16
Арсанатића Мост 27

Бабиња 30
Бајић 26
Бања Лука 5, 8, 22, 66, 67, 87, 88,
97, 105, 115, 123, 134, 142, 143, 148,
150, 194
Бастаси 28
Багчићи 18
Бањани 26
Бактушићи 26
Батковић 17
Беговића Кула 24
Београд 6, 7, 8, 20
Берек 25
Берковић 18
Бијељани 26
Бијељина 17, 22, 26, 32, 55, 90, 113,
139, 142
Била 16
Билајци 16
Бијела 17
Бијело Брдо 24
Бијеле воде 30
Билећа 9, 18, 69, 74, 110
Билешице 16
Бијељина 18
Биланци 28
Биноград 24
Бистарац 26
Бихаћ 8, 55, 68, 90, 97, 110, 150, 157
Бјелимци 18
Бјеловац 30
Бјелајци 28
Благај 18
Блажунј 16
Блатина 19
Бојник 28
Бојчетић 26

Богатово Село 25
Бок 17
Бох 17
Боланић 17
Борике 16
Босанска Градишка 14, 74, 117, 148,
194
Босанска Дубица 19, 69, 74
Босанска Јагодина 30
Босанска Костајница 19
Босанска Крупа
Босански Брод 19, 22, 148, 194
Босански Кобаш 19
Босански Клакар 30
Босански Петровац 19
Босански Шамац 139, 141
Бочина 25
Бравско 19
Брањево 17, 22
Братач 30
Братунац 17
Брдо 21
Бреча 16
Брезно Поље
Брекина 25
Брестовско 16
Брка 24
Брчко 22, 68, 90, 117, 131, 134
Брвеник 28
Бродац 17
Брњаци 26
Бројник 26
Брчиготово 26
Брчиговица 18
Бучајно 9, 16, 70, 74, 139
Будимљан Јапра 19
Бужим 24
Бучвик 17
Бучковица 19, 26
Будовица 26
Бурмаси 28
Бусовача 16
Бутмир 142
Бухово 30
Бучићи 16

Вагањ 28
Вардиште 16
Вареш 16, 72
Варшар Вакуф 16
Велагити 27
Велка Кладуша 19
Велка Обарска 17
Велетово 24
Велчанин 25
Велики Радаћ 19
Велики Цвјетинић 19
Велићи 24
Велико Чајно 30
Вела Меба 31
Велади 17
Вилјачаши 26
Вилјенац 27
Вилјака 16
Вилино Село 25
Вилска 19
Вир 17
Високо 16, 39
Витез 16
Витина 18
Витасовић 26
Витоваљ 30
Виховић 26
Влаково 31
Власеница 17
Влаховић 18
Влошке 17
Влоковић 24
Врапчић 30
Вранцево 28
Вранска 28
Враца 26
Врба 18
Врбанић 26
Врбаша 28
Врбашини 19
Врбиграц 19
Врбиче 19
Врпоље 26
Врста 25
Врућица 26

Габела 18
Гајевац 17
Гашко 9, 18, 90, 93, 117
Гајевинић 16
Горзено 16
Гламачицево 25
Главина 26
Гламоч 16, 70
Глина 45
Глебевић 28
Глоговац 19, 22
Глуха Смоква 30
Глојинице 24
Гомјеница 22

Голеш 26
Горице 30
Горажац 16, 118
Горња Дубина 18
Горња Јошавка 26
Горња Копривна 24
Горња Јасеница 31
Горња Тузла 17
Горице 24
Горње Воличицево 26
Горње Грнчарево 26
Горњи Врбник 24
Горњи Баканић 26
Горњи Зовик 25
Горњи Вакуф 16
Горњи Свилај 16
Горњи Сочковац 26
Горњи Углевик 27
Горњи Челинац 26
Град 17
Грабова Драга 18
Грбовица 17, 20, 27, 28
Градацин 17, 70, 139
Градци 18
Градичићи 18
Грчаница 17, 32, 74, 139
Грде 17
Груборски Наслони 28
Губер 28
Гуча Гора 16

Дабривина 24
Дабрица 26
Даворови 26
Дасељани 26
Делбишанино Село 31
Демичац 30
Дервента 19, 82, 87
Дивини 28
Добој 32, 71, 74
Добрашина 24
Добрећини 16
Добрићини 24
Добра Вода 28
Добро Село 24
Долови 28
Долани 28
Добрун Ријека 24
Доња Дубрава 17
Доња Махала 17
Доња Прача 17
Доња Трнова 25
Доње Воличицево 26
Доњи Жакаши 26
Доњи Жабар 24
Доњи Вакуф 16
Доњи Какањ 16
Доње Вуковско 16
Доњи Папрати 30
Доњи Чвљановић

Драговићи 25
Дражини До 27
Дринчаца 27
Драгочај 18
Драчево 18
Дринићи 18
Добромани 18
Драгољевац 18
Дрвар 19, 74
Дуго Поље 24

Елзовић 18

Жабар Горњи 24
Жегче 16, 32, 194
Жеравац 19
Жеравица 31
Житомислић 18
Жљевац 25
Жуљча 26

Заборац 16
Завидовић 17
Забрђе 17
Загачи 17
Загорје 24
Заглавица 27
Заграци 27
Загора 30
Заводиште 30, 139
Збориште 30, 71
Зворник 17, 139
Звијерица 27
Зношћа 16
Зеница 16, 32, 70, 139, 150

Игори 24
Игоч 30
Ивањска 26
Илијаши 16
Иловача 30
Ишча 16
Имљани 24

Јабланица 17, 18
Јабуча 30
Јајце 16, 22, 146, 148
Јања 17
Јакеш 24
Јасеница Дуг 18
Јасеница Горња 17
Јасен 28, 30
Јасенови Потоци 27
Језеро 16
Јелеч 16
Јелашка 25
Јоховац 17
Јонавска 23
Јутовини 30
Јутрогица 21

Кадина Вода 26
Кадина Село 30
Калесија 17
Калаузовићи 26
Калиновић 24
Казашти 24
Какан 28
Какмуж 28
Каменица 27
Каоци 26
Капавина 28
Караула 24
Кастеновац 26
Кисељак 30
Кишино Село 24
Кијево 30
Кладан 17, 32
Клашнице 18
Клещи 24
Клечковац 19
Клишенић 30
Клобук 18
Клокотница 26
Клежпоље 30
Кобиљ До 16
Коварац 19
Коаница 27
Кожа Лука 30
Кокори 2
Корај 17
Кореница 17
Комуши 20
Копривна 25
Котор Варош 19
Кочерин 28
Киселица 17
Кравина 17
Крагјевац 82
Краљева Сутјеска 16
Краљини 16
Крека 17, 22
Крепево 16
Кришчица 19
Кришчи 26
Крупа на Врбасу 26
Крушево 30
Кукуче 24
Кула Фазлагина 18
Кулајини 16
Кулен Вакуф 19
Купина 30

Ламиници 19
Ламовита 19
Ладини 30
Лепенница 24
Лешњани 24
Линио 9, 19, 55, 69, 90, 116, 139
Липа 19
Липша 19

Авишник 27
Авопаре 24
Аоскун 28
Аукавац 17, 18, 27, 147

Авдешча 30
Авскова Вода 31
Авпуница 17
Авубија 19
Авубиње 9, 18
Авубомир 18
Авубунчић 24
Авубушки 9, 18, 139
Авџи Долац 18

Маглај 16, 142
Маглајани 23
Магнојево 26
Мајдан 16
Мајевац 19
Мајкић Јапра 19, 31
Маковљани 148
Манадино Село 16
Мала Кладуша 31
Мала Сочаница 28
Маловац 24
Матичи 25
Машини 26
Медна 24
Мебеча 16
Мебурјече 16, 18
Мека Грда 18
Металка 28
Мехурићи 26
Мештровић 26
Микановић 26
Милетковићи 25
Милчи 30
Милошевац 17
Милановићи 19
Милаковац 24, 26
Милано 16
Мпача 16
Мириловићи 28
Мирџице 31
Модрича 17
Модричани 17
Мокро 27
Мокроније 24
Мостар 8, 22, 32, 66, 67, 82, 86, 97,
103, 123, 131, 135, 141, 143, 157,
175
Моштаница 26
Мрковићи 26
Мрежница 30
Мрковић Град 72, 74
Муслиманска Јасеница 26

Надагичи 18
Невесине 9, 18, 93
Немила 16
Неум Каск 18
Неум Кула 18
Нишини 16
Нова Градишка 55
Нова Касаба 26
Нови Брбас 13
Нови Град 19
Нови Мартинац 19, 22
Нови Шећер 16, 28
Ново Село 19

Обаљ 28
Обудовац 17
Обзир 31
Озрен 17, 26
Одрово 17
Опсјечко 18
Опачићи 24
Ораховац 27
Ораховица 27
Орашје 17
Острожац 18, 24
Осово 16, 17
Осјечани 17
Осеница 26
Оскоруна 30
Отповињаљка 26
Оточац 45
Општра Лука 17, 24

Пазарић 13
Павени 31
Паламчиште 25
Паник 25
Папрача 24
Перна 26
Петиград 19
Петрово Поље 24
Печник 27
Перчић 25
Писканица 18
Пјеновац 30
Плана 18
Плахан 19
Пљева 26
Повелић 26
Поджепље 25
Подзвиза 19
Подвиначи 26
Подградина 16, 27
Подграц 27
Подгајеви 31
Подлугови 30
Подлоње 19
Подлишник 25
Подоршац 26
Подосје 25

Подароманија 30
Полам 28
Помице 30
Појезна 24
Пождарица 17
Понор 26
Попов Мост 16
Поповић 27
Потоци 18, 26
Посудије 18
Прача 26
Пржић 16
Превина 16
Прекаја 16
Преодац 26
Прераца 30
Прибишћ 24
Прибој 17
Прилика 28
Приморница 27
Прибел 26
Прозор 16
Прусцац 26
Путиново Брадо 24

Равне Њиве 30
Равница 26
Равно 27
Разбој 18
Ражлево 17
Ракани 26
Ракелић 19, 24
Ракитно 18
Раконица 26
Рапић 18
Ракитница 27
Рашић 17
Рашић Поље 17
Рапшани 30
Рељево 24, 27
Реновица 25
Ресановица 26
Ризавиновићи 26
Рипац 19
Риан 18
Рудо 16
Ружичи 18
Ружичка Велика 24
Ружичка Мала 24
Ружича 26
Руте 28

Сајковић 26
Савица 19
Савски Мост 19, 72, 74
Сарајево 5, 8, 16, 64, 67, 82, 84,
85, 86, 90, 97, 103, 114, 115, 123,
131, 135, 143, 153, 189
Сарајлије 24

Сасина 20
Семизовац 24
Свилај 24
Сводна 25
Свињаревац 17
Сеонина 17
Ситница 19
Сјетина 16
Скакавац 30
Скелани 17
Скендер Вакуф 19
Скиповац 17
Слабиња 24
Славонски Брод 28
Славинишница 28
Слатина 26
Слатина 26
Смољани 25
Смољана 25
Совић 30
Соколац 16
Соколина 16
Соколовац 19
Солакова Кула 26
Содун 25
Сплит 5
Сребреник 25
Сребреница 17
Средња Трнава 28
Станари 19
Старо Село 26
Стара Ружика 20
Старин Мајдан 20
Столан 32, 70, 74, 118
Стричићи 24
Стратинска 18
Стројице 16
Ступари 30
Суторина 18
Сухаја 26
Сухача 28

Тавна 24
Тарчин 26
Тасовчићи 24
Тегар 30
Теоцак 24
Теслић 19, 22
Тешањ 19
Тихаљина 18
Тишковац 16
Тобуч 28
Топлица 17, 26
Топлица 30
Травник 8, 16, 55, 68, 139, 141, 150,
153, 169
Трамшница 17
Трбух 17
Требият 18

Требиње 9, 22, 32, 93, 112
 Требовљани 26
 Тријебач 18
 Тржачка Раштала 18
 Тринава 17
 Тринави 17
 Тринава 24
 Трново 16, 17
 Трубар 19
 Тугобобина 25
 Тузла 8, 22, 55, 66, 67, 90, 107,
 139, 150, 157
 Турин 17
 Турбе 16
 Турнија 25

Убоско 26
 Увац 28
 Уздао 16
 Угљевик 17
 Улице 17
 Улог 18
 Устиколина 16
 Устипрача 26

Факовић 17
 Фатинца 18
 Фердин 19
 Фоча 9, 16, 18, 73, 117
 Франц Јозефелд 17

Хајдаровић 17
 Халапово 26
 Хан Кола 26
 Хан Пијесак 17
 Хаџини 16
 Хољина 18
 Хотовље 28
 Храсниша 16
 Хрге 25
 Хртар 27
 Хумац 18
 Хутово 26

Пазин 19, 51, 73, 74, 142
 Париград 118
 Петинье 5, 9
 Пикоте 26
 Пили 28
 Пилине 25
 Црквина 26
 Прии Лут 16
 Пришћини 18
 Пришћини 30
 Пришћини 17

Чаваш 28
 Чаварина 25
 Чављина 18, 73
 Чардак 24
 Чарашиница 26
 Челиково Поље 30
 Челић 16, 30
 Челинац 26
 Чечави 19
 Черин 18
 Чепелица 26
 Чипуљини 24
 Читаук 18
 Чукалин 16

Шабач 82
 Шарковцац 22
 Шебешић 28
 Шедвариније 26
 Шековић 17
 Шенак 26
 Шибовска 19, 22
 Шибовићина 30
 Шинје 19
 Шипачно 17
 Широки Бријег 161, 169
 Шљино 25
 Шљестотина 25
 Штрпци 25, 26
 Шубе 30
 Шујина 16
 Шити 16

САДРЖАЈ

УВОД	— — — — —	5
ОСНОВНЕ ШКОЛЕ	— — — — —	15
ГРАВАНСКЕ ШКОЛЕ	— — — — —	55
УЧИТЕЛСКЕ ШКОЛЕ	— — — — —	75
УЧИТЕЛСКЕ ШКОЛЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ	— — — — —	82
Мушка учитељска школа у Сарајеву	— — — — —	84
Женска учитељска школа у Сарајеву	— — — — —	85
Мјешовита учитељска школа у Сарајеву	— — — — —	86
Учитељска школа у Мостару	— — — — —	86
Учитељска школа у Дервенти	— — — — —	87
Мјешовита учитељска школа у Бањој Луци	— — — — —	87
ГИМНАЗИЈЕ	— — — — —	89
ГИМНАЗИЈЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ	— — — — —	93
Прва мушка гимназија у Сарајеву	— — — — —	97
Велика гимназија у Мостару	— — — — —	102
Гимназија у Бањој Луци	— — — — —	105
Гимназија у Тузли	— — — — —	107
Друга мушка гимназија у Сарајеву	— — — — —	108
Гимназија у Бихаћу	— — — — —	110
Гимназија у Приједору	— — — — —	110
Гимназија у Требињу	— — — — —	112
Гимназија у Бијелини	— — — — —	113
Прва женска гимназија у Сарајеву	— — — — —	114
Друга женска гимназија у Сарајеву	— — — — —	115
Женска гимназија у Бањој Луци	— — — — —	115
Ниже гимназије	— — — — —	116
Руске гимназије у Босни и Херцеговини	— — — — —	118

СТРУЧНО ШКОЛСТВО — — — — —	121
Средња техничка школа у Сарајеву — — — — —	124
Трговачка академија у Сарајеву — — — — —	131
Трговачка академија у Брчком — — — — —	134
Трговачка академија у Бањој Луци — — — — —	134
Трговачка академија у Мостару — — — — —	135
Приватна трговачка академија у Сарајеву — — — — —	135
НИЖЕ СТРУЧНЕ ШКОЛЕ — — — — —	137
Шегртске школе — — — — —	138
Мушке занатске школе — — — — —	139
Шумарска школа у Сарајеву — — — — —	141
Ниже пољопривредно образовање — — — — —	142
Посебно школовање женске омладине — — — — —	143
ПРИВАТНЕ ШКОЛЕ — — — — —	145
Приватне основне школе — — — — —	147
Ниже приватне школе — — — — —	149
Приватне грађанске школе — — — — —	149
Дари-у-л-муџимин (Учитељска школа) — — — — —	150
Приватне средње школе — — — — —	150
Фрањевачка гимназија у Широком Бријегу — — — — —	151
Фрањевачка гимназија у Високом — — — — —	152
Надбискупска гимназија у Травнику — — — — —	153
Шеријатска гимназија у Сарајеву — — — — —	153
Приватна католичка учитељска школа — — — — —	154
ВЈЕРСКЕ ШКОЛЕ — — — — —	156
Муслиманске школе — — — — —	156
Католичке школе — — — — —	158
Православне школе — — — — —	158
Јеврејске школе — — — — —	159
НАРОДНО ПРОСВЈЕЂИВАЊЕ — — — — —	160
ШКОЛСКЕ БИБЛИОТЕКЕ И УЏБЕНИЦИ — — — — —	167
ПЕДАГОШКА ШТАМПА — — — — —	172

НАСТАВНИЧКИ КАДАР — — — — —	175
УЧЕНИЦИ — — — — —	189
НОРМАТИВНА ДЈЕЛАТНОСТ У ОБЛАСТИ ШКОЛСТВА — — — — —	202
НА КРАЈУ — — — — —	205
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА — — — — —	207
РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА — — — — —	209
РЕГИСТАР МЈЕСТА — — — — —	211

Митар Папић
ШКОЛСТВО У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ
1918.—1941.
1984.

Издавач
СОВР „Веселин Маслеша“,
ИРО „Сарајево“,
ОО Издавачка дјелатност,
Сарајево

За издавача
Радослав Мијатовић

Рецензенти
Др Никола Филиповић
Др Нусрет Шехић

Лектор
Јадранка Пешорда
Технички уредник
Салих Ахметхоџић, граф. инж.

Ликовни уредник
Дино Маловић

Коректор
Фатима Цицвара

Штампа
РО „Будућност“, Нови Сад
Шумадијска 12

Тираж: 1000 примјерака

Штампано уз финансијску помоћ СИЗ-а
за издавачку и библиотечку дјелатност БиХ

